

प्रस्तावना

प्रवेशपरीक्षेच्या नवीन अभ्यासक्रमप्रमाणे सातव्या इयत्तेमध्ये विश्वविद्यालयाने नेमलेले वेंचे व त्या वेंच्यावरून उद्भवणारे व्याकरण शिकवावे लागत असल्यामुळे ससृष्ट व्याकरणाचे ज्ञान स्थूल स्वरूपात चौथी ते सहावी या इयत्तांमध्येच देणे आवश्यक आहे. त्या दिशेने व्याकरणाची विभागणी करून “ससृष्ट-भाषाप्रदीप” ही पुस्तकमाला लिहिण्याचा विचार मनात आला. त्याप्रमाणे पहिली दोन पुस्तके १९३६ व १९३७ साली लिहिली व त्यानंतर आज तिसरे पुस्तक लिहून अभ्याप्य व अध्यापक यापुढे ठेवताना सकल्पित कार्य तडीस गेल्यामुळे आनंद वाटत आहे. पहिल्या दोन पुस्तकांप्रमाणेच या पुस्तकाची रचना तीन विभागात करून विषयाची माडणी अध्यापनशाखाच्या आधुनिक तत्त्वानुसार केलेली आहे. अशा रीतीने हे पुस्तकहि शक्य तितके स्वयंपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१ व्याकरणाविभागः—या विभागात पहिल्या दोन पुस्तकात देऊन उरलेला सर्व आवश्यक व्याकरण विषय १९ पाठात दिलेला आहे. तृतीय भूतकाळ, नामधातु व पौन पुन्यार्थक क्रियापदे यासवर्षाचे पाठ शेवटी दिलेले आहेत त्यामुळे सहावीत ते पाठ शिकविणे अशक्य झाल्यास ते सातवीत घेता येतील. आर्थधातुक काळ व अर्थ याची रूपे तयार करण्याकरिता सेट्, वेट् व अनिट हे धातूंचे विभाग जाणणे आवश्यक असल्यामुळे त्याबद्दलची माहिती प्रास्ताविक म्हणून दिली आहे. त्याचप्रमाणे रूपसिद्धीचे नियमाहि दिलेले आहेत प्रत्येक पाठावर नवीन ताहेचे प्रश्न दिले असून त्यात शक्य तितकी विविधता आणलेली आहे. शिवाय, परिशिष्टात मुख्य मुख्य तद्धित व कृदन्त प्रत्यय आणि नामे व विशेषणे याची खीलिगी रूपे दिली असून काहीं ज्यास्त व्याकरणसज्ञा दिल्या आहेत या विभागाची विशिष्ट गोष्ट ही की, यातील पाठाची रचना व विषयाची माडणी सहाव्या इयत्तेला उदाहरणपूर्वक पद्धताने शिकवून मिळालेल्या अनुभवावर आधारलेली आहे त्याचप्रमाणे, समास व प्रयोगक क्रियापदे या पाठात सिद्धातकौमुदीतील धाही उपयुक्त सूत्रे दिलेली आहेत.

२ वाङ्मयविभागः—या विभागात गद्य, पद्य व नाट्य अशा तीनहि प्रकारचे ५० पाठ सर्वमान्य संस्कृत प्रथातून निवडून दिलेले आहेत ही गोष्ट प्रत्येक पाठाचे शेवटी दिलेल्या मूळ ग्रथाच्या नावावरून दिसून येईल. पाठ्यावर जरूर तेथे संदर्भ देऊन टीपा व विस्तृत शब्दकोशाहि दिलेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांस स्वावलंबनाने अर्थ लावणे सुलभ होईल. शिवाय, प्रत्येक पाठावर पाठाचे ज्ञान दड व्हावे म्हणून विविध त हेचे प्रश्न दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या पुस्तकाप्रमाणे प्रत्येक पाठाचे शेवटी **अमरकोशांतील** उपयुक्त श्लोक पाठान्तरांमरितां दिलेले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शब्दकोश वाढण्यास मदत होईल. वाङ्मय पाठ ५० अन्वयामुळ शिक्षकांस निवड करण्यासहि भरपूर वाव राईल.

३ तिसरा विभागः—यामध्ये मराठीचे संस्कृत भाषान्तर करण्यांमरिता ३० उतारे दिलेले आहेत. त्यावरील विस्तृत टीपा व शेवटील सधिनियमांचे परिशिष्ट या दोहोंचे मदतीने संस्कृत भाषान्तर करणे सुलभ होईल. भाषान्तर कसे कराव याबद्दलच्या सूचना पहिल्या दोन पुस्तकामध्ये केल्या असल्यामुळे या पुस्तकात नुसतेच उतारे दिलेले आहेत.

अशा रीतीने सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या स्वतंत्र बुद्धीला वाव मिळता व त्यांच्यामध्ये संस्कृतग्रंथवाचनाची अभिरुचि वाढावी म्हणून एवढी विषयाची मांडणी शक्य तितकी सुसोप व आकर्षक करण्यांत आलेली आहे. पहिल्या दोन्ही पुस्तकाप्रमाणे या पुस्तकांतील पाठहि विद्यार्थ्यांस प्रथम स्वगत वाचावयास सांगून नंतर शिक्षकांनी त्यांचे विवरण केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास व स्वावलंबन उत्पन्न होईल.

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना विद्यमान व प्राचीन व्याख्यानग्रंथांचा व वाङ्मय-ग्रंथांचा मला जो उपयोग झाला त्याबद्दल त्या सर्व प्रयत्नांचा मी पार कृणी धाढे. त्याचप्रमाणे मागील दोन्ही पुस्तकाप्रमाणे या पुस्तकाचे कामीहि श्री. मो. ना. मालेशान एम् ए, बी. टी., व श्री. ग. र. दासोनर बी. ए., बी. टी., यांनी आवलोकनाने जी मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून या प्रस्तावनेला पूर्णनिगम देतां.

संस्कृतभाषाप्रदीप-पुस्तक ३ रें

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

	प्रास्ताविक माहिती—(अ) सेट्-वेट्-अनिट् (आ) रूपसिद्धीचे नियम	१
१	द्वितीयभूतकाळ-(परोक्षभूत)-अभ्यासयुक्त-स्वरान्त धातु	९
२	” ” ” ”-व्यंजनान्त धातु	१५
३	” ” ” ” आम् प्रत्यययुक्त-परोक्षभूत, धा. वि.	२०
४	द्वितीयभविष्यकाळ	२६
५	संकेतार्थ व प्रथमभविष्यकाळ-द्वि. भविष्य. धातु, वि.	३१
६	संख्यावाचक शब्द	३९
७	तारतम्यवाचक रूपें-मत्वर्थीय रूपें-चि्व रूपें-गति धातु	४४
८	प्रयोजक क्रियापदै	४९
९	समास-द्वन्द्व-अव्ययीभाव	५३
१०	” -तत्पुरुष	५८
११	” -कर्मधारय	६६
१२	” -बहुव्रीहि	७१
१३	कर्मणि वि-व्यर्थक धातु. विशेषणें-णमुल् अव्ययें	७९
१४	प्रयोजक क्रियापदै-पुढें चालू	८४
१५	नामें व विशेषणें	८९
१६	इच्छार्थक रूपें-आसीर्वादाथ	९४
१७	तृतीयभूतकाळ-१, २, ३ प्रकार	९९
१८	” -६, ७, ४ व ५ प्रकार	१०४
१९	नामधातु-पौनःपुन्यार्थक क्रियापदै	१०९
	परिशिष्ट—(अ) तादित व कृत् प्रत्यय आणि खीलिगी रूपे	११३
	(आ) कांही व्याकरणविषयक संज्ञा	११८

भाग २—संस्कृत-पाठ

१	संवीर्णमङ्गलयद्यानि । ... ११९	२१	दिलीपवर्णनम् । (पद्य) १६६
२	ऋष्यशृङ्गकथा । ... १२१	२२	पितरी नावमन्वेन । ... १६८
३	रामणं प्रति मारीचो- पदेशः । (पद्य) .. १२४	२३	रामस्य लङ्का प्रति गन- नम् । (पद्य) १७०
४	बभ्रुवाहनस्य धनुर्विद्या- कौशलम् । ... १२६	२४	बसन्तसेनागमननिवेद- नम् । (नाट्य) १७२
५	धीरप्रशंसा । (पद्य) ... १२८	२५	अजविलापः । (पद्य) १७७
६	प्रदीपा धूर्तानाम् । ... १३०	२६	पद्मतन्त्रस्य प्रस्तावना । १७९
७	वर्षाशरद्वर्णनम् । (पद्य) १३३	२७	सन्तोषप्रशंसा । (पद्य) १८१
८	कालिदागवानुयम् । ... १३५	२८	अवन्तीनाथस्तारापीड । १८३
९	सौमन्धिकशरोवर्णनम् । (पद्य) ... १३७	२९	रामेण कुशलव्यपरिमहः । (पद्य)... १८५
१०	शृपणस्य मनोरञ्ज्यम् । १३९	३०	चन्दनदासनिग्रहः । (नाट्य) १८७
११	श्रीपदीकृतं पाण्डव- वर्णनम् । (पद्य) १४१	३१	श्रीपदीविवाहः । (पद्य) १९२
१२	अश्रुलोकददर्शनम् ।	३२	चन्द्रापीडजन्म । ... १९४

३९	लङ्गावर्णनम् । (पद्य)	२११	४७	ईश्वरवर्णनम् । (पद्य)...	२२९
४०	जाशाल्याभ्रमदर्शनम् ।	२१३	४८	दधीचिसरस्वत्योः परस्पर- दर्शनम् ...	२३१
४१	नवसाहस्राङ्कवर्णनम् । (पद्य) ...	२१५	४९	धर्मि प्रविविधुर्यशोमती स्वपुनं सान्त्वयति ।	२३४
४२	बालकृतान्तः । ...	२१७	५०	(ष) सामान्यश्लोकाः ।	२३६
४३	रघुदिग्विजयः । (पद्य)	२१९		(भा) सज्जनप्रशंसा ।	२३८
४४	वेणीसंहारः । (नाट्य)	२२१		(इ) अन्योक्तयः ...	२४०
४५	दिलीपमुत्तवर्णनम् । (पद्य)	२२५		शब्दसंग्रहः (संस्कृत- मराठी)	२४२
४६	पितृदशनार्थं प्राप्ता दश कुमाराः । ...	२२७			

भाग ३—मराठी पाठ (संस्कृत भाषान्तराकरितां)

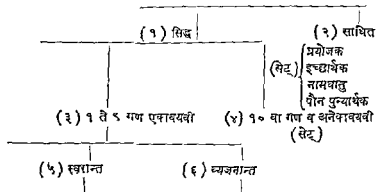
१	मराठी पाठ १ ते ३०	२६०
२	विस्तृत टीपा	२७७
	परिशिष्ट—वाक्यातील शब्द जोडण्यास उपयुक्त सन्धिनियम	२८५

भाग पहिला—व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती

(अ) धातूंचे सेट्, वेट् व अनिट् असे विभाग

सर्व धातु

(७) सेट् (८) वेट् (९) अनिट् (१०) सेट् (११) वेट् (१२) अनिट्

१—गम्, हन्, म्, युष्, चि, क्षिप्, रुष्, तन्, की, कप्

२—कारय (प्र.), जिगमिष (इ.), गुणाय (ना.), बोभूय (पौ.)

३—गम्, हन्, म्, युष्, चि, क्षिप्, रुष्, तन्, की

४—कप्, गण्, तट् वीरे आणि चकास्, इदिदा, जाष्ट इत्यादि

५—वि, स्तु भृ, चि, मृ, कृ, की (४ व ७ गणाचे स्वरान्त एकावयवी धातु नाहीत)

६—गम्, हन्, निज्, युध्, आप्, क्षिप्, रुध्, तन्, ग्रह्

७—ऊर्ध्वन्तैर्यीतिरक्षुशीस्तुनुक्षुधिडीइध्रिभि ।

वृड्भ्या च विनैकाचोऽजन्तेषु निहता स्मृता ॥

८—स्वरानि सूयने सूते पथमे नवमे च धून् । (वेद्)

९—७ व ८ यांतील धातु वगळून इतर सर्व एकावयवी स्वरान्त धातु.

१०—११ व १२ यांतील धातु वगळून इतर एकावयवी व्यजनात धातु.

११—अक्षितक्षी वक्षि तम् वक्षधी तजि मार्चति ।

मार्ष्टि द्विदि स्थन्दि सिध् र्व् शुप् त्रच् वृप् वृप् वृष् द्विदि ॥

क्षाम्यति क्षमते नश्यत्यश्रुते गृहि गाहि च ।

गृह् वृह् वृह् दुह्य मुय स्तृहि स्निहिस्तथा ॥

स्तुह्यतिवृहतीत्येते द्वारिसाद्वेद् हि धातव ।

१२—शक् पच् मुचि रिच् वच् विच् । सिच् प्रच्छि त्वन् निजिर् मज ।

भञ् भुञ् भ्रस्ञ् मस्जि । यन् युन् रुन् । रञ् विनिर् स्वञि सञ् सज ॥

अद् धुद् खिद् छिद् । तुदि नुद । पय मिद् विद्यतिर् विनद् ।

शद् सदी स्विद्यति स्वन्दि । हृदी कृध् क्षुधि युष्यती ॥

बन्धिर् युधि हवी राधि । व्यध् शुध् माधि सिध्यती ।

मन्य हन्नाप् क्षिप् छुपि तप् । तिपस्तृप्पतिदृष्यती ॥

लिप् छप् वप् शप् । स्वप् सपि यम् । रम् लम् गम् नम् । यमो रमि ।

कुशिर दसि दिशी दश् मृश् । रिश् रुश् लिश् विश् । शृश् वृषि ॥

त्विप् तुप् द्विप् दुप् । पुष्य पिप् विप् । क्षिप् शुप् छिप्यतथो धति ।

वसतिर् दर् दिदि दुहो । नद् मिह् रुह् लिह् वदित्तथा ॥

अनुदासा हलन्तेषु धातवो व्यधिक्र दातम् ॥

कारिकांचे अर्थ व त्यांतील धातु

७ (दीर्घ) ऊकारान्त, (दीर्घ) ऋकारान्त, यु (२ प.)-जोडणे, ह (२ प.)-ओरडणे, णु (२ प.)-धार लावणे, क्षी (२ धा)-शोषणे, स्तु

(२ प.)-पात्ररणे, लु (२ प.)-स्तुति करणे, धु (२ प.)-शिकणे, वि (१ प.)-फुगणे, डी (१ आ.)-उडणे, थि (१ उ.)-आश्रय करणे, रु (५ उ.)-आच्छादणे, वृ (१ आ.)-सेवा करणे, ह्या एकावयवी स्वरान्त धातुशिवाय इतर 'अनिट्' होत, म्हणजे वरील धातु सेट् होत.

८ सृ (१ प.)-आवाच करणे, सू (२-४ आ.)-जन्म देणे, धू (५-९ उ.)-हालवणे हे एकावयवी स्वरान्त धातु वेट् होत

११ या कारिकातील एकावयवी व्यजनान्त धातु वेट् होत

अक्ष् (१.५ प.)-व्यापणे
 तक्ष् (१.५ प.)-नापणे
 तक्ष्-तक्ष् (७ प.)-आकुचित होणे
 ब्रक्ष् (६ प.)-कापणे
 अञ् (७ प.)-लेप देणे
 मृञ् (१.२ प.)-स्वच्छ करणे
 झिद् (४ प.)-मिजणे
 स्यन्द् (१ आ.)-गळणे, पडणे
 सिध् (१ प.)-हुकूम करणे
 रध् (४ प.)-ठार मारणे
 गुप् (१ प.)-रक्षण करणे
 नप् (१ आ.)-छाजणे
 तृप् (४ प.)-संतुष्ट होणे
 दृप् (४ प.)-गर्विष्ठ होणे
 क्लृप् (१ आ.)-योग्य असणे

क्लिश् (१ प.)-आस देणे
 क्षम् (४ प. १ आ.)-क्षमा करणे
 नश् (४ प.)-नाश होणे
 अश् (५ आ.)-व्यापणे
 गृह् (१ आ.)-पकडणे
 गाह् (१ आ.)-शिरणे
 गुह् (१ उ.)-झाकणे, लपवणे
 तुह् (१ उ.)-ठार मारणे
 दुह् (४ प.)-द्रोह करणे
 मुह् (४ प.)-मूर्च्छा येणे
 स्तृह् (६ प.)-ठार मारणे
 स्निह् (४ प.)-स्नेह करणे
 स्नुह् (४ प.)-ओकणे
 वृह् (६ प.)-काम करणे

१२ या कारिकातील एकावयवी स्वरान्त १०२ धातु अनिट् आहेत

शक् (५ प.)-समर्थ असणे
 पच् (१ उ.)-शिकवणे
 मुच् (६ उ.)-सोडणे
 रिच् (१ प. ७ उ.)-रिकामा करणे

वच् (२ प.)-बोलणे
 विच् (७ उ.)-वेगळे करणे
 सिच् (६ उ.)-शिपडणे
 प्रच्छ् (६ प.)-विचारणे

स्वप् (२ प.)-सोपणे
 छप् (१ प.)-सरपटन जाणे
 यम् (१ प.)-मंग करणे
 रम् (१ आ.)-आरंभ करणे
 लम् (१ आ.)-भिद्यवणे
 गम् (१ प.)-जाणे
 नम् (१ प.)-नमस्कार करणे
 यम् (१ आ.)-नियंत्रण ठेवणे
 रम्-(१ आ.)-रोढणे
 कुम् (१ प.)-ओरढणे
 दंश् (१ प.)-चावणे
 दिश् (६ उ.)-दापवणे
 द्श् (१ प.)-पाहाणे
 मृश् (६ प.)-विचार करणे
 रिश्-रृश् (६ प.)-टार मारणे
 लिश् (६ प.)-जाणे
 विश् (६ प.)-शिरणे
 मिद् (१ प.)-भिजवणे
 वह् (१ उ.)-उचलणे
 स्पृम् (१ प.)-स्पर्श करणे

ष्ट् (१ प. ६ उ.)-ओढणे,
 नामरण
 त्विप् (१ उ.)-चकाकणे
 तुप् (४ प.)-संतुष्ट होणे
 द्विप् (२ उ.)-द्वेष करणे
 दुप् (४ प.)-विषढणे
 पुप् (४ प.)-पोतणे
 थिप् (७ प.)-दळणे
 विप् (३ उ.)-पसरणे
 द् (१ प.)-वाटणे
 शिप् (७ प.)-वेगळें करणे
 शुप् (४ प.)-सुत्रणे
 श्लिप् (४ प.)-आर्लिंगन देणे
 धम् (१ प.)-ग्वाणे
 वस् (१ प.)-राहाणे
 द् (१ प.)-जळणे
 दिह् (उ. प.)-लेप देणे
 दुह् (२ उ.)-दूध काढणे
 नह् (४ उ.)-धांपणे
 लिह् (३ उ.)-चाटणे

(आ) रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

- १ एकाद्या रूपाच्या शेवटी एकाहून अधिक व्यंजनें शाल्यास, पहिलें वायम ठेवतात व इतराचा लोप करतात. जसें—मस्त + स्—मस्त (प्रथमा एस्वचन). अपवाद—कं, टं, तं, पं.
- २ रूपाच्या शेवटील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनावहल त्याच वर्गाचें प्रथम किंवा तृतीय व्यंजन येतें. जसें—मस्त—द्, वाक्—न्.
- ३ प्रत्ययांचा आद्य स्वर, अर्धस्वर किंवा अनुनासिकें यापूर्वी शब्दाचें अन्त्य

मूल व्यंजन कायम राहातें. जसे—शशिन्+अस्-शशिनः, रुन्ध्+व-
म.-रुन्ध्वः-रुन्ध्मः ।

४ प्रत्ययाच्या आद्य कठोर व्यंजनापूर्वी मार्गील अनुनासिकाशिवाय इतर
वर्गव्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यंजन येतें. जसे—समिध्+सु-
समित्सु.

५ प्रत्ययाच्या आद्य मृदु व्यंजनापूर्वी मार्गील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्ग-
व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. समिध्+भ्याम्-समिद्-
भ्याम् ।

६ प्रत्ययाच्या आरंभी अर्धस्वर व अनुनासिके याशिवाय इतर व्यंजनें
असल्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढें नसल्यास (पहिल्या नियमानुसार
लोप झाल्याकारणानें) धातूंच्या अथवा नामांच्या अंगाच्या अन्त्य व्यंज-
नाचा पुढें लिहिल्याप्रमाणें फरक होतो.

अन्त्य क्, ख्, ग्, घ्, च्, ज्, झ् याचा 'क्' होतो; अन्त्य द्,
ट्, ड्, ढ् याचा 'ट्'; अन्त्य त्, थ्, द्, ध् याचा 'त्'; अन्त्य प्, फ्,
ब्, भ् याचा 'प्'; व अन्त्य श्, ष् व छ् याचा 'प्' होतो.

परंतु

(अ) सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् यांच्या अन्त्य 'ज्' चा 'प्'
होतो.

(आ) दिश्, दृश्, स्पृश्, यांच्यापुढें नामाना लागणारा प्रत्यय आल्यास
अथवा काहीं न आल्यास 'श्' चा 'क्' होतो, आणि इतर
वेळेला 'प्' होतो.

(इ) वरील ठिकाणी नश् च्या 'श्' चा 'प्' किंवा 'क्' होतो.
जसे—(अ) मृज्+तः-मृप्+तः । (आ) दिश्+सु-दिक्+
सु । दिश्+त-दिप्+त । (इ) नश्+स्यति-नप्+स्यति ।
नश्+त-नप्+त ।

७ अन्त्य द्, ट्, त्, प् यांच्यापुढें अर्धस्वर व अनुनासिके याशिवाय अन्य

मृदु व्यंजनानां आरंभ झालेला प्रत्यय आल्यास त्याचा अनुक्रमेण्, ङ्, ञ्, य् होतो. जसे—दिश् + भ्याम् - दिक् + भ्याम् (६ आ) - दिग् + भ्याम् ।

८ एकाच शब्दाच्या रूपामध्ये ऋ, र्, व प् यांच्यापुढे 'न्' हे व्यंजन आल्यास 'न्' चा 'ण्' होतो. हा परक 'ऋ, र्, प् आणि न्' यांच्यामध्ये स्वर, अर्धस्वर (ल् शिवाय), ह्, कवर्ग व पवर्ग यांचे व्यंजन आले असतानाहि होतो. मात्र 'न्' रूपाच्या शेवटी असूं नये. जसे—हरि + ना - हरिणा. परंतु हरीन्.

९ प्रत्ययाच्या आद्य 'स्' चा 'प्' होतो, मात्र त्या 'म्' पूर्वी अ-आ शिवाय स्वर, कवर्गाचे व्यंजन, र् किंवा ह् यांपैकी वर्ण असला पाहिजे. हे वर्ण व स् यामध्ये अनुस्वार किंवा विसर्ग आल्यास चालेल. जसे—वाच् + सु - वाक् + सु (६) - वाक् + सु ।

१० (अ) अन्त्य प् पुढे स् हा आद्य वर्ण असलेला धातुप्रत्यय आला तर प् चा क् होतो, मात्र त्या स् चा नि. १ प्रमाणे लोप होता कामा नये. जसे—मृज् + सि - मार्ज् + सि - मार्प् + सि (६ अ) - मार्क् + सि ।

(आ) अन्त्य प् हा त्-य् हे आद्य वर्ण असलेल्या प्रत्ययापूर्वी तसाच राहातो. जसे—मृज् + त - मृप् + त (६ अ) ।

(इ) अन्त्य 'प्' चा इतर सर्व ठिकाणी 'ट्' किंवा 'ङ्' होतो. जसे—अ + मार्ज् + स् - अमार्प् + स् - अमार्प् (१) - अमार्ट् - ङ् ।

११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा प् यांचा सन्धि करताना तवर्गाच्या व्यंजनाबद्दल अनुक्रमेण् टवर्गाची व्यंजने येतात व स् बद्दल प् येतो. जसे—मृन् + त - मृप् + त (६ अ) - मृप् + ट ।

१२ अन्त्य ह् चा, लोप न होणाऱ्या व स् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी, क् होतो, व इतर ठिकाणी अथवा नामप्रत्ययापूर्वी घ् होतो, मात्र शब्दाचा आद्य वर्ण द् पाहिजे व इतर आद्य वर्ण असेल तर ङ् होतो. जसे—दुह् + सि - दोक् + सि । दुह् + ति - दोष् + ति । लिह् + सि - लेक् + सि । लिह् + ति - लेङ् + ति ।

- १३ अन्त्य घ्, ध्, भ् पुढे त् किंवा व् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आले तर त्याचा ग्, द् व व् होतो, आणि त् किंवा थ् याचा ध् होतो. जसे—
दोष् + ति - दोग् + धि । रुग् + ति - रुग् + धि ।
- १४ अन्त्य ट् पुढे त् - थ् - ध् यांपैकी वर्ण प्रत्ययाच्या आरभी आल्यास ट् चा लोप होतो व ऋ शिवाय मार्गळ इतर स्वर दीर्घ होतो. आणि त् - थ् - ध् चा ट् होतो जसे—
लेट् + ति - लेट् + डि - लेटि ।
- १५ शब्दाच्या आरभी व्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण घ्, ङ्, भ्, ध् किंवा ह् असेल आणि जेव्हा पुढे कोणताहि वर्ण नसेल किंवा स् - ध् हे प्रत्ययाचे आद्य वर्ण असतील, तर त्याच घ्, ग्, द् यांचे परक अनुरुपे भ्, प्, व् असे होतात अ + दोद् + स् - अदोष् + स् - अघोरु - ग् (२) ।
- १६ धातूच्या अन्त्य 'स्' चा, द्वितीयपुरुषी 'घ' ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी लोप् होतो. वास् + ध्वे - वाध्वे ।
- १७ ए, ऐ, ओ व औ यापुढे स्वर आला तर त्याचे अनुक्रमे अय्, आय्, वय् व वाय् असे परक होतात. अजुहो + अम् - अजुहव् + अम् ।
- १८ मूळ धातूच्या अन्त्य इ-ई पूर्वी जर सयुक्त व्यंजन असेल तर अपित्त अजादि प्रत्ययापूर्वी 'इय्' असा परक होतो ही - तिहा + अति - जिहिय् + अति ।
- १९ मूळ धातूच्या अन्त्य उ-ऊ चा अपित्त अजादि प्रत्ययापूर्वी 'उव्' होतो नु + अन्ति - नुर + अन्ति ।

पाठ १

द्वितीयभूतकाल (परोक्षभूतकाल)

१ दिलीपपुत्रो रघुर्नयेन राज्यं चकार पृथिवीं च यथान्यायं
शशास । रघुपुत्रोऽजोऽपि पितरमनुचकार शौर्येण धैर्येणो-
दाय्येण च । यदा स यौवनपदवीमाररोह तदा स इन्दुमती
परिणिनाय । पश्चाद्भृङ्गत्वं गतो रघुरजं राज्येऽभिपिपेच ।
अरण्यं गन्तुमुद्यतः स पुत्रस्यानुनयेन तं विचारं तत्याज ।
अतो नगराद्बहिरेयाश्रमे स्थित्वा कालेन त्रिदिवं जगाम ।

बरील उतायात योजलेल्या क्रियापदाचा अर्थ भूतकाळी असून फार प्राचीन क्रिया वर्णिलेली आहे त्याचप्रमाणे हीं रूपे त्याच धातूच्या प्रथमभूतकाळीं रूपाहून भिन्न आहेत. म्हणून या रूपांना द्वितीयभूतकाळी किंवा परोक्षभूतकाळीं रूपे असें म्हणतात. ज्या अर्थी याचा उपयोग फार प्राचीन काळची क्रिया दर्शविण्याकरितां केला जातो त्या अर्थी बहुधा तृतीयपुरुषीं रूपेंच उपयोगात आलेलीं दिसतात. इतरपुरुषीं रूपाचा उपयोग फार क्वचित् होत असल्यामुळे तीं तिसऱ्या पाठात दिलीं आहेत. म्हणून द्वितीयभूतकाळाचीं तृतीयपुरुषीं रूपेंच शिकणे आवश्यक आहे.

चकार, शशास, अनुचकार, आररोह, परिणिनाय, अभिपिपेच, तत्याज व जगाम या रूपांकडे पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं, धातूच्या आद्य स्वराचें किंवा आद्य व्यञ्जनयुक्त स्वराचें द्वित्व झालें आहे हें द्वित्व करण्याचे नियम बहुतेक तृतीय गणाच्या अभ्यासाच्या नियमाप्रमाणेंच आहेत, काहीं ठिकाणीं मात्र फरक आहे

अभ्यासाचे नियम

२ दा-ददा । घा-दघा । ना-निना । डी-डिडी । दु-दुदु ।
 यु-युयु । हु-जुहु । कृ-चकृ । भृ-वभृ । जृ-जजृ । पृ-पपृ ।
 दृ-ददृ । गी-गा-जगा । सो-सा-ससा । दो-दा-ददा । फळ-
 पफळ । खन्-चखन् ।

दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो, द्वितीय व चतुर्थ वर्गव्यंजनावद्दल त्याच वर्गाची प्रथम व तृतीय व्यंजनं अनुक्रमे येतात, ह् बद्दल ज् व कवर्गव्यंजनावद्दल चवर्गव्यंजने येतात, ऋ-ऋबद्दल अ येतो व ए, ऐ, ओ या अन्त्य स्वराबद्दल प्रथम 'आ' वस्तु नंतर 'आ' चा 'अ' होतो.

झा-जशा । श्रै-तना । श्रु-जश्रु । स्तृ-तस्तृ । झी-जिझी ।

श्रि-शिश्रि । स्मृ-सस्मृ । स्पृश्-पस्पृश् । प्रह्-जप्रह् ।

शुद्-चुशुद् ।

आद्य जोडाक्षरातील पहिल्या व्यंजनाचा पुढील स्वरासह अभ्यास करावा, परंतु जोडाक्षरातील पहिले व्यंजन ऊष्मवर्ण असून दुसरे कठोर असेल तर कठोर व्यंजनाचा पुढील स्वरासह अभ्यास होतो.

टीप —

याला अपवाद

निनाय—नी-निनी+अ-निने (निनाय्)+अ ।

अन्त्य स्वराला परस्मैपदी 'अ' या तृ. पु. ए. वचनी प्रत्ययापूर्वा वृद्धि होते.

ररोह्—रह्-ररह्+अ-ररोह्+अ ।

सिपेच—सिच्-सिपिच्+अ-सिपेच्+अ ।

'अ' शिवाय उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा तृ. पु. ए. वचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वा गुण होती.

जगाम—गम्-जगम्+अ--जगाम ।

तत्याज—त्यज्-तत्यज्+अ-तत्याज ।

उपान्त्य 'अ' ची तृ. पु. ए. वचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वा वृद्धि होते.

टीप—परस्मैपदी तृ. पु. ए. वचनी प्रत्यय 'अ' हा पित् आहे.

४ यदा रामलक्ष्मणौ धनं प्रविधिशतुस्तदा सर्वे मुनयो मुमुदिरे ।
ते रामं सानन्दं तुष्टुषुः । लक्ष्मणस्य पराक्रमं दृष्ट्वा रामो
मुमुदे । रामलक्ष्मणौ तेजसा शुश्रुमाते ।

वरील वाक्यात विधिशतुः, तुष्टुषुः ही प. पदी तृ. पु. द्वि. व बहुवचनी रूपें आणि मुमुदे, शुश्रुमाते, मुमुदिरे ही आ. पदी तृ. पु. सर्वं रूपें योजलेली आहेत.

विधिशतुः—विश्-धिविश्+अतुः । तुष्टुषुः—स्तु-तुष्टु+
उस्-तुष्टुच्+उः । मुमुदे—मुद्-मुमुद्+ए । शुश्रुमाते—
शुम्-शुश्रुम्+आते । मुमुदिरे—मुद्-मुमुद्+इरे ।

वरील पृथक्करणावरून असें दिसून येईल कीं (१) परस्मैपदी तृ. पु. द्विवचनी प्रत्यय अतुस् व बहुवचनी प्रत्यय उस् आहे आणि आत्मनेदी तृ. पु. प्रत्यय ए-आते-इरे हे आहेत. (२) हे प्रत्यय 'अपित्' आहेत. कारण यापूर्वी अन्त्य स्वर अथवा उपान्त्य ह्रस्व स्वर यांना गुण किंवा वृद्धि फरक शालेला नाही.

तृ. पु. प्रत्यय —प. पदी-अ अतुस् उस् । आ. पदी-ए आते इरे ।

दीप—सृ, दृ, मु, वृ, रु, यु, मु, इ. धातूँ र्त्वे वरीलप्रमाणे
काही परक न होगाच होतील. (परमैपदी वृ. पु. एवचनी र्पादिवाय).

५. लवकुशौ रामं पितृतेति नाभिजज्ञाते । (न अभिजज्ञाते)

रघुरध्वर्युभ्यो दक्षिणां ददौ ।

अभिमन्युवधेन पाण्डवाः सशोका वभुः ।

धामनी वलिमूर्ध्नि स्वपदं निदधे ।

अभि+जज्ञाते—ज्ञा-जज्ञा+आते-जज्ञ्+आते । ददौ—दा-ददा+औ-
दद्+औ ।

वभु—भा-वभा+उ-वम्+उ । नि+दधे—धा-दधा+ए-
दध्+ए ।

(१) आकारान्त धातूंचा वृ. पु. ए. वचनी प. पदी प्रत्यय 'औ' आहे व
(२) अंगाच्या अन्त्य 'आ' चा प्रत्ययापूर्वी लोप होतो.

६ नारदो विष्णुस्तुतिं जगी । रामः प्रजास्तत्रे । पुत्रस्य मृत्युना
जनकस्य सर्वा आशा अवसन्तुः । सन्ध्याकाले कमलानि मम्लुः ।

जगी—गे-गा-जगा... । तत्रे—त्रे-त्रा-तत्रा... । अवसन्तु—तो-
सा-ससा... । मम्लु—म्ले-म्ला-मम्ला... ।

ए, ऐ, औ व (औ) हे अन्त्य स्वर अगणारे धातु आकारान्त समन्त
पाल्याये.

स्वरान्त धातूंचीं र्त्वे (तृतीयपुरी)

या-ययी ययु । मा-ममे ममाते ममिरे । आसारा-१ व ए, ऐ, औ
हे अन्त्य स्वर अगणारे धातु 'सा' प्रमाणे प. पदामध्ये व 'मा' प्रमाणे आ.
पदामध्ये पाल्याये.

श्चि (उ. प.)—शिष्याय शिषिदतु शिषियु । शिषिये शिषिन्तो शिषिदिरे ।

क्षि (धा. प.)—निष्पद्ये निष्पद्यते निष्पद्यिरे ।

इ (प. प.)—इत्य इत्यु इत्यु ।

अधि+इ (आ. प.)—अधिनगे अधिजगते अधिजगिरे ।

नी (उ. प.)—निनाय निन्यतु निन्यु । निन्ये निन्याते निन्यिरे ।

डी (आ. प.)—डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे ।

शी (आ. प.)—शिस्ये शिस्याते शिस्यिरे ।

की (उ. प.)—चिक्राय चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे ।

चि (उ. प.)—चिनाय चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे ।

चिचाय चिच्यतु चिच्यु । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे ।

जि (प. प.)—जिगाय जिग्यतु जिग्यु । वि+ति (आ. प.) विविग्ये विविग्याते विविग्यिरे ।

हि (प. प.)—विधाय विध्वतु विध्वु ।

अन्त्य इ-ई पूर्वा जर सयुक्त व्यजन असेल तर इ-ई चा अपित् प्रत्ययापूर्वी 'इय्' होतो व इतर वेळी 'य्' होतो.

चि यातील च् चा विकल्पानें फ् होतो, जि यातील ज् चा ग् होतो व हि यातील ह् चा घ् होतो. हा फरक मूळ धातूत होतो, अभ्यासांत नव्हे

शु-शुशु-शुश्राव शुश्रुवतु शुश्रुषु ।

धू-दुधू-दुधाव दुधुवतु दुधुषु । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे ।

स्तु-तुस्तु-तुष्टाव तुष्टुवतु तुष्टुषु । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे ।

अन्त्य उ-ऊ चा अपित् प्रत्ययापूर्वी उच् होतो अपवाद—भू

भू-बभूव बभूवतु बभूषु ।

छ-चछ-चकार चकतु चकृ । चके चक्राते चकिरे ।

स्मृ-सस्मृ-सस्मार सस्मरतु सस्मर । स्मृ, स्मृ, जाय व ऋ स्मृ प्रमाणें.

कृ-चकृ-चकार चकरतु चकर । चक्रे चक्राते चकरिरे ।

स्तृ-तस्तृ-तस्तार तस्तरतु तस्तर । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे ।

ह्रस्व ऋकारान्त धातूच्या अन्त्य ऋ चा अपित् प्रत्ययापूर्वी सामान्यतः व् होतो परंतु अन्त्य 'ऋ' पूर्वी सयुक्त व्यजन असेल तर व जागृ आणि ऋ व दीर्घ 'ऋ' कारान्त धातु यांच्या अन्त्य ऋ-ऋ चा अपित् प्रत्ययापूर्वीहि गुण होतो याला पुढील अपवाद समजावे

शृ-शशार शशरतु शशर । शश्रु । शश्रुप्रमाणे दृ, पू.

तृ-ततार तेरतु तेर । जृ-जजार जजरतु -जेरतु जनर-जेर ।

नवीन शब्द

अभिज्ञा (९ धा.)—ओळखणे, जाणण	परि + नी (१ प.)—विवाह करणे
अव + सो (४ प अवस्यति)—मरणे	मियुनम् (न.)—जोडी
त्रिदिचम् (न)—स्वर्ग	म्लै (१ प म्गयति)—म्लान होणे,
नयः (पु)—नीति	धरणे
पद्वी (स्त्री)—स्थिति, अवस्था	व्या + ह (१ प)—बोलणे
	शृ (१ प)—तुकडे करणे

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील धातूची परोक्षभूतकाळी रूपे योजा —

- १ रणाङ्गणे चन्द्रकेतु रथान् (अव + वृ) ल्वेन सह (सुध्) च ।
- २ श्रेण पाण्डुपुत्राणाम् एकं हन्तुम् (निस् + त्ति) ।
- ३ सुप्रीयेण प्रहिता वानरा राक्षसान् (पर + जि) ।
- ४ जरासन्ध मामसेन द्वन्द्वाय (धा + ह्ये - धा. प.) ।
- ५ कपीता नेतु उपदेशान् जालेन सह (उद् + डी) ।
- ६ लवकुशयो गाने प्रार्थय्य दृष्ट्वा सर्वे सभ्या (वि + स्मि) ।
- ७ इन्द्रस्य समाया मन्वर्वा (री) अप्सरस च (वृत्) ।
- ८ रावण ह्रवा अधोध्या निवृत्त सीतया सहित राम प्रजा (स्तु) ।
- ९ दिग्गिन्नाय प्रस्थित चन्द्रापीड किन्नरमिथुनम् (धनु + छ) ।
- १० महाश्वेता चन्द्रापीड स्वागत (व्या + ह) ।

२ पुढील रूपे ओळखा व त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

निदधु । चत्तान । तने । अवित्रगिरे । शुभुवतु । प्रतिपाय । ईसु ।
निर्ममे । जही । दधु ।

३ परोक्ष भूतकाळाचा उपयोग केव्हा करतात हे सोदाहरण दाखवा.

पाठ २

द्वितीय भूतकाल—व्यंजनान्त धातूंचीं रूपें

रुहोह, सिपेच, तत्याज, जगाम हीं रूपें पहिल्या पाठामध्ये आलेलीं आहेत, व धातूतील 'अ' शिवाय उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण व उपान्त्य 'अ'ची वृद्धि परस्मैपदी तृ. पु. एकवचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वी करावी लागते असें दाखविलेले आहे इतर नाही विशिष्ट व्यंजनान्त धातूंचीं रूपें करताना पुढील फरक होतात.

१ १ रेमे मुहुर्मध्यगता सर्त्तीनां सा राजवाला विधिधैः

प्रकारैः । (रम्)

२ रामेण निजिता भूपाः शरणं तं प्रपेदिरे । (प्र + पद्)

३ अभिमन्युवधं श्रुत्वा कृष्णार्जुनौ विपेदतुः । (वि + सद्)

न लेभाते मनःस्वास्थ्यं दुःखसंविद्यमानसौ ॥ (लम्)

४ न शेकुरन्ये राजानो भङ्कुं शिघ्रघनुस्तदा । (शेक् + शक्)

घनुभतां धरो रामो वभञ्ज खलु लीलया ॥ (भञ्)

५ दृष्ट्वा ररे वमणुर्वाराः सुशीघ्रं हन्यतामिति । (वमणु + भण्)

६ भूपतेर्विजयं ज्ञात्वा ननन्दुः सकलाः प्रजाः । (नन्द्)

रेमे—रम्—ररम् + ए—रेम् + ए । लेभाते—लम्—ललम् + भाते—लेम् + भाते । पेदिरे—पद्—पपद् + इरे—पेद् + इरे । सेदतु—सद्—ससद् + अतु—सेद् + अतु । शेक्—शक्—शसक् + उ—शेक् + उ । परतु

ननन्दु—नन्द्—ननन्द् + उ । वमणु—भण्—वमण् + उ ।

वरील रूपें 'अपिन्' प्रत्यययुक्त आहेत व त्यातील पहिली पाच तयार होताना अभ्यासित अवयवाचा लोप होऊन मूळ धातूतील 'अ' चा 'ए' असा

टीप —सशुक्त व्यन्तातील दो-दो व्यजनें समसारण घेणारी असल्यास पहिल्यास उपसारण होते.

समसारण घेणाऱ्या धातूंचीं रूपे

यज् १ प.—इवाच ईजतु ईजु
आ—ईजे ईजाते ईजिरे
यस् १ प.—उवाच ऊपतु ऊपु
चच् २ प.—उवाच ऊचतु ऊचु
शू बदल आ.—ऊचे ऊचाते ऊचिरे
वश् २ प.—उवाच ऊशतु ऊशु
व्यध् ४ प.—विध्याध विविधतु
विविधु
अह् १ प.—जग्राह जगृहतु जगृहु
आ—जगृहे जगृहाते जगृहिरे
व्या २ प.—विष्यो विष्यतु विष्यु
व्ये १ प.—विष्याय विष्यतु विष्यु
आ—विष्ये विष्याते विष्यिरे
श्रिध् १ प.—शुशाव शुश्रुवतु शुश्रु
शिश्राय शिश्रियतु शिश्रियु

यह् १ प.—उवाह ऊहतु ऊहु
आ—ऊहे ऊहाते ऊहिरे
यट् १ प.—उवाद ऊदतु ऊदु
यप् १ प.—उवाप ऊपतु ऊपु
आ—ऊपे ऊपाते ऊपिरे
स्वप् २ प.—सुष्वाप सुषुपतु सुषुपु
व्यच् ६ प.—विध्याच विविचतु विविचु
ह्ये १ प.—गृह्यथ गृहुवतु गृहुवु
आ+ह्ये—आ भा—गृहुवे गृहुधाते
गृहुधिरे
वे १ प.—उवाच ऊवतु ऊवतु ऊवु ऊवु
ववी ववतु ववु
आ—ऊवे वे ऊवाते ऊविरे ऊविरे
वव ववाते वविरे

- ३ १ सावित्र्यां जज्ञिरे पुत्रा यमराजप्रसादतः । (जन्)
- २ अनजग्मुः प्रजा रामं काननं प्रति प्रस्थितम् । (गम्)
- ३ जग्रतुः प्रबलौ धीरौ सेनिकान् पुरतः स्थितान् । (हन्)
- ४ चक्षुः सगरजाः पुत्राः पृथ्वीं मार्गयितुं हयम् । (खन्)

वरील वाक्यांतील क्रियापदांचीं रूपे अपित्-प्रत्यययुक्त आहेत.

जज्ञिरे—जन्-जजन्-जन्-जज्-जज्ञ्+इरे ।

जग्मु—गम्-जगम्-जग्म्+उ । जग्रतु—हन्-जहन्-जह्-जप्न्+अतु ।

चक्षु—खन्-चखन्-चख्न्+उ ।

गम्, जन्, हन्, खन् व (घन्) यातील उपान्त्य 'अ' चा अपित् प्रत्यया-पूर्वी लोप होतो, व 'ध' चा लोप झाल्यावर 'हन्' यातील 'ह' चा 'घ' होतो.

- (१) वरील रूपें दीर्घस्वरारम्भी, दशम गण व प्रयोजक अशा घातूंची आहेत.
 (२) विकरणसहित अंगाला 'आम्' जोडलेल्या आहे. (३) व नंतर जरूर ती
 ट्, भू, व अस् या घातूंची परोक्षभूताची रूपें जोडलेली आहेत.

'आम्' प्रत्यययुक्त रूपें होणारे धातु

नित्य-१ ज्या पहिल्या नऊ गणांच्या घातूंच्या आरंभी 'अ-आ' शिवाय दीर्घ स्वर आहे अथवा ह्रस्व स्वर असून त्यापुढे संयुक्त व्यंजन आहे. जसें—ईश, ईश्व्, ईड्, ईड्, ऊड्, उन्द्, इन्ध्, एध्. अपवाद—ऋच्छ्.

२ दशम गणाचे धातु व प्रयोजक रूपें व इतर साधित धातु, व १ ते ९ गणाचे अनेकावयवी धातु. जसें—कथय, काख, जिगमिप, आविलय, चकास्. अपवाद—उर्ण्.

३ दच्, क्षय्, आस्, काम्.

धैकल्पिक—१ उप्, विद्, दरिद्रा, वाष्ट. २ नी, छी, नृ, ह्रु. ३ गुप्, पण्, कम्, धूप, पन्, विच्छ्, ऋत्. यांचीं रूपें पुस्तक २, परिशिष्ट २ मध्ये पहा.

ईश्व्-१	आ.—ईशाचके	ईशाचकाते	ईशाचकिरे
	ईशामास	ईशामासतु	ईशामासुः
	ईशाबभूव	ईशाबभूवतु	ईशाबभूवुः
कथ्-१०	प.—कथयाचकार	कथयाचकतु	कथयाचक्रुः
	कथयामास	कथयामासतु	कथयामासुः
	कथयाबभूव	कथयाबभूवतु	कथयाबभूवुः
१०	आ.—कथयानके	कथयानकाते	कथयानकिरे
	कथयामास,.....इ,		कथयाबभूव...इ.

या रूपावरून असें दिसून येईल की साविकरण घातूला 'आम्' जोडून नंतर धातु प. पदी असल्यास 'कृ, भू व अस्' यांची परस्मैपदी द्वि. भूतयाची रूपें जोडावी व धातु आत्मनेपदी असल्यास 'कृ'ची आ. पदी व 'भू आणि अस्' यांची परस्मैपदी द्वि. भूत. रूपें जोडावी.

‘अहं गृहं जगाम पाठांश्च पपाठ’ असे म्हणतां येत नाही, कारण बोलगात काहीहि नाकारित नाहा आणि तो शुद्धीवर आहे.

टीपः—सामान्य गादीनीरिशा परोक्ष भूतकाळचे सर्व प्रत्यय व ‘कु’ यापूर्वी रूप पुढें दिलीं आहेत.

ए. पदी—अ	व	म,	य	अनु०	अ,	अ	अनु०	उः
भा. पदी—ए	बहे	महे,	से	जये	धे,	ए	जाने	शे
कृ.-प. पदी—चकार-	वर	चरुव	चह्य	आ पदी-चके	चरुवहे	चरुमहे		
	चवर्थ	चक्रयुः	चक्र	चरुते	चक्राथे	चक्रुहे		
	चकार	चकतु०	चउ०	चके	चक्राते	चक्रिरे		

३ परोक्ष भूतकाळ—कर्मणि प्रयोग

१ यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

२ दुकूलवासाः स (अजः) वयूसर्मापं निन्द्ये विनीतै-

रघरोघरक्षैः ।

३ श्रीविष्णुः पूजयामासे सुरैरिन्द्रपुरोगमैः ।

४ सैन्यं प्रस्थापयाचके भूपेन विजयार्थिना ।

वरील वाक्यातील कियापदे परोक्षभूतकाळी कर्मणि आहेत हें अर्थावरून भ्यानात येईल.

ददृशाते—दृश्-दृश्+आते । निन्द्ये—नी-निनी+ए ।

पूजयामासे—पूज्-पूजय+आम्+आसे । प्रस्थापयाचके—प्र+स्थापय+वाग्+चके ।

यावरून असे दिसून येईल कीं अभ्यासयुक्त परोक्षभूतकाळी कर्मणि रूपें आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे तयार होतात, व ‘आम्’ प्रत्यययुक्त परोक्षभूतकाळी कर्मणि रूपें ‘कृ, भू व अम्’ याची आत्मनेपदी परोक्षभूतकाळी रूपें जोडलीं म्हणजे तयार होतात.

४ द्वि. भूतकाळी धातुसाधित विशेषणें

नगरोपकण्ठे स्वाश्रमे तस्थिवांसं रघुमजः प्रार्थयांचके ।

नवीन शब्द

ईङ् (२ आ.)-स्तुति करणे
 ईह् (१ आ.)-इच्छा करणे
 उन्द् (७ व.)-भिनविणे
 उप् (१ व.)-जळणे

ऊह् (१ आ.)-तर्न करणे
 षष् (१ धा.)-वाढणे
 कास् (१ आ.)-सोकणे
 हैम (वि.)-सोन्याचा

प्रश्न

- १ पुढील वाक्यात कसार्तील घातूचीं परोक्ष भूतनाड्याची योग्य रूपें योजा —
 - १ शङ्कर विरारूपेण अर्जुनस्य भक्ति पराक्रम च (परि+ईक्ष्) ।
 - २ वसिष्ठ राजसेवकै भरत मातुलघृहात् (आ+नी-प्र.) ।
 - ३ शत्रुणा पराजिता सैनिका रणाङ्गणात् (परा+अच्) ।
 - ४ महती धौरवसेनां दृष्ट्वा अपि अभिमन्यु न (भी) ।
 - ५ माहतिः सीतां रामकुशलकथनेन (सान्त्व्) ।
 - ६ रावण अशोकवनिकाया स्थापिता सीताम् (तर्न) ।
 - ७ गुरा ज्ञानार्थिन छात्रा गुह्यन् (उप+भात्) ।
 - ८ कुन्तीपुत्र धनञ्जय सङ्ग्रामे अयुध्यमान वेशवम् (वृ १० आ) ।
 - ९ दशरथ रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रेण सह (प्र+स्था-प्र) ।
 - १० अर्जुन जयद्रथवधप्रतिज्ञाम् (उद्+घुप्) ।

२ (अ) वरील १, २, ५, ७, ९ व १० वाक्ये प्रयोग बदलून लिहा

(आ) पुढील वाक्याचा प्रयोग बदला —

ध्रुव विष्णु तुष्टाव । चोरा सैनिकै जगुहिरे । भक्ता ईशस्य
 स्तोत्राणि जगु । छात्रा अध्ययनम् आरेभिरे । मृत्या भारम् ऊहु ।

३ पुढील वाक्यात कसार्तील घातूचीं परोक्ष भू घा. विशेषणें योजा —

सम्पदम् (अधि+गम्) नरस्य सुख वर्धते ।
 कर्तव्यम् (अयु+स्था) नरा स्वास्थ्यं लभन्ते ।
 शास्त्राणां पाठ (दृश्) पण्डितेन लोकहित कर्तव्यम् ।
 रावण (हन्) राम प्रजा अभ्यनन्दन् ।

पाठ ४

भविष्यकाळ (द्वितीय)

- १ १ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
 २ मोदिष्यते नरः प्रायो यशो लब्ध्वानपेक्षितम् ।
 ३ यथा दीपशित्वाकान्त्या तमो नूनं नशिष्यति ।
 तथा नृमनसो मोहो नङ्क्ष्यति ज्ञानतेजसा ॥
 ४ चदिष्यसि यदासत्यं पापमाक् त्वं भविष्यसि ।

बरील वाङ्मयातील अधोरेखित शब्द भविष्यकालार्थी रूपे आहेत हे अर्थावस्तु ध्यानात येईल.

- (अ) प्राप्स्यसि—(प्र) आप् + स्यसि । भोक्ष्यसे—भुञ्- भोज्- भोक् + स्यसे ।
 (आ) मोदिष्यते—मुद्- मोद् + इ + स्यते । चदिष्यसि—चद् + इ + स्यसि ।
 भविष्यसि—भू- भो- भव् + इ + स्यसि ।
 (इ) नङ्क्ष्यति—नद्- नद्- नद्क् + स्यति । नशिष्यति—नद् + इ + स्यति ।

‘ अ ’ मधील रूपात धातूना प्रत्यय एकदम जोडलेले आहेत, ‘ आ ’ मधील रूपात ‘ इ ’ सहित जोडलेले आहेत व ‘ इ ’ मध्ये धातूला प्रत्ययापूर्वी ‘ इ ’ विकल्पाने जोडलेली आहे. म्हणून ‘ अ ’ मधील धातूना अनिट् (अन् + इट्), ‘ आ ’ मधील धातूना सेट् (स + इट्) व ‘ इ ’ मधील धातूना चेट् (वा + इट्) असे म्हणतात.

टीपः—१ वर्तमान, प्र मू, आशार्थ व विध्यर्थ यांना सार्कवातुक अर्थ व वाळ म्हणतात. व द्वितीय मू, प्रथम भविष्य, द्वितीय भविष्य, तृतीय मू, संशेतार्थ व आशीर्वादार्थ यांना आर्षधातुक वाळ व अर्थ म्हणतात.

२ आर्षधातुक वाळ व अर्थ याच्याकरिता सर्व धातूंचे तीन विभाग वर दर्शकित्याम्नाणे (सेट्, वेट् व अनिट्) असे करावे लागतात. याबद्दल माहिती प्राप्तविषय विभागात दिली आहे.

३ भविष्यवाक्यान्वे संस्तुतमर्थे दोन प्रकार आहेत. वरील रूपे द्वितीय विद्या सामान्य भविष्यवाक्यानी आहेत व हाच प्रकार व्यास उपयोगात येतो.

प. प.			दा.	आ. प.		
दास्यामि	दास्यावः	दास्यानः	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे	
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ	दास्यसे	दास्येथं	दास्यथ्वे	
दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते	

भू (प. प.)

भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

मुद् (आ. प.)

मोदिष्ये	मोदिष्यावहे	मोदिष्यामहे
मोदिष्यसे	मोदिष्येथे	मोदिष्यथ्वे
मोदिष्यते	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते

वरील रूपांवरून पुढील गोष्टी दिसून येतातः—

(१) द्वितीय भविष्यवाक्यान्वे प्रत्यय पर्तमानवाक्या प्रत्ययांना स्व जोडून तयार केलेले आहेत. (२) सर्व प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य ह्रस्व व भन्त्य स्वरांला गुण झालेला आहे, म्हणजे सर्व प्रत्यय पित्त आहेत. (३) 'स्व' युक्त प्रत्ययांतील आद्य 'स्' चा अक्षर तेथे 'प्' केलेला आहे. (४) प्रत्ययापूर्वी 'इ' जोडणे, विकल्पाने जोडणे व मुळांच न जोडणे हे धातु सेट्, वेट् किंवा अनिट् वसेल त्यावर अवलंबून असते.

प्रत्यय

प. पदीः—स्यामि स्यावः स्वामः । स्यसि स्यथः स्यथ । स्यति स्यतः स्यन्ति ।

आ. पदीः—स्ये स्यावहे स्यामहे । स्यसे स्येथे स्यथ्वे । स्यते स्येते स्यन्ते ।

२ यथेच्छति भवान् सत्यं करिष्येऽहं तथा खलु ।

रामो दशरथिः शूरो दशवक्त्रं हनिष्यति ।

सीतापहरणं क्षात्वा रामः शोकं गमिष्यति ।

तदाहमागमिष्यामि यदा त्वं मां स्मरिष्यसि ।

वरील क्रियापदांतील धातु अनिट् आहेत परंतु त्यांना द्वि. भविष्य काळामध्ये प्रत्ययापूर्वी 'इ' जोडावी लागते. ह्रस्व ऋकारान्त, यम् (प. पदी) व हन् यांना 'इ' जोडावी लागते.

टीपः—य-स्मरिष्यति. आर्षं गतुना काळामध्ये 'यु' परस्मैपदी होतो.

३ साधुः प्राणिनामुपकारायामनो प्राणानप्युत्सृज्यति ।

सदाचारघातरो जगति स्वकल्याणं द्रक्ष्यति ।

मनःपूतं कर्म कुर्वन्तं नरं दोषो न कदापि स्पर्शति-स्पर्श्यति ।

सृज् व दृश् या अनिट् धातूना प्रत्यय लावतांना गुण होत नाही, तर उपान्त्य ह्रस्व 'ऋ' चा 'र' होतो. इतर उपान्त्य ह्रस्व 'ऋ' असणाऱ्या अनिट् धातूंच्या 'ऋ' चा गुण होतो अथवा 'र' होतो. जसे—सृश्- स्पर्शति स्पर्श्यति।

४ वातेनाहता नौर्जले निमहक्ष्यति नड्क्ष्यति च ।

महता वेगेनाकृष्टा रज्जुस्तुट्टिष्यति ।

शहनिनादं श्रुत्वा धीरणां याह्वयः स्फुरिष्यन्ति ।

भक्ता देवं निष्काममनसा जुषिष्यन्ति ।

मसृज् या अनिट् धातूंच्या व नश् या वेद् धातूंच्या 'इ' न लावता होणाऱ्या रूपामध्ये अन्य व्यंजनापूर्वी अनुनासिक येत. त्याचप्रमाणे, सृद्, स्फुरद्, कुद् या पष्ठ गणांच्या धातूंच्या उपान्त्य ह्रस्व 'उ' चा गुण होत नाही व नू शाणि धू या पष्ठ गणांच्या धातूंच्या अन्य स्वराचा गुण न होतो 'उष्' होतो.

५ सूर्योदयात्प्रागरुणो दिशां मालिन्यं मार्जिष्यति-माश्र्यति ।

नृपः प्रजा नयेन गोपाविष्यति-गोप्स्यति-गोपिष्यति ।

छात्रा गुरोराशामनुपतिष्यन्ते-अनुपत्स्यन्ति ।

अपिचारो नादाय कलिष्यते-कलन्त्यते-कलक्ष्यति ।

कृत् व कृत् हे सेट् असूनहि त्यांना विरूपानें 'इ' जोडून रूपें केली जातात.
जसे—नत्स्यति-नर्तिष्यति ।

कांहीं धातूंचीं रूपें

अनिट्—गै-गा-गास्यति, ह-एष्यति, अधि+इ (आ.)-अघ्येष्यते,
प्रच्छ-प्रक्ष्यति, लभ्-लप्स्यते, वृध् (४ आ.)-भोत्स्यते, वन्ध्-भन्त्स्यति,
दह्-धक्ष्यति, दुह्-धोक्ष्यति-ते, चच्-चह्-चक्ष्यति-ते, शक्-शक्ष्यति,
मञ्-मङ्क्ष्यति, आप्-आप्स्यति, युध्-योत्स्यते, मन्-मस्यते, वृचस्-वत्स्यति,
रम्-रंस्यते, ध्यै-ध्यास्यति, नी-नेष्यति, श्रु-श्रोष्यति, दंश्-दङ्क्ष्यति.

वेट्—स्वृ-स्वरिष्यति, सू-सोष्यते-सविष्यते, धू-धोष्यति-ते, धविष्यति-
ते, स्यन्द्-स्यन्दिष्यते-त्यन्त्स्यते-त्यन्त्स्यति, तृप्-तर्पिष्यति-तर्प्यति-त्रप्स्यति,
गाह्-घाक्ष्यते-गाहिष्यते, गुह्-गूहिष्यति-ते, घोक्ष्यति-ते, द्रुह्-द्रोहिष्यति-
घ्रोक्ष्यति, मुह्-मोहिष्यति-मोक्ष्यति.

सेट्—भू-भविष्यति, शी-शयिष्यते, श्रि-श्रयिष्यति-ते, कथ्-कथयि-
ष्यति-ते, वृध्-वर्धिष्यते-वत्स्यति, रक्ष्-रक्षिष्यति, वृध् (१५.)-बोधिष्यति,
चस् (२ आ.)-चसिष्यते, † तृ-तरिष्यति-तरीष्यति, † ग्रह्-ग्रहीष्यति-ते.

टीप —धातूना ज्या वेळीं 'इ' प्रत्ययापूर्वीं जोडली जात नाही त्या वेळीं रूपसिद्धीच्या
नियमानुसार सधे वरून रूपें केलीं जातात.

द्वि. भविष्यकाली धातुसाधित विशेषणें

६ प्रहरिष्यतो विधेः सर्वाणि वस्तूनि शस्त्राणि भवन्ति ।

ग्रामं गमिष्यन् पान्थो बह्वन्युपकरणानि जग्राह ।

योत्स्यमानौ वीरौ सेनापतेरादेशेनेव युद्धमकुरुताम् ।

* ए, ऐ व ओ हे मन्त्य स्वर असणारे धातु आवागन्त समजून त्यांचीं रूपें करावीं.

‡ वस्-१ ५ -या धातूच्या 'स' चा 'स्' ने आरभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वीं 'र्' होणे.

† दीर्घ फक्त कारात धातु व वृ या सेट् धातूना लागणारी 'इ' विरूपानें दीर्घ होते.
'प्रइ' ची इ दीर्घ होते.

- १ यक्ष भेष वदति—(सेव्) नयनमुभय रो भवन्त बलासा ।
- २ नरा भवसागर भक्तिनीक्या (तृ) ।
- ४ कुमार्गेण गच्छन्त नर सर्वे जना (हा) न च कोऽपि त (त्रे) ।
- ५ पार्थ पुष्टभि (युष्) (वि+जि) च तान् ।
- ६ कलि नलस्य शरीरे दु येन (नि+घस्) इति नाग भवदन् ।
- ७ महौपस मुनय ज्ञानचक्षुषा ईश्वर (हस्) ।
- ८ मृतभर्तुं चिताम् (आ+रुह्) इत्यवदत्कावित् पतिपरायणा स्त्री ।
- ९ सेवका स्वामिन चित्तवृत्तिम् अनुवृत्त्य त (प्री) ।
- १० रात्रि (गम्) (भू) सुप्रभातम् । मास्वान् (उद्+इ) (हस्) चन्वालयम् ।

२ पुटील रूपे ओळखून ती वाक्यात योजा —

गास्यन्ति । आरप्स्ये । प्रक्ष्यसि । घोक्ष्यन्ति । अवधाक्ष्यध्वे ।
भन्त्स्यसि । भ्रमिष्ये । मद्क्ष्याम । प्रहेष्यसि । ताडयिष्यथ ।

३ भविष्यमाल्वाचक धातु विशेषणाचा उपयोग कसा करतात हें दोन उदाहरणे घेऊन दाखवा

पाठ ५

संकेतार्थ व प्र. भविष्यकाळ

- १ १ पर्जन्यश्चेद्वर्षिष्यत् सुभिक्षमजनिष्यत् (अवर्षिष्यत्, अजनिष्यत्)
- २ किं वाभविष्यदरुणस्तमसा विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् । (अकरिष्यत्)
- ३ हैमं मृगं चेन्नाद्रक्ष्यज्जानक्याश्रमवासिनी । (अद्रक्ष्यत्)
नापाहरिष्यल्लङ्केशो भिक्षुरूपेण तां खलु ॥ (अपाहरिष्यत्)

प्रथम भविष्यकाल

- २ १ मोक्षस्य लाभो भविता पुण्येन बहुजन्मनाम् । (होईल)
 २ गन्तासि विद्यापारं त्वं चिरं स्थित्वा गृहे गुरोः । (जातील)
 ३ विजेता नृपतिः शत्रुं दशवर्षेण सत्यतः । (जिंकील)
 ४ सोत्साहमुचमं कृत्वा लब्धाहे बहुसम्पदम् । (मिळवीन)

वरील वाक्यातील क्रियापदाचा अर्थ भविष्यकालीन आहे. मात्र भविष्यकाल श्रावण नमून दूरचा आहे. दूरचा भविष्यकाल दर्शविण्याकरिता प्रथम भविष्य काळाचा उपयोग करतात, परंतु संस्कृत वाङ्मयामध्ये सर्व भविष्यकालीन क्रिया बहुधा द्वितीय भविष्यकाळांतच दर्शविल्या जातात.

भविता - भू (भो) + इ + ता । गन्तासि - गम् + तासि ।

विजेता - (वि) + जि (जे) + ता । लब्धाहे - लम् + ताहे ।

सर्व प्रत्ययांचा आरंभ 'ता' ने झाला आहे. परस्मैपदी व आत्मनेपदी त्. पु. एकवचनी प्रत्यय 'ता' च आहे. 'भू' या सेट् वातुला प्रत्ययापूर्वी 'इ' हा आगम जावलेला आहे.

अनिट् धातूंचीं रूपे

गम् (प. प.)			लम् (आ. प.)		
गन्तास्मि	गन्तास्व	गन्तात्म	लब्धाहे	लब्धास्वहे	लब्धास्महे
गन्तासि	गन्तास्य	गन्तास्य	लब्धाथे	लब्धासाथे	लब्धास्यथे
गन्ता	गन्तारी	गन्तार	लब्धा	लब्धारी	लब्धार

सेट् धातूंचीं रूपे

भू (प. प.)			मुट् (आ. प.)		
भवितास्मि	भवितास्व	भवितास्म	मोदिताहे	मोदितास्वहे	मोदितास्महे
भवितासि	भवितास्य	भवितास्य	मोदिताथे	मोदितासाथे	मोदितास्यथे
भविता	भवितारी	भवितार	मोदिता	मोदितारी	मोदितार

वेट् धातूंची रूपें

सिध् (प. प.)			त्रप् (भा. प.)		
सेधितास्मि	{ सेधितास्व	{ सेधितास्म	त्रपिताहे	{ त्रपितास्वहे	{ त्रपितास्महे
सेद्धास्मि	{ सेद्धास्व	{ सेद्धास्म इ	त्रप्ताहे	{ त्रप्तास्वहे	{ त्रप्तास्महे इ

प्रत्यय

प. प.—तास्मि तास्व तास्म । तासि तास्य तास्य । ता तारी तार ।

आ. प.—ताहे तास्वहे तास्महे । तासे तासाथे ताध्वे । ता तारी तार ।

टीप —दोन्ही पदांचे तृ पुरपी प्रत्यय सारखे आडेण, व 'अस्' धातूच्या कर्त रूपापूर्वी 'वा' जोडून प्रथम व द्विर्वाचपुरपी प्रत्यय बनविलेले आहेत

हे प्रत्यय लागताना धातूच्या उपान्त्य ह्रस्व व अन्त्य स्वराचा गुण झालेला आहे, म्हणून हे प्रत्ययहि 'पित्' आहेत, व प्रत्ययापूर्वी धातु, सेट्, अनिट् व वेट् असेल त्याप्रमाणे 'इ' चा उपयोग केलेला आहे. त्याचप्रमाणे ज्या वेळेला वातूला अनिट् असल्यामुळे प्रत्ययापूर्वी 'इ' जोडली जात नाही त्या वेळेला रूप सिद्धीचे नियमाप्रमाणे सन्धि करून रूपें केलेली आहेत.

प्रथम भविष्यकालाचीं कांही अनियमित रूपें

१ सद् (१ आ) —सहिताहे सांढाहे, लुम् (४ प.) लोभितास्मि लोब्ध्वास्मि, इप् (४, ६ प) —एषितास्मि एष्टास्मि, रूप (१, ४ प) रोषितास्मि रोष्टास्मि, रिप् (१, ४ प) —रोषितास्मि रोष्टास्मि । हेधातु 'सेट्' असूनहि 'वेट्' प्रमाणे चालतात.

२ कृप् (१ आ) —कल्पिताहे कप्ताहे कप्तास्मि हा धातु 'वेट्' आहे व तो विकल्पाने परस्मैपदी होतो व त्या वेळी त्याला 'इ' जोडीत नाहीत

३ दा (३ ङ) —दातास्मि ताहे, गै (१ प) —गातास्मि, त्रै (१ आ) —त्राताहे, सो (४ प) —सालास्मि

४ कुप् (६ प) —कुठितास्मि, भू (६ प) —भुक्तिास्मि ण्तेच कृत्, कृद्, कृत्, कृद्, भू हे सर्व षष्ठ गणाचे आहेत

- ५ यञ् (६ प.)-स्यस्मि, इश् (१ प.)-द्रष्टास्मि. पठ्
 सप् (१ प.)-सप्तस्मि मर्तास्मि, कृष्ट् (६ प.)-स्पर्शास्मि-स्पर्शास्मि.
 तसेच इतर उपान्त्य स्वर ह्य 'ऋ' असलेले कृष्, कृप्, मृष् इ.
 ६ मृञ् (१, २ प.)-मार्जितास्मि माशास्मि । गुर् (१ उ.)-गूहितास्मि-
 ताहे-गोडास्मि-हे ।
 शुप् (१ प.)-गोपितास्मि-गोप्तास्मि-गोपायितास्मि । नश् (४ प.)-
 नशितास्मि-नशास्मि ।
 तृप् (४ प.)-तर्पितास्मि-तर्प्तास्मि-त्रप्तास्मि ।

वरील ३ ते ६ विभागातील धातूंचीं रूपे द्वितीय मविध्यकाळाच्या नियम-
 प्रमाणेच झाली आहेत. वरील धातूला 'इ' शिवाय प्रत्यय लावतांना रूपसिद्धीचे
 नियम उपयोगात आणलेले आहेत.

काहीं अधिक रूपे

- वह् (१ उ.)-बोडास्मि-डाहे । दुह् (४ प.)-द्रोहितास्मि-द्रोडास्मि-
 द्रोग्धास्मि ।
 मुह् (४ प.)-मोहितास्मि मोडास्मि मोग्धास्मि । तसेच स्निह्, स्नुह्.
 वन्ध् (९ प.)-बन्धास्मि । दह् (१ प.)-दग्धास्मि । तसेच दुह्, दिह्.
 प्रच्छ् (६ प.)-प्रष्टास्मि । मरुन् (६ प.)-मर्दक्तास्मि । यञ् (१ उ.)-
 यष्टास्मि-यष्टाहे ।
 युञ् (१ प. ४ धा. ७ उ.)-योक्तास्मि-योक्ताहे । तिच् (६ उ.)-सेक्तास्मि-
 सेक्ताहे ।

टीप—प्रथम मविध्यकाळीं रूपावरून तुवारांत नभे व तुमन्त अन्वये बनवितां येतात.
 तु पु ए वचनी रूपाप्रमाणे तुवारांत नामाचे प्रथमा श्रवकचन होई व ता दह्ल तुन्
 वेळे म्हाजे तुमन्त होई

दृश्—द्रष्टास्मि-द्रष्टा (द्रष्टृ)-द्रष्टुम् । वह्—बोडास्मि-बोडा (बोदृ)-बोदुम् ।

बी—नेपास्मि-नेता (नेतृ)-नेतुम् । इह्—मोहिताहे-मोहिता (मोहितृ)-मोहितुम्

प्रथम भविष्य, द्वितीय भविष्य व संकेतार्थ यांचीं कर्मणि रूपें

३ रामेण मित्रं रक्षिष्यते । चालेन फलं भक्षयिष्यते ।

इश्वरेण भक्ताय वरो दास्यते । विदुषा तरुं घास्यते ।

बरील उदाहरणें कर्मणि रचनेचीं आहेत हें सहज घ्यानात येईल. यातील द्वि भविष्याची कर्मणि हरे धातूला आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून झाली आहेत. याचप्रमाणें प्र. भविष्य व संकेतार्थाची कर्मणि रूपें आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे तयार होतात. सर्व आर्धधातुक काळाना हा नियम लागू आहे.

दा—दास्यते—दायिष्यते । गी—गास्यते—गायिष्यते । नी—नेष्यते—नादिष्यते ।

धु—ध्रुष्यते—ध्राविष्यते । कृ—करिष्यते—कारिष्यते । तृ—तरिष्यते—तरीष्यते—तारिष्यते ।

स्वरान्त धातूची कर्मणि रूपें दोन दोन होतात. एक आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून व दुसरें अन्त्य स्वराची वृद्धि करून, नंतर धातु कोणत्याहि वर्गाचा असला तरी 'इ' जोडून व आत्मनेपदी प्रत्यय लावून अशी तयार केलेली आहेत. आकारान्त व ए-ऐ-ओ हे अन्त्य स्वर असलेल्या धातूना 'इ' पूर्वी 'य' जोडतात.

हन्—हनिष्यते—धानिष्यते । ग्रह्—ग्रहीष्यते—ग्राहिष्यते । दृश्—दृश्यते—दर्शिष्यते ।

बरील तीन व्यंजनान्त धातूंचीहि दोन दोन रूपें होतात.

टीप — प्रथम भविष्य व संकेतार्थ यामध्येहि बरीलप्रमाणें स्वरान्त धातूची व हन्, ग्रह् व दृश् यांचीं दोन दोन कर्मणि रूपें होतील.

नवीन शब्द

गो (स्त्री.)—पृथ्वी

जतुगृहम् (न.)—लाखेचें घर

मृणालः म्—कमळाचा देंठ

रसातलम्—पाताळ, पृथ्वीचा तळचा भाग

विभेत्तृ—फोडणारा, नाश करणारा

सहस्रकिरणः (पु)—सूर्य

सुभिक्षम् (न.)—सुवत्ता, सुफळ

स्नुह् (४ प.)—शोकणें

प्रश्न

१. मस्तार्थाया उपयोग कोटि कस्ता सेतो ह्ये सोदाहरण दाखवा
२. पुत्राय वाक्यात् क्प्रानाल धातून्वा योग्य तीं रूपे योना —
- १ यदि बाल् वाक्येन सम्यक् (ट्) तर्हि तेन परीणाया कस प्राप्त्यत ।
 - २ यदि कृष्णन सूर्यमिन्द्र न (आ + वृ) तर्हि जयद्रथ न वमरिष्यन् ।
 - ३ अत्रुन रणभूमौ न (उप + दिश्) चेत् स युद्धाय उद्यत न वमरिष्यन् ।
 - ४ यदि हुवाणा शकुन्तला न (गप्) दुष्यन्त ता न (रयन्) ।
 - ५ यदि जतुष्टुष्टुपाण्डवा न निरगमिष्यन् तर्हि ने (दृष्ट्) ।
३. पुत्राय वाक्यात् प्रथम भविष्यस्यार्थी रूपे योना —
- १ वदुभि बर्षे ख शार्राणि (ज्ञा) ।
 - २ अथ वा अचरन्ता न वा प्राणिनां मृत्यु (भृ) ।
 - ३ अस्मिन् न मनि कृतानां कर्मणा फलम् धान्दरिभू जन्मनि एव (ल्भ्) ।
 - ४ मनुजाना माश्राणि वादके सिधिल्लो (गम्) ।
 - ५ विद तप आचरा मजान देवा (धनु + प्रष्ट्) ।
४. पुत्राय रूपे वाक्यात् स्यां ता वाक्यात् उपयोग करा —
- १ गार्ह, धाम्नाय, उत्तरि ता, वागायन्, नतिगात् ।

पाठ ६

संख्यावाचक शब्द

१

टीपः—१-१९ या संख्यावाचकाचीं रूपे व उपयोग प्रथम व द्वितीय पुस्तकात देण्यात आले आहेत.

चतसृषु विद्यासु चतुःपद्यौ (६४) कलासु च प्रावीण्यं लब्धं राजकुमारेण । २ विषमत्वरेणातौ नरश्चतुर्दशभिरेकविंशत्या (२१) द्वि-द्वाचत्वारिंशता (४२) चतुरश्रात्या (८४) वा दिनैर्निरामयो भवति । ३ सप्तविंशतेः (२७) नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रः । ४ सामान्यतः पाठशालासु प्रतिवर्गं त्रिंशच्छात्राः (३०) सन्ति । कदाचित् पञ्चत्रिंशद्वा (३५) सन्ति । क्वचिच्च पञ्चचत्वारिंशदपि (४५) दृश्यन्ते । ५ अधिमासे धार्मिका जनास्त्रयस्त्रिंशते (३३) ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां यच्छन्ति ।

वरील वाक्यात क्मात दिलेल्या अर्थाचे संख्यावाचक शब्द योजलेले आहेत.

चतुःपद्यौ—सप्तमी स्त्री. ए. व.	} द्वाचत्वारिंशता—तृतीया स्त्री. ए. व.	
कलासु— „ „ व. व.		दिने — „ न. व. व.
सप्तविंशते—पद्यौ „ ए. व.		त्रयस्त्रिंशते— चतुर्था स्त्री. ए. व.
नक्षत्राणाम्— „ न. व. व.		ब्राह्मणेभ्य— „ पु. व. व.

यावरून असे दिसते की २० ते ९९ या संख्यावाचक शब्दांचा ज्या नामादीं सवध असेल त्यांचे प्रमाणे विभक्तीत उपयोग केलेला आहे. परंतु ते सर्व पुढील नामांचे लिंग व वचन कोणतेहि असले तरी एकाच तन्हेने एकवचनात चालविलेले आहेत.

त्याचप्रमाणे असेहि दिसून येते की २१ ते २९, ३१ ते ३९ इत्यादि संख्यावाचक शब्द २०, ३०, ४० इत्यादि दशक संख्यावाचकाना 'एक ते नव' हे

विंश -विंशतितम, एकविंश -एकविंशतितम नवविंश -नवविंशतितम
 त्रिंश -त्रिंशत्तम एकत्रिंश -एकत्रिंशत्तमनवत्रिंश -नवत्रिंशत्तम
 चत्वारिंश -चत्वारिंशत्तम एकचत्वारिंश -एकचत्वारिंशत्तम .
 पचाश -पचाशत्तम, एकपचाश -एकपचाशत्तम . .
 षष्टितम, एकषष्ट -एकषष्टितम . . नवषष्ट -नवषष्टितम
 सप्ततितम, एकसप्तत -एकसप्ततितम . नवसप्तत -नवसप्ततितम
 अशीतितम, एकाशीत -एकाशीतितम नवाशीत -नवाशीतितम
 नवतितम, एकनवत -एकनवतितम ... नवनवत -नवनवतितम
 शततम .

बरील सर्वे रूपें अकारान्त आहेत व तीं पु व न मध्ये 'देव व वन' याप्रमाणें व ह्या मध्ये अन्त्य 'अ' बद्दल 'ई' जोडून 'नदा' प्रमाणें चालवतात किंशति ते नवपचाशत् पर्यंत 'ति किंवा त्' चा लोप करून अथवा तम जोडून हीं रूपें तयार केलेली आहेत त्याचप्रमाणें षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति व शत यांना फक्त 'तम' जोडून व इतर मधील सख्यावाचकांच्या अन्त्य 'इ' बद्दल 'अ' जोडून अथवा 'तम' जोडून बरील रूपें तयार केलेली आहेत

टीप —२१ ते १०० पर्यंतच्या सरावाचक्र शब्दांची क्रमवाचक रूपें तम जोडून वरता येतातच व त्याशिवाय ६०, ७०, ८०, ९५ व १०० याशिवाय सख्यावाचकांची दुसऱ्या स हेनें होतात

३ शंभराहून ज्यास्त मोठ्या संख्या

नराणां द्वे शते-द्विशते नरा. (२०० मनुष्य), नगराणा चत्वारि शतानि-चतु.शत नगराणि (४०० शहरें), देवताना पद् सहस्राणि-पद्सहस्रं देवताः (६००० देवता) नराणा विंशति. सहस्राणि-विंशतिसहस्र नरा. (२०००० लोक)

बरील सख्या दोन प्रकारांनी लिहिलेल्या आहेत १ दो-ही सख्यावाचकांची योग्य रूपें थोडून आणि २ द्विगु समास करून

१,२,०५ मनुष्य-पञ्चाधिकद्विशताधिकसहस्रम् नरा. ।

२४,६,२५. क्रिया-पञ्चविंशत्युत्तरपद्शतोत्तरचतुर्विंशतिसहस्रं
स्त्रियः ।

१,३९ धरं-नवत्रिंशदधिकशतं गृहाणि । शतं नवत्रिंशत् च
गृहाणि ।

वरील उदाहरणावरून शमराहून मोठ्या संख्या संस्कृतमध्ये कशा लिहावयाच्या हे दिसून येईल. साधारणत सर्व सव्येचे, शंभराच्या आतील, शेंकडे, हजार इ. असे भाग करावे व त्याच्यामध्ये अधिक किंवा उत्तर असे शब्द घालून व संधिनियमाप्रमाणे जोडून शेवटील अत्युच्च संख्याविभागाचे विशेषण करावे. जसे पहिल्या संख्येत सहस्रम् याचे विशेषण आहे, व दुसऱ्यामध्ये पञ्चविंशतिसहस्रम् याचे विशेषण आहे. अशा रीतीने एका समासांत जोडलेल्या संख्या एकवचनांत व अन्त्य शब्दाच्या लिंगाप्रमाणे चालवाव्या लागतात. पुढील नामाचे लिंग व वचन कांहीहि असो.

२५४०९ शिपाई-नवशून्यचतुःपञ्चत्रिंशत्प्रिताः-सहस्राकाः सैनिकाः ।

४३९०७३ प्रजा-त्रिसप्तशून्यनवत्रिचतुर्भिताः-चतुःसहस्राकाः प्रजाः ।

फार मोठ्या संख्या तयार करताना सव्येतील आकडे टावीकडून उजवीकडे माडावयाचे (० बदल शून्य) व शेवटी मित किंवा सहस्राक असे विशेषणार्थी शब्द जोडून सर्व सामासिक पद योग्य त्या नामाचे विशेषण करावयाचे व नामाच्या लिंग, विभक्ति व वचन शाप्रमाणे त्याचे रूप करावयाचे.

इ. स. १९३७ साल-क्रिस्ताब्दस्य सप्तत्रिनवैकमिते संवत्सरे । किंवा
,, सप्तत्रिंशदधिकनवदशशततमे संवत्सरे ।

अमुक वर्षा किंवा अमुक वर्ष असा अर्थ दर्शविण्याकरिता पहिल्याने वरील कोणत्याहि प्रकाराप्रमाणे संख्या तयार करावी व त्याला 'तम' जोडून विशेषण तयार करावे किंवा वरीलप्रमाणे 'मित' 'किंवा' 'सहस्राक' जोडून विशेषण तयार करावे.

४ संख्यावाचक समूहदर्शक शब्द

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम् ।

आमयाव्यौषधं सम्यग्गृहीयाद्दिनसप्तकम् ।

सटयावाचनापासून समूहवाचक शब्द तयार करता येतात.

द्वयम्—द्वितयम्, त्रयम्—त्रितयम्, चतुष्टयम्—चतुष्कम्, पञ्चकम्, षट्कम्, सप्तकम्, अष्टकम्, नवकम्, दशकम् इ

प्रश्न

१ पुढाल वाक्यात दिलेल्या सटयावाचक शब्दांची योग्य रूपे याचा —

- १ तेन नरेण (२५) दिनानि किमपि न भक्षितम् ।
- २ गीताया (१८ व्या) अध्याये (७८) श्लोका सन्ति ।
- ३ अस्मिन्पुस्तके (९६ व्या) पृष्ठे मनोहर चित्र वर्तते ।
- ४ गोपाल (६२) बालेषु (पहिला) आसीत् ।
- ५ सेनापतिना सैनिकाना (५३) पङ्क्तय कृता ।
- ६ मम ग्रामे (३८) गृहाणि सन्ति । तेषा (२५ व्या) गृहे अहं वसामि ।
- ७ अस्य मातस्य (३१) दिनानि सन्ति । अद्य (२९ वा) दिवस ।
- ८ गोविन्द मद्य (९५) रूपकान् * अधारयत् । तेषा (४५) रूपका तेन दत्ता ।
- ९ (१७६१) वर्षे पानिपते नाम नगरे महाराष्ट्रीयया सैनिका पराजिता ।
- १० मम ग्रामे (१५४०७) जना निवसन्ति । तेषा (२५१६) गृहाणि सन्ति ।

२ पुढील मराठी शब्दसमूहाचे संस्कृत भाषान्तर करा —

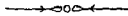
६० वी कला, ३२ गोष्टी, ७२ वा श्लोक, ४९ वस्तु, ६८ शाळा, इ स
१९३८ साल, १० श्लोकाचा समूह, ३६० दिवस, चन्हाटा, चार सुना.

३ १२-२२ .. ९२, १३-२३ ९३, १६-२६ . ९६, १८-
२८ ... ९८, १९-२९.. . ९९ वा सट्या संस्कृतमध्ये लिहा
व त्याचा भिन्न लिंगाच्या नामाशी कसा उपयोग होतो हे दर्शवा

* 'धृ देणे असणे' याचा उपयोग ज्याचे देणे त्या अर्थाच्या शब्दाची चतुर्थी योजून करतात

पाठ ७

(अ) तारतम्यवाचक रूपें (ईयस् व इष्ट प्रत्ययान्त)

१ शकेयुंकिरेल्लोयसी बलवत्तरा वा । सिंहः सर्वेषु पशुषु सर्वेषां पशूनां वा बलिष्ठो बलवत्तमो वा । रामस्य पराक्रमो रावणस्य पराक्रमान्महीयान् महत्तरो वा । सर्वेषां फलानां सर्वेषु फलेषु वाऽऽभ्रं स्वादिष्टं स्वादुतमं वा । कृपणानां मनो लघुतरं लघीयो वा वर्तते । उदारानां तु महत्तमं महिष्ठं वा भवति । साधुः शुचिष्ठया शुचितमया वा वृत्त्याऽऽहतो भवति ।

वरील वाक्यात तारतम्यवाचक रूपे दोन दोन प्रकारची आहेत. त्यांतील तर-तमप्रत्ययात रूपाची माहिती दुसऱ्या पुरातकामध्ये आलेली आहे. पुढील पृथकरणावरून दुसरी रूपे कशी करतात हे समजून येईल.

महत् + ईयस् - मह् + ईयस् - महीयस् । महत् + इष्ट - मह् + इष्ट - महिष्ठ ।

लघु + ईयस् - लप् + ईयस् - लघीयस् । लघु + इष्ट - लप् + इष्ट - लघिष्ठ ।

स्वादु + ईयस् - स्वाद् + ईयस् - स्वादीयस् । स्वादु + इष्ट - स्वाद् + इष्ट - स्वादिष्ठ ।

शुचि + ईयस् - शुच् + ईयस् - शुचीयस् । शुचि + इष्ट - शुच् + इष्ट - शुचिष्ठ ।

बलवत् + ईयस् - बल् + ईयस् - बलयस् ।

बलवत् + इष्ट - बल् + इष्ट - बलिष्ठ ।

वरील पृथकरणावरून असे दिसून येईल की—

१ मूळ गुणविशेषणाच्या अन्त्य स्वराचा अथवा अन्त्य व्यंजन व उपान्त्य स्वर याचा लोप करून नंतर ईयस् व इष्ट जोडतात.

२ धन् व त्याचप्रमाणे मन्, दन् व विन् हे प्रत्यय लागून झालेल्या विशेषणांतील प्रत्यय काढून नंतर अन्त्य स्वराचा किंवा अन्त्य व्यंजन व उपान्त्य स्वर याचा लोप करून ईयस् व इष्ट जोडतात.

३ ईयस् व इष्ट हे प्रत्यय फक्त गुणविशेषणानाच लावता येतात.

पृथु-प्रथ्+ईयस्-इष्ट-प्रथीयम्-प्रथिष्ट । मृदु-मृद्+ईयन्-इष्ट-
मृदीयस्-मृदिष्ट । दृढ-द्रद्+ईयस्-इष्ट-द्रढीयस्-द्रढिष्ट ।

पृथु, मृदु, दृढ, मृश व परिमृढ यांच्या उपान्त्य 'ऋ' चा र् होतो, व अन्त्य स्वराचा लोप होतो. परंतु ऋजु याची ऋजीयस्-ऋजिष्ट अर्शाच रूपे होतात.

कांहीं अनियमित रूपे

अन्तिक (जवळ)-नेदीयम्-नेदिष्ट

उरु (रुंद)-वरीयस्-वरिष्ट

क्षुद्र (हलसा)-क्षोदीयम्-क्षोदिष्ट

दीर्घ (लांब)-द्राघीयस्-द्राघिष्ट

दूर (लांब)-दवीयस्-दविष्ट

क्षिप्र (जलद)-क्षेपीयस्-क्षेपिष्ट

गुरु (जड मोठा)-गरीयस्-गरिष्ट

प्रिय (आवडता)-प्रेयस्-प्रेष्ट

बहु (पुष्कळ)-भूयस्-भूयिष्ट

स्थिर (न हालणारा)-स्थेयस्-स्थेष्ट

ह्रस्व (आखूड)-ह्रसीयस्-ह्रसिष्ट

अल्प (लहान)-अल्पीयस्-अल्पिष्ट

कनीयस्-कनिष्ट

प्रशस्य (स्तुत्य)-थ्रेयस्-थ्रेष्ट

ज्यायम्-ज्येष्ट

पाद-साधु (चांगला)-मार्धायन्

-साधिष्ट

स्थूल (जाड)-स्थवीयस्-स्थविष्ट

बहुल (पुष्कळ)-बहीयस्-बहिष्ट

युवन् (तरुण)-यवीयस्-यविष्ट

कनीयस्-कनिष्ट

वृद्ध (वयाने मोठा)-वर्षीयस्-वर्षिष्ट

ज्यायम्-ज्येष्ट

टीप —१ वर्षी वर्षी ईयस्-इष्ट याचे जोडीला तर-तम मुदा लावतात व त्यामुळे अर्थ जोरदार होतो. श्रेयस्तर, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम, पापीयस्तर, पापीयस्तरम.

२ वरील गुणविशेषणाची तर-तम लावूनहि रूपे कतां येतात.

३ दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणेंच ईयस् व इष्ट प्रत्यययुक्त रूपाचा उपयोग होतो. नेहमी तुलनात्मक अर्थ पाहिजेच असे नाही.

'ईयस्' प्रत्ययान्त विशेषणें प्रथम पुस्तक पाठ २३ मधील 'थ्रेयन्' प्रमाणें तीन्ही लिंगांमध्ये चालवावीं. 'इष्ट' प्रत्ययान्त विशेषणें 'देव, वन व माला' याप्रमाणें तीन्ही लिंगांमध्ये चालवावीं.

(आ) मत्वर्थीय रूपें (वत्, मत, इन्, विन् प्रत्ययान्त)

२ प्रज्ञापतां न सन्तु किमप्यगम्यम् । अन्धो धनमद्वेषतां मुस्तानि

नेक्षते । बुद्धिमतां न षोऽप्यविपयो भवति । उद्योगेन नरो
यशस्वान् भवति । अंशुमत आतपो ऽसह्यो भवति निदाघे ।

वरील वाक्यांत नामाना चत् व मत् लावून होणारी स्वामित्वदर्शक विशेषेणें योजलेली आहेत. मूळचा प्रत्यय 'मन्' आहे, परंतु अ-आ व म् हे वर्ण अन्त्य किंवा उपान्त्य अक्षरांच्या शब्दाना जोडतांना 'म' चा 'व' होतो. जसे—
विद्यावन्, यशस्वन्, मास्वत्, लक्ष्मीवत् ।

अपवादः—यव-यवश्च, भूमि-भूमिमन्. तसेंच ऊर्मि, वृत्ति, इशु, मधु, फकुद्, गघन्, यानादि 'मन्' जोडतात. परंतु—विद्युत्-विद्युत्त्वान् । तदित्-तदित्वान् ।

धनिनां पुत्रादपि भीतिः । मेघाविनि छात्रे क्षिहति गुरः ।

नृषिभिरनुभूयते हर्षः । भायाविना राक्षसेन रामः

सुदूरमाकृष्टः ।

वरील वाक्यांतहि इन्-विन् हे मत्वर्थाय प्रत्यय जोडून होणारी स्वामित्व दर्शक विशेषणें योजलेली आहेत.

इन् हा अक्षरान्त नामे व मत्वा, शाला, विस्ता, माला, दट्टा, बलाका यांना जोडतात व विन् हा स-कारान्त नामे व भाया, मेधा व स्वज् यांना जोडतात. 'आमय' याला जोडतांना 'य' चा 'या' होतो. जसे—'आमयाविन्' 'धन्-समिवन्' । 'घाच्' या मध्याला 'मिन्' प्रत्यय लावून 'घागिमन्' असा शब्द होतो.

टीप — वन्-वन् प्रत्ययान्त विशेषणें पु १ पाठ २१ मधील 'गुणवन्' प्रसंगी आणि 'इन्-विन्' प्रत्ययान्त विशेषणें पु १ पाठ २२ मधील 'भाविन्' प्रसंगी पाह्यावी.

(३) 'चि' रूपें

३ येन शूर्पाकृता हंसाः शुभाद्य हरितीकृताः ।

मयूराधिपतिना येन न ते वृत्तिं धिधास्यति ॥

शूर्चामपन्ति पामानः क्रान्त्या मार्गार्याजले ।

भस्मीचकार वपिलः स्वगरस्यात्मजान् रुपा ।

बरील वाक्यात शुक्र, शुचि व भस्मन् यांना कृ व भू चीं रूपें लावलेलीं असून त्यापूर्वीं मूळ शब्दात फेरफार झालेला आहे या त-हेच्या रूपाचा अर्थ मूळ शब्दानें दर्शविलेली स्थिति होणें किंवा घडवून आणणें असा आहे.

शुक्रोक्ता—न शुक्रा अशुक्रा । अशुक्रा शुक्रा सम्पद्यन्ते तथा कृता ।
 शुचीभवन्ति—न शुचि अशुचि । अशुचि शुचि सम्पद्यते तथा भवन्ति ।
 भस्मीचकार—न भस्म अभस्म । अभस्म भस्म सम्पद्यते तथा चकार ।
 या रूपांना च्वि रूपें म्हणतात 'अभूततद्भावे च्वि' असें सून आहे
 मुत्रात एखाद्या गोष्टीसारखें नसताना त्यासारखें होणें अथवा करणें असा
 अर्थाच्या रूपांना 'च्वि' रूपें म्हणतात

शुक्र—शुक्रोक्ता । शुचि—शुचीभवन्ति । पट्ट—पट्टकरोति ।
 मातृ—मात्रीकृता । भस्मन्—भस्मीकृता । विचेतस्—विचेतीकरोति । पठु
 दिवा—दिवाभूता । तूष्णीम्—तूष्णीभवति ।

बरील रूपावरून मूळ शब्दामध्यें काय फरक होनात हें लक्षांत येईल अन्वय
 अ किंवा आ बदल ई येते, इ व उ याच्याबद्दल ई व ऊ होतात, ऋ बदल री आणि
 अन्त्य न् किंवा स् याचा लोप होऊन पूर्वाच्या स्वरांमध्ये बरील बदल होतो.
 परंतु अव्ययाला कृ किंवा भू चीं रूपें जोडलीं तर त्यामध्ये काही फरक होत नाही.

(ई) गतिधातु

४ अन्तर्दधे नलं दष्ट्वा नागः कर्कोटको वने ।

नारायणं नमस्कृत्य ग्रन्थं विवृणुयाद्गुरुः ।

आचि.—प्रादुर्वभूव श्रीचिष्णुर्ध्रुवस्य पुरतः स्थयम् ।

तिरोहितो यमो दत्त्वा प्राणान् सत्यघतस्तदा ।

सरलाः सम्पदो यान्ति कवि भूपपुरस्यूतम् ।

बरील वाक्यातील क्रियापदाना अन्तर्, नमस्, प्रादुस्, आचिस्,
 तिरस् व पुरस् ही क्रियाविशेषण अभ्यर्थे उपनर्गाप्रमाणच जोडलेली आहेत.
 यांना गतिधातु म्हणतात. असा त-हेची अण्वर्गी क्रियापद —

उररी-ऊरी कृ-खीं गर करणें, साक्षात्कृ-उघड करणें, मिथ्याकृ-तोटे करणें,
बरोहृ-ताच्छात आणणें, अस्तगम्-अस्ताम जाणें.

टीप-—विस्तें व गणित्तु याचों व्यन्त ह्ये उपसर्गमहित धारुणाचें होणें.
शुचीश्रव, विद्यः ह्य, आदिभ्य, क्तप्रत्य, िरिभ्य.

नवीन शब्द

अणु (वि.)-फार ल्हान	गरत् (पु)-परत
आचस् (स्त्री)-ज्वाळा	तडित् (स्त्री)-बीज
आमयः (पु)-रोग, धाजार	परिवृढ (वि)-पट, मोटा
इक्षुः (पु)-ऊम	भगः (पु)-दैव
ऊर्मिः (स्त्री)-लाट	माया (स्त्री) कपट, जादू
श्रुत् (वि)-मरळ	रुप् (स्त्री)-राग
कयुट् (स्त्री)-बीछें, शिरार	प्रिगुत् (स्त्री)-वीत

पाठ ८

प्रयोजक क्रियापदें

टीप—धातूची प्रयोजक रूपें हीं सामान्यतः दशम गणाच्या धातूनामोंच तयार करतात व निरनिराळ्या कळामागें चालविता येतात हें स भाषाभरीप-पु. १ यामध्ने सांगितलेलें आहे.

१ विश्वामित्रो दशरथं रामलक्ष्मणाद्ययाचत । अतस्तेन सह
दशरथस्तो प्रास्थापयत् । मार्गे ती बहुब्राक्षसान् व्यापादयेताम् ।
निर्विघ्नं समाते यज्ञे विश्वामित्रस्तौ सीतास्वयंवरमगमयत ।
तत्र गत्वा रामः शिवधनुरनामयदभनक् च । अतः सीता
तस्य कण्ठे पुष्पमालामस्थापयत । परन्तु परशुराममक्रोधय-
द्वैतद्रामस्य कृत्यम् । अतः स राममात्मना सहायोधयत् ।
तदा रामः स्वपराक्रमेण तमतोषयत् ।

वरील उक्तान्यातील अधोरेखित रूपें प्रयोजक असून भूतवाळी आहेत हें ध्यानात येईल, त्याचप्रमाणें त्याचा अर्थ मृद धातूनें दर्शविलेली क्रिया दुसऱ्या कोणाकडून तरा करविली गेली असा आहे हेंहि ध्यानात येईल. रामलक्ष्मणौ प्रातिष्ठेताम्—रामलक्ष्मण निघाले (मूळ वाक्य) दशरथ रामलक्ष्मणौ प्रास्थापयत्—दशरथानें रामलक्ष्मणाना निघावयास लावले म्हणने पाठवले (प्रयोजक वाक्य). असेंच इतर रूपासंर्धी दाखवितो येईल. बहवो राक्षसा व्यापद्यन्त—ती बहून राक्षसान् व्यापादयेताम् ।

प्रास्थापयत्—(प्र) अ+स्था-स्थाप्+अय+त् । अक्रोधयत्—अ+क्रुध्-क्रोध्+अय+त् । व्यापादयेताम्—(व्या) अ+पद्-पाद्+अय+इताम् । अयोधयत्—अ+युध्-योध्+अय+त् । अगमयत्—अ+गम्+अय+त् । अस्थापयत्—अ+स्था-स्थाप्+अय+त् । अनामयत्—अ+नम्-नाम्+अय+त् । अतोपयत्—अ+तुप्-तोप्+अय+त् ।

या पृथक्करणवद्भूत असें दिसून येतें कीं (१) धातूला 'अय' जोडून प्रयोजक रूप बनतें, (२) प्रयोजक रूप परस्मैपदी किंवा आत्मनेपदी धातूचें असलें तरी सामान्यतः तें दोन्ही पदांमध्ये चालविता येतें, (३) सामान्यपणे वन्त्य स्वराची व उपान्त्य 'अ' ची वृद्धि होते आणि उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण होतो.

वरील सामान्य नियमाला पुढील अपवाद आहेत

१ स्वा-स्वापयति, दा-दे-दो-दापयति, धा-धापयति, हा-हापयति, मा-मापयति, बै-गापयति, या-यापयति व 'पा' शिवाय इतर द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणें.

आकारान्त व ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणाऱ्या धातूंना प्रयोजकाच्या 'अय' पूर्वी 'प्' जोडला जातो; परन्तु—

शो-सो-छो (४ प.)-शाययति-साययति-छाययति, पा (१ प.)-पाययति, पा (३ प.)-पालयति, क्षे-क्षपयति, हे-हाययति, ज्ञा (९ उ.)-ज्ञपयति-ज्ञापयति, ग्लै-ग्लपयति-ग्लापयति, स्ना-स्नपयति-स्तापयति. ग्लै व स्ना याना उपसर्ग जोडला म्हणजे फक्त (प्र) स्नापयति, व (प्र) ग्लापयति अशा होतात.

२ क्-अपयति, ही-हैपयति, जि-जापयति, क्री-क्रापयति, रम्-रम्भयति, लम्-लम्भयति, हन्-धातयति, हृद्-रोहयति-रोपयति, मृज्-मार्जयति, प्री (९-१० उ.)-प्रीणयति, धृ (१, ५, १० उ.)-धूनयति, मस्ज्-मस्यति, भ्रस्ज्-भ्रजयति-भ्रज्यति, गुप्-गोपाययति-गोपयति, गृह् (१ उ.)-गृह्यति, द.

नियमानुसार होणारी कांठीं रूपें

कृ-कृ-कारयति, नी-नाययति, त्रि-त्राययति, धृ-धावयति, भू-भाययति, दृ-दारयति, वृ-तारयति.

पत्-पातयति, पद्-पादयति, गद्-गादयति, मन्-मानयति, पंत्-पम्पयति, गर्ज्-गर्जयति, नन्-नन्दयति.

भिद्-भेदयति, मुह्-मोहयति, हृष्-कल्पयति, वृष्-वर्षयति, परतु
निन्द्-निन्दयति, जीव्-जीवयति, भाप्-भाषयति, वेप्-वेपयति

३ गम्-गमयति, शम्-शमयति, रम्-रमयति, क्षम्-क्षमयति, परतु
कम्-कामयते, यम्-यामयति, नम्-नमयति-नामयति, चम्-चामयति,
शम् (पाहाणें)-शामयति.
घट्-घटयति, जन्-जनयति, व्यष्-व्यययति, त्वर्-त्वरयति,
ध्वन्-ध्वनयति.

वरील घातूँत उपान्त्य ' अ ' ची वृद्धि होत नाही.

४ इ-गमयति, प्रति+इ-प्रत्याययति, अधि+इ (आ)-अध्यापयति,
अधि+इ (प)-अधिगमयति, स्मृ-स्मारयति स्मरयति (शोकपूर्ण
आठवण करवणें), मद्-मदयति (आनन्दित करणें)-मादयति (उन्मत्त
करणें), सिष्-साधयति (मिटवणें)-(नि-प्रति) सेवयति (अडविणें),
स्मि-स्माययति (हसावला लावणें)-स्मापयते (आश्चर्यचकित करणें),
भी-भाययति (घनकावणें)-भीपयते भापयते (भिचविणें), जृ-जरयति

टीपा—डुष् (४ आ), डुष्, नर्, जन्, अग्नि+इ (२ आ), मु, हु व झ यांची
प्रयोजक रूपें बहुधा प पनीच होतात व धे, पा (१ प), दन्, आ+यम्, आ+यस्,
परि+मु, रुष्, मृष्, वस् (१ प), अभि+व् यांची प्रयोजक रूपें बहुधा आ. पनी
होतात.

प्रयोजक क्रियापदांचीं सर्व काळ व अर्थ यांमधील रूपें

२ पुत्रः पितरं तोषयति । रामो दशरथमतोषयत् । तोषयन्तु
नृपाः प्रजाः । शिष्यो गुरुं तोषयेत् । ध्रुवो विष्णुं तोषयाञ्जकार ।
आज्ञाधारकः सेवकः स्नामिनं तोषयिष्यति । मुनिर्गृह्भिर्यपं-
रीश्वरं तपोभिस्तोषयिता । यदि शिवमजुंनो नातोषयिष्यत्
तर्हि स नालस्यत पाशुपनास्त्रम् । सावित्री यमं स्वपतिनिष्ठ-
यानुतोषत् । नर ईश्वरं भक्त्या तोष्यात् ।

वरील वाक्यांवरून हे समजून घेईल की प्रयोजक रूपे दहाव्या गणाच्या घातः प्रमाणे दाही काळ व अर्धे यामध्ये चालविता येतात.

मूळ वाक्य	प्रयोजक वाक्य
सैनिकाः तिष्ठन्ति	— सेनापतिः सैनिकान् स्थापयति ।
माता मोदते	— बालः मातरं मोदयते ।
समुद्रः क्षुभ्यति	— वायुः समुद्रं क्षोभयति ।

वरील वाक्यसमूहावरून हे दिसून येईल की अकर्मक क्रियापदे असणाऱ्या वाक्यांचे प्रयोजक वाक्यात रूपान्तर करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपदे द्वितीयेंत येतात.

सचिवः पारितोषिकं यच्छति	— नृपः सचिवेन पारितोषिकं दापयति ।
सूदः अन्नं पाचति	— स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति ।
सैनिकाः शत्रुं घ्नन्ति	— नृपः सैनिकैः शत्रुं घातयति ।
बालः अध्ययनम् आरभते	— पिता बालेन अध्ययनम् आरम्भयति ।

वरील वाक्यसमूहावरून हे दिसून येईल की सकर्मक क्रियापद असणाऱ्या वाक्यांचे प्रयोजक वाक्यात रूपान्तर करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपदे तृतीयेंत येतात.

टीपः—वरील निवडाना अन्वय असणारी प्रयोजक वाक्ये चौदाव्या पाठान दिली आहेत.

प्रश्न

१. पुढील वाक्यांची मूळ वाक्ये लिहा —

१ पुनस्य ददा मातरं मोदयति । २ भुनिवराः यज्ञक्रमाणि प्रवर्तयन्ति । ३ ईश्वरः बले शिरसि बामनेन पदं न्यषापयत् । ४ मुग्धीव मादतिना एद्राम् अदादयत् । ५ नरा. उद्योगेन सम्पदं वर्धयन्ताम् ।

२. पुढील वाक्यांची प्रयोजक वाक्ये करा.—

१ एतन्ममौ नटा नृत्यन्ति । २ सचिव. सैनिकेभ्य पारितोषिकाणि अददात् । ३ व्यापय शरीरे उत्पद्यन्ते । ४ गोपालः गां पयः

अधोक् । ५ सैनिका विराटस्य गा अचोरयन् । ६ वानरा लङ्गा संशु ।

३ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

व्यापादयामास । आरम्भयन्तु । अघातयिष्यत् । पालयामास ।
प्रतारयेयु । व्यजापयन्त । कापयाचकु । न्यरोधयन् । योधयन्ति ।
अर्पयिष्यन्ति ।

४ पुढील रूपाच्या जोड्या अर्थ स्पष्ट होईल अशा रीतीने वाक्यात योजा —
अध्यापयति—अविगमयति । स्माययति—स्मापयते । साधयति—संधयति ।
पालयति—पाययति । रोहयति—रोपयति ।

५ प्रयोजक क्रियापदाचा अर्थ मूळ क्रियापदाच्या अर्थाहून कसा बदलतो हे
संस्कृत वाक्याच्या साहाय्याने दाखवा त्याचप्रमाणे दहाव्या गणाच्या
धातूची मूळ रूपें व प्रयोजक रूपे योत्रेती धर्मी दोन वाक्ये लिहा.

पाठ ९

समास (द्वन्द्व—अव्ययीभाव)

द्वन्द्व

रामलक्ष्मणौ, नरनार्यं व चन्द्रमूलफलानि याना द्वन्द्व समास वा म्हणतात
याबद्दल माहिती तुमच्या पुस्तकात ११ व्या पाठात दिलेली आहे.

२ गन्धाक्षतपुष्पेण भक्तो देवं पूजयति ।

(गन्ध, अक्षता, फुले इत्यादि वस्तूनी)

आहारनिद्रामयम् नेसर्गिकं प्राणिनाम्

(जेवण, झोप, भाति वगैरे)

भक्तिपौडानेन नरः पुण्यवान्भवति

(भक्ति, तपश्चर्या, दान इत्यादि गोष्टीनीं)

बरील अधोरेखित समासातील परे समान महत्त्वाचींच आहेत म्हणून आला इच्छ समान म्हटले पाहिजे, परंतु या समासातील पदांचा अर्थ निरनिराळा नसून समूहवाचक आहे व तो समूहवाचक आहे हे दर्शविण्याकरिता समासाचे रूप नपुंससर्लिंगी एकरचना झाले आहे. या समासाना 'समाहार द्वन्द्व' म्हणतात. अर्थात् सामान्य द्वन्द्व समासाला 'इतरेतर द्वन्द्व' असे म्हणतात. याचा विग्रह पुढीलप्रमाणे करतात.

गन्ध अक्षता• पुष्पाणि च एतेषा ममाहार —गन्धा.यम् ।

आहार निद्रा भय च " " —आहार.....यम् ।

भक्ति• तप• दानं च " " —भक्ति.....नम् ।

टीपः—समासातील परे कोणत्याही लिपाची व वचनाची असली तरी समासाचे रूप नपुंससर्लिंगी एकरचना असते. समास समाहार द्वन्द्व करावा का इतरेतर द्वन्द्व करावा हे अर्थानुरूप बोलण्याच्या मजोवर अवलंबून असते.

समासातील परे एकर जोडताना ती शैश्ट्या पदाशिवाय मूळ स्वरूपातच भन्धिनियमानुसार जोडावी लागतात, मात्र 'न्' कारान्त शब्दाच्या 'न्' चा लोप होतो. आत्मन सुगम्—आत्मसुखम् । शशिन कला—शशिनला परंतु मनस विनार—मनोविनार, विदुषा समूह—विद्वत्समूह ।

२ । ग्राहणी भोजनान्पूर्वं हस्तपादं क्षालयेत् ।

अहिनकुलस्य धरं प्रसिद्धम् ।

पत्यश्वारोहरधिकगजस्थेन सह नृपः समराङ्गणं गतः ।

मार्दङ्गि कृपाणविक्रमाहृत उत्सवकाले ।

बरील वाक्यातील सामान्य शब्द हे समाहार द्वन्द्व आहेत हे महज लक्षात घेतले. कारण बरील शब्दमूहाच्या अर्थाचे समान समाहार द्वन्द्व करावे असा नियम आहे. ते शब्दमूह पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) अवयववाचक शब्द, (२) शाश्वत वैर असणारे प्राणी, (३) सैन्याचे विभाग व (४) वाय वाजवणारे.

३ पितापुत्रौ (पिता च पुत्रः च) ग्रामं गतौ ।

* मातापितरौ (माता च पिता च) प्रणिपत्य चन्द्रापीडः प्रस्थितः ।

होतापोतारौ (होता च पोता च) यज्ञे मन्त्रान्पठतः ।

शरीरसंबंध व विद्यासंबंध दर्शक ऋकारान्त शब्दाचा द्वन्द्व समास वेला असता शेवटच्या शब्दाशिवाय पूर्वाच्या ऋकारान्त शब्दांचे रूप आकारान्त करावे. त्याचप्रमाणे 'पुन' हा द्वितीय शब्द असेल तर पहिल्या ऋकारान्त शब्दाचे आकारान्त रूप होतं.

सूत्रः—अनङ्कतो द्वन्द्वे । विषादोनिमग्नबन्धवाचिनावृद्धानाम् ।

४ जगतः पितरौ धन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।

कृष्णः सुभद्रा च भ्रातरौ ।

स्तुया श्वशुरा आपृच्छय पितृगृहं गच्छेत् ।

बरील वाक्यात पितरौ, भ्रातरौ व श्वशुरौ याचा अनुक्रमें माता च पिता च, भ्राता च स्वसा च, श्वशुरः च श्वशूः च, असा विग्रह होईल. या दोन शब्दावद्दल समास करताना पुढिगी शब्दच फक्त द्विवचनात योजतात. याना एकदोष द्वन्द्व असं म्हणतात.

‡ टीपः—रामलक्ष्मणभरतशुभ्राः । माण्डव्यविद्यविश्वाम्नाः । धर्मभीमार्जुनाः । नकुल सशदेवौ । या समासातील पदाचा क्रम बदलता कामा नये; कारण तो ठरलेला आहे.

हरिहरगुरवः । अश्वरथेन्द्राः किंवा इन्द्राश्वरथाः ।

कमी अवयवाचा शब्द व अन्त्य इ किंवा उ असणारा शब्द पूर्वी ठेवावा व इतर शब्द वाटेल तसे जोडावे. त्याचप्रमाणे स्वरादि व स्वरान्त शब्द पहिल्यानें जोडावे.

* मातापितरौ यावद्दल आणखी मातरपितरौ व पितरौ अर्शीं रुढींही योजना येतात.

‡ द्वन्द्वे वि । अजाघदन्तम् । कन्याचतुरम् । क्रतुचक्षत्राणां समाश्रयणामानुपूर्व्येण । वर्णा-
नामानुपूर्व्येण । भ्रातृज्यावसः ।

भक्तितपोदानेन नरः पुण्यवान्भवति

(भक्ति, तपश्चर्या, दान इत्यादि गोष्टीनीं)

वरील अधोरोधित समामातील पदे समान महत्वाचीच आहेत म्हणून याला द्वन्द्व समान म्हटले पाहिजे, परंतु या समासातील पदाचा अर्थ निरनिराळा नसून समूहवाचक आहे व ती समूहवाचक आहे हे दर्शविण्याकरिता समासाचे रूप नपुंसलिङ्गी एतद्वचनी शाले आहे. या समासाना 'समाहार द्वन्द्व' म्हणतात, अर्थात् सामान्य द्वन्द्व समासाला 'इतरेतर द्वन्द्व' असे म्हणतात. याचा विग्रह पुढीलप्रमाणे करतात.

गन्ध. अक्षताः पुष्पाणि च एतेषा समाहारः—गन्धा.....ष्पम् ।

आहार निद्रा मयं च " " —आहार.....यम् ।

भक्तिः तपः दानं च " " —भक्ति.....नम् ।

टीपः—समासातील पद कोणत्याही लिणाची व वचनाची असली तरी समासाचे रूप नपुंसलिङ्गी एतद्वचनी असते. समास समाहार द्वन्द्व करावा वा श्लेष द्वन्द्व करावा हे अर्थानुरूप बोधगाराच्या नवीन अकल्पून असते.

समासातील पदे एकरूप जोडताना ती श्लेषाच्या पदाशिवाय मूळ स्वरूपातच सन्धिनियमानुसार जोडली लागतात. मात्र 'न्' कारान्त शब्दाच्या 'न्' चा श्लेष होतो, आत्मन. सुखम्—आत्मसुखम् । शक्तिनः कलाः—शक्तिकला. परंतु मनस विकारः—मनोविकारः, विदुषा समूहः—विद्वत्समूहः ।

२ । ब्राह्मणो भोजनात्पूर्वं हस्तपादं क्षालयेत् ।

अहिनकुलस्य चैरं प्रसिद्धम् ।

पत्यश्वारोहरधिकगजस्थेन सह नृपः समराङ्गणं गतः ।

मार्दङ्गिकराणत्रिकुमाह्वयत उत्सवकाले ।

वरील वाक्यातील मामागिक शब्द हे समाहार द्वन्द्व आहेत हे महज लक्षांत घेईल. कारण वरील शब्दसमूहाच्या अर्थाचे समास समाहार द्वन्द्व करावे शक्य नियम आहे. ते शब्दसमूह पुढीलप्रमाणे आहेत.

† द्वन्द्व प्रसिद्धमेवगणनाम् । येषा च त्रिषु राषभिः ।

(१) अवयववाचक शब्द, (२) शाश्वत चैर असणारे प्राणी, (३) सैन्याचे विभाग व (४) वाद्य वाजवणारे.

३ पितापुत्रौ (पिता च पुत्रः च) ग्रामं गतौ ।

* मातापितरौ (माता च पिता च) प्राणिपत्य चन्द्रापीडः प्रस्थितः ।

होतापोतारौ (होता च पोता च) यज्ञे मन्त्रान्पठतः ।

शरीरसंबंध व विद्यासंबंध दर्शक ऋकारान्त शब्दांचा द्वन्द्व समास केला असता शेषदृष्ट्या शब्दाशिवाय पूर्वीच्या ऋकारान्त शब्दांचें रूप आकारान्त करावें. त्याचप्रमाणें 'पुत्र' हा द्वितीय शब्द असेल तर पहिल्या ऋकारान्त शब्दाचें आकारान्त रूप होतें.

सूत्रः—आनङ्गतो द्वे । विद्यायोनिस्मन्ववाचिनामृदन्तानाम् ।

४ जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।

कृष्णः सुमद्रा च भ्रातरौ ।

स्तुपा श्वशुरा आपृच्छ्य पितृगृहं गच्छेत् ।

वरील वाक्यात पितरौ, भ्रातरौ व श्वशुरौ यांचा अनुक्रमें माता च पिता च, भ्राता च स्वसा च, श्वशुर च श्वशू च, असा विग्रह होईल. या दोन शब्दाबद्दल समास करतांना पुढिगी शब्दच फक्त द्विवचनात योजतात. थाना एकशेष द्वन्द्व असें म्हणतात.

‡ टीप—राभलक्ष्मणभरतशुभ्राः । माद्वणश्रुतियविविद्राः । धर्मनीनार्जुनाः । नकुल सहदेवौ । या समासातील पदांचा क्रम बदलना कामा नये, कारण तो उरलेला आहे.

हरिहरगुरवः । अश्वरथेन्द्राः किंवा इन्द्राश्वरथाः ।

कमी अवयवांचा शब्द व अन्त्य इ किंचा उ असणारा शब्द पूर्वी ठेवावा व इतर शब्द बाटेल तसे जोडावे. त्याचप्रमाणें स्वरादि व स्वरान्त शब्द पहिल्यानें योजावे.

* मातापितरौ याबद्दल आणखी मातरपितरौ व पितरौ अर्शा रूपेदि योजता येतात.

‡ इन्द्रे पि । अजायदन्तम् । अस्याचूतम् । ऋतुनक्षत्राणा समाश्रणामानुषूष्येण । वर्णानामानुषूष्येण । भ्रातृर्वायस* ।

प्रश्न

१ पुढील समासाचा विग्रह करा व नावें नागा —

यावच्छ्लोस्म । अनुयमुनम् । वामक्रोधलोभा । जयाजयी ।
व्यालभूपनम् । अनन्याघ्नम् । द्यूनखलाङ्गुलम् । अविराज्यम् ।
अभिसूर्यम् । यथाकामम् । आत्रेलासम् ।

२ पुढील शब्दसमुच्चयाबद्दल सस्कृत समास योजा —

१ साम, दान, दण्ड, व भेद, २ पर्वतावर, ३ आवागापर्यंत,
४ राम, सीता व लक्ष्मण, ५ योग्यतेला अनुमरुन, ६ पर्वत, नद्या,
सरोवरें, पृथ्वी (ही सर्व), ७ देशादेशात, ८ माजर व उंदीर, ९ डोळे,
फान व तोंड, १० डोब्यासमोर.

३ द्वन्द्व व अव्ययीभाव यांचीं लक्षणें काय आहेत हें सोदाहरण लिहा

पाठ १०

समास—तत्पुरुष

वसिष्ठाज्ञा, यज्ञरक्षणम्, यज्ञकुण्डम्, अग्निज्वालाः वगैरे ममात्
पूर्वा तत्पुरुष आहेत हें दुसऱ्या पुस्तकात सांगितलेले आहे विग्रहामध्ये प्रथम
पदाची जी विभक्ति योजावी लागते त्या विभक्तीचा तत्पुरुष समास होतो हेंहि
पूर्वी सांगितलेले आहे

१ †(ब) पत्नरगतः शुभः स्वातन्त्र्याय स्पृहयति । कृष्णाश्रितेन
पार्थेन कौरवा. पराजिताः । दुःखप्राप्तो नरो धैर्यं

† सूत्रे — द्वितीया शिवातीवतिगतत्वसंप्राप्तापत्ते । वाच्य अत्यन्तसंयोगे ।

त्यजति । प्रायः सुखापन्नो नर इभ्वरं विस्मरति ।
दुःखातीतो नरो मुग्धेन जीवति । नरकपतितो नरो
 दुर्गतिं गच्छति ।

(आ) मूर्ध्वसुरामनु भवति नरोऽर्थेन । मातभोग्य उपवासोऽ-
 सद्यो भवति । क्षणदृष्टा विद्युच्चक्षुषोस्तैजः प्रतिहन्ति ।

वरील अ व आ मधील अधोरेखित समासाचा विग्रह करताना प्रथम पद द्वितीयेन योजावे लागते, म्हणून हे द्वितीया तत्पुरुष होत.

(१) धित्त, अतीत, गत, प्राप्त व आपन या द्वितीय पदाचा द्वितीयान्त प्रथम-पदार्थी समास होतो. प्राप्त व आपन हे समासात प्रथमपद किंवा द्वितीयपद म्हणूनहि योजले जातात. जसें—दुःखप्राप्त -प्राप्तदुःख ।

(२) कारवाचक प्रथम पद द्वितीयान्त असून क्रियावाचक द्वितीयपदार्था त्याचा द्वितीया तत्पुरुष समास होतो.

टीप.—माती, कुमुध व अत्यल यांचाहि द्वितीयान्त प्रथम पदार्थी द्वि. तत्पुरुष समास होतो.

२ (अ) विष्णुव्रतो भक्तो धन्यः । दुर्योधनस्योरगदाभिन्न
 आसीत् । योधानां शरीरे शस्त्रव्रणा दृश्यन्ते । नरः
परिथमार्थेन जीवेत् ।

(आ) मातृसदृशो समो बालोऽयं दृश्यते । एकोना विंशती
 रूपकाणां तेन मह्यं दत्ता । वर्षपूर्वोऽयं वृत्तान्तः ।
वाङ्मल्लहो वैराय कल्पते । शर्करामिश्रमंत्रं रोचते बालेभ्यः ।
एकाधिकं भागं ज्येष्ठो लभेत ।

(इ) दध्यन्नं गृहीत्वा पान्थः प्रस्थितः । गुडधाना चाला
 भक्षयन्ति ।

वरील अ, आ व इ यामधील अधोरेखित समासाच्या विग्रहात प्रथम पद तृतीयेन योजावे लागते व समासातच अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून हे तृतीया तत्पुरुष होत

ऋ व आ मध्ये समासरचना नेहमाहून निराळा आहे पठ्यन्त पदाचा प्रथमान्त प्रथमपदाशी समास झाला आहे मास जातस्य (अस्य) । सवत्सर वृत्तस्य (अस्य) । अर्थ मासस्य । पूर्वं कायस्य ।

इ मध्ये 'अ' व 'तृ' प्रत्ययान्त कर्तृवाचक धातुमाहित नामाचा कर्मवाचक शब्दावगेवर पद्या तत्पु ममास झाला आहे देवाना पूजक* । भुव भर्ता ।

टीप — सामान्यत 'तृ व अ' प्रत्ययान्त शब्दाचा कर्मवाचक शब्दाशी पछी उत्पुस्य सनाम होत नाही परंतु पूजक, परिचारक, अयायक, भर्तृ (रक्षण व रणारा) याचा समास होतो.

सूत्रे — पछी-वाच्य परिष्कारिता । पूर्वोपरभरोत्तरमेव दोदिनेवाधिकरणे । अर्थ अनुसरम् । नृत्तान्मा कर्तारि । यापकादिभिश्च ।

६ (अ) धृतशोण्ड. प्रवीण, शकुनिरासीत् ।

नृपश्रेष्ठो रामः पृथ्वीं नयेन शशास ।

नृत्यकुशला अप्सरस इन्द्रं प्रीणयन्ति ।

(आ) कालकृता वृषिः फलघती भवति ।

सिंहासनस्थितो नृपो वन्दिभिर्वर्ण्यते ।

वृक्षपञ्चानि फलानि सरसानि सन्ति ।

वरील वाक्यातील समासात द्वितीय पदाचा सन्ध सप्तम्यन्त प्रथमपदाशी दशविला जातो आना सप्तमी तत्पुरुष अस म्हणनात.

(१) शोण्ड, प्रवीण, कुशल व श्रेष्ठ व याच अर्थांचे इतर शब्द याचा सप्तम्यन्त नामासरोवर समास होतो.

(२) अधिकरणवाचक स्थलार्थी व कार्थी सप्तम्यन्त पदाचा क्रियावाचक द्वितीयपदाचा समास होतो

सूत्रे — सप्तमी शोण्डे । सिद्धपञ्चपञ्चमेव ।

७ अमित्र* परिहर्तव्यो जनः । अनुयोगेन कार्यसिद्धिर्न भवति ।

अमुराणां वधाय रामो जातः । अचिरादागतं मित्रं मया दृष्टम् ।

वरील समासाच प्रथम पद 'अ' किंवा 'अन्' हे नकार दर्शवितें. अशा नमासाना नञ् तत्पुरुष समास म्हणतात, कारण या समासाचा अर्थ पूर्ण आहे. व्यनारंभी शब्दापूर्वी 'अ' जोडतात व स्वरारंभी शब्दापूर्वी 'अन्' जोडतात.

दीप—कचिन् टिकाणी 'न' अमाच आगम येतो. जर्तें—नक्षत्रम्, नाव, नवुल्ल् ।

सूत्रे—नन् । सुपा सह समर्थते । नलोपो नन । नभ्राणनपात्रवेदानासत्यानमुचिन कुलनसनपुसवनक्षत्रनक्रानारेपु प्रकृत्या । नगोऽप्राणिष्वन्वतरस्याम् ।

८ वृक्षस्यं फलं भक्षयन्ति शुकाः । शस्त्रभृतो हन्यन्ते युद्धे शत्रुभिः ।

पितरौ पुत्रस्य पूजाहं । सुखभाजो नरो मनःस्वास्थ्यं लभन्ते ।

देहजो व्याधिरौपधेन दूरीक्रियते । पयोदा उन्नता भवन्ति ।

पुण्यकृतः सुखं लभन्ते । शोपशायी विष्णुः क्षीरसागरे वर्तते ।

वरील वान्यातील अधोरेखित समासाचा अन्त्यावयव हा क्रियपदांपासून झालेला आहे, परंतु तो स्वतंत्र रीतीने उपयोगात आणता येत नाही. अशा तऱ्हेच्या समासाना उपपद तत्पुरुष समास म्हणतात.

वृक्षे तिष्ठति । शस्त्र विभर्ति । पूजाम् अर्हति । सुख भजति । देहात् जायते । पय ददाति । पुण्य करोति । शोपे शेते ।

टीप.—जम्भर -जलस्य धर, शिरोधरा-शिरसः धरा, याना षष्ठी तत्पुरुष म्हणतात. मधुगदन. (मधो गदन किंवा मधु गदयते) व हुताशन (हुतम् अश्नाति किंवा हुतम् अशन यस्य स) हे दोही प्रकारांनी सोडविले जाणत त्याचप्रमाणे वृक्षस्य (उप) व वृक्षसिवा (सतमी तत्पुरुष) यातील फरक लक्षात ठेवावा

सूत्रे—उपपदमिच्छ् । उपपद मुब-१ समर्थन नित्य समर्थते । अतिक्रान्ताय समास ।

९ कृष्णसखोऽर्जुनो रणक्षेत्रे विपण्णो जातः । (कृष्णस्य सखा)

निपधराजो नलो दमयन्तीं परिणिनाय । (निपधाना राजा)

सताहस्य पञ्चदृत्वो वर्यं संसृष्टं पटामः (सप्तानाम् अहाम् सनाहार)

पूर्वाह्णे नर आपराह्णिकं कार्यं कुर्वति । (पूर्वम् अह्न)

मध्याह्ने सूर्यस्यातपोऽरुह्यो भवति । (मध्यम् अहः)

विस्तीर्णं राजपथे विधिधानि वाहनानि चलन्ति । (राजः पन्था.)

त्रिपथेन गच्छन्ती गङ्गा त्रिपथगत्युच्यते । (त्रयाणां पथा समाहारः)

यतिरेकस्थाने निरात्रं न वसेत् । (तिष्ठणां रात्रौणा समाहारः)

मध्यरात्रे चोरा इतस्ततः सञ्चरन्ति । (मध्यं रात्रेः)

वरील वाक्यातील समास व त्याचे विग्रह यावरून पुढील गोष्टी घ्यानात येतील. (१) सखि, राजन्, पथिन्, अहन् व रात्रे हे शब्द तत्पुरुष किंवा कर्मधारय किंवा द्विगु समासाचे शेवटी सख, राज, पथ, अह-अह, व रात्र असे अनारान्त होतात. (२) त्यातील 'अहन्' हा सर्व, भागवाचक शब्द व अव्यय चापैकी प्रथम पद असताना 'अह' असा होतो व पुढिगी असतो. परंतु सख्यावाचक शब्द किंवा उत्तम हे प्रथम पद असताना 'अह' होतो व पुढिगीच असतो. (३) 'रात्रि' शब्दाचे रूप संख्यावाचक शब्दानंतर 'रात्रम्' असे नपुं, द्वौ व भागवाचक शब्द, अव्यय किंवा सर्व हे प्रथम पद असताना रात्रः असे पुढिगी रूप होते. (४) सखि, राजन् व पथिन् हे सामान्यतः सख, राज. व पथ. असे पुढिगीच राहातात.

राजस्य धू-राजधुरा । परंतु रथस्य धूः-रथधूः ।

सूत्रं — राजास रथस्य च । अहः सर्वे देशस्य चल्यात्पुण्याच्च रात्रेः । रात्राहाशः पुंसि । अहोऽह्ण ष्येभ्यः । अत्रधूरधू.पथामान्धे ।

१० प्रधाते निपण्णो जन उत्साहवान्भवति । (प्रवृष्टः वातः)

अधिराजः सामन्तानांपयति । (अधिर. राजा)

अपमार्गेण गच्छन्तो दुःखमाभवति । (अपवृष्टः मार्गः)

वरील व म्नातील समासहि तत्पुरुष असून त्याचे पहिले पद उपपद आहे. म्हणून राना प्रादि तत्पुरुष म्हणतात.

वरील प्रकारचे वाही समास — प्राचार्य — प्रगत. आचार्य । अतिशयितः वेगः—अतिवेग । निर्गतः वनात्—निर्वन. । अतिशान्तः इन्द्रियाणि—अतीन्द्रियः ।

नवीन शब्द

अत्यस्त (क भू धा. वि.)— पलीकडे वेकलेला	प्रति+सम्+हृ (१ उ)— माणें घेणें, आवरणें
अपोढ (क. भू धा वि.)—दूर नेलेला	वृत्तिः (स्त्री.)—उपजीविना शीण्ड (वि.)—प्रवीण
ऊरुः (पु)—माडी	श्रृक्ष्ण (वि.)—सभ्य, शांत
गुडः (पु)—गूळ	सज्य (वि) उवा
घानाः (स्त्री बहुवचन)—राह्या	

प्रश्न

१ पुढील समास सोडवून त्याची नावे द्या —

आपद्गत, राजहृत, शक्तिविद्ध, शर्करौदन, वर्णसम, दण्डकलह,
कलानिपुण, वृक्षपत्रम्, अलङ्कारसुवर्णम्, सुवर्णालङ्कार, ज्ञानार्थम्,
दक्षिणेतर, वर्षद्वयशात, मासनिर्गत, शयनस्थित, अनुदार,
शस्त्रभृत, पापकृत, शस्त्रालकोविद, बाणौघ ।

२ पुढील शब्दांचे समास वरून नावे सांगा —

स्वर्ग+पयिन्, चतुर्+रात्रि, त्रि+अहन् अपर+अहन्, वक्र+राजन्,
वीर+सखि, क्लेश+आपन्न पूर्व+रात्रि

३ तत्पुरुषाचें मुख्य लक्षण सांगून त्याचे निरनिराळे प्रकार सोदाहरण सांगा

पाठ ११

कर्मधारय

गर्भारनादः, नीलकमलम्, घोरदर्शनम् या समासाचा अर्थ पूर्ण आहे व प्रथमपदे विशेषणे असून द्वितीय पदे विशेष्ये आहेत. म्हणून हे कर्मधारय आहेत हे दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेलेच आहे. या कर्मधारयाच्या प्रकाराला विशेषणविशेष्य कर्मधारय असे म्हणतात.

१. इन्दुघबलेन हारेण राजपुत्रः शोभते । (इन्दुः इव घबलः)

विद्युच्चञ्चला लक्ष्मीश्चिरं नाश्रयते नरम् । (विद्युत् इव चञ्चल)

मेघद्रयामो चिष्णुर्मत्तान्क्षति । (मेघः इव द्रयामः)

वरील समासाच्या विग्रहावरून हे ध्यानात घेईल की या समासात (१) दोन्ही पदे प्रथमा विभक्तीत आहेत, (२) प्रथम पद उपमानवाचक (ज्याची उपमा दावदाची तें) आहे आणि (३) द्वितीय पद साधर्म्यवाचक आहे व समासाचा अर्थ पूर्ण आहे. तुलनादर्शक 'इव' हा शब्द उपमानानंतर योजलेला आहे. याचा उपमानपूर्वपद कर्मधारय असे म्हणतात.

२. वालस्य मुखकमलं जननीमानन्दयति । (मुखं कमलम् इव)

पुरुषव्याघ्रं लक्ष्मीराश्रयति । (पुरुषः व्याघ्रः इव)

चिष्णोश्चरणकमलं मत्ताः पूजयन्ति । (चरणः कमलम् इव)

वरील समासाच्या विग्रहावरून हे ध्यानात घेईल की (१) समासाचा अर्थ तुलनात्मक असून पूर्ण आहे, (२) प्रथमपदे उपमेये (ज्याचा उपमा दावदाची ती) व द्वितीयपदे उपमाने आहेत आणि (३) विग्रहात दोन्ही पदे प्रथमा विभक्तीतच आहेत. उपमादर्शक 'इव' हा शब्द उपमानानंतर विग्रहात योज-

लेला आहे. याचा उपमेयोपमान किंवा उपमानोत्तरपद कर्मधारय असे म्हणतात.

बरील समासाचा विग्रह दोन्ही पदामध्ये 'एव' घालूनही करता येतो, परंतु द्वितीय पदाला प्राधान्य देऊन उपमेय व उपमान यांचे तादृश्य झाले पाहिजे. जसे—मुखकमल प्रफुल्लं भवति । यात मुखम् एव कमलम् असा विग्रह केला पाहिजे. कारण प्रफुल्लं ह्येते ही क्रिया कमळाला अनुलक्षून आहे, म्हणून उपमेयोपमान समासातील उपमेयाला प्राधान्य दिले असेल त्या वेळी उपमानानंतर 'इव' योजून विग्रह करावा व ज्या वेळी उपमानाला प्राधान्य दिलेले असेल त्या वेळी उपमेय व उपमान यांमध्ये 'एव' हा शब्द योजून विग्रह करावा.

टीप—इन्द्र, व्याघ्र, पुण्ड्र, ऋषभ, कुञ्जर, सिंह, शार्दूल, नाग हे शब्द कर्मधारयाच्या शेवटी उपयोगात येतात व त्यांचा अर्थ 'उत्तम-श्रेष्ठ' असा असतो. परंतु त्यांचा विग्रह सप्तमीतत्पुरुषाप्रमाणे न करता कर्मधारयाप्रमाणे केला पाहिजे.

३ कृष्णसारङ्गं मृगं विव्याध वाणोर्लुम्बकः । (वृष्ण श्व सारङ्ग. च)

शूरोदारो नरः सर्वदाऽऽद्रियते जनैः । (शूर च उदार च) -

प्रच्छायशीतले तरुतले पान्था विश्राम्यन्ति ।

(प्रच्छायं च अतः एव शीतलम्)

बरील वाक्यातील समास दोन दोन विशेषणं एके ठिकाणी जोडून केलेले आहेत. मात्र ही विशेषणं एकाच नामाची आहेत. म्हणून या समासाना कर्मधारयच म्हणतात परंतु शीतोष्णे (जले) व अस्तोदितौ (चन्द्रसूर्यौ) यातील विशेषणं निरनिराळ्या दोन नामाची आहेत म्हणून हे द्वन्द्व होत.

४ स्नातानुलिताय वटये दक्षिणां प्रयच्छति धनिकः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं रघुरपजहार ।

पीतोद्गीर्णमोषध्रमनुपयुक्तं भवति ।

सुप्तप्रतिबोधितं नृपं द्रष्टुमिच्छति चारः ।

ज्ञातानुलिप्त - आदौ ज्ञात पश्चात् अनुलिप्त । गृहीतप्रतिमुक्त - आदौ गृहीत पश्चात् प्रतिमुक्त । पीतोद्दीर्णम् - आदौ पीतम् पश्चात् उद्दीर्णम् । सुप्तप्रतिबोधित - आदौ सुप्त पश्चात् प्रतिबोधित ।

बरील समासान्धे दोन दोन कर्मणि भूत धातु वि आहेत व त्यातील पहिले पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शविते व दुसरे नंतर घडलेली क्रिया दर्शविते अशा समासानाहि कर्मधारय म्हणतात

५. प्राज्ञ. पृथग्जनवच्छोचिनुं नाहेति ।

मिथ्यापवादेन नरस्य मनः कलुषितं भवति ।

कण्वस्यान्तरात्मा शकुन्तलाधिवाहेन निश्चिन्तो जातः ।

बरील वाक्यातील अधोरेखित समासातील प्रथमपदें अव्ययें असून त्यांचा विशेषणप्रमाणें उपयोग केलेला आहे अशा समासानाहि कर्मधारय समास असे म्हणतात अशा तऱ्हेचे दुसरे समास — बहिरिन्द्रियम्, वृथाभ्रम ।

दीप — समीपरिक्त - उपरिबद्ध या समासाचे प्रथम पद अव्ययच आहे, परंतु त्याचा अधिकरणाची उपयोग असल्यामुळे व विशेषणसारखा नसल्यामुळे त्यास उपरुच असे म्हणतात

६ (अ) स किसला साधु न शास्ति योऽधिपम् ।

हितान्न यः संशृणुते स किप्रभुः ॥

कापुरुष स्वतःपक्वेनापि तुष्यति ।

कदम्बं भक्षयित्वा नर आमयावी भवति ।

(आ) कुसुमाना सुगन्धमाध्राय मन उल्लसति ।

सुरुतेनैव नरो जगति सुखं लभते ।

(इ) दुष्कर्मणा नरस्य कीर्तिर्मलिनीभवति ।

दुर्जन. प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

बरील 'अ' मधील अधोरेखित समासांत 'कुत्सित' या अर्थी 'कु-क-कद्-क्तिम्' असे नामाच्या पूर्वी आगम जोडलेले आहेत, 'आ' मध्ये 'शोभन-चोगला' या अर्थी 'सु' जोडलेला आहे व 'इ' मध्ये 'दुष्ट' या अर्थी 'दुस्' जोडलेला आहे हे समासाहि कर्मधारयच होत

७ त्रिभुवने शूरस्य कीर्तिः प्रसरति । त्रयाणां भुवनानां समाहार त्रिभुवनम् । त्रिलोक्या कर्म इव दाता विरलः । त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी । पञ्चपात्रे पञ्चवस्तूनि स्थाप्यन्ते । पञ्चानां पात्राणां समाहार पञ्चपात्रम् । सप्तपद्या अनन्तरं विवाहः पूर्णो भवति । सप्तानां पदानां स० सप्तपदी । पञ्चप्रथ्यां रामो न्यवसत् । पञ्चानां वटानां समाहार पञ्चवटी ।

वरील समासाचा अर्थ समुदायवाचक आहे हे विग्रहावरून घ्यानात येईल. या समासाचे प्रथमपद सख्यावाचक शब्द आहे व समासाचे रूप नपु एकवचनी रूपाप्रमाणे किंवा 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणे केलेले आहे अशा समासाना 'द्विगु' म्हणतात. हाही एक कर्मधारयाचाच प्रकार आहे

टीप — शतवर्षम् हा द्विगु आणि वर्षशतम्—पद्मी तरुणम् त्रिगुणम्—द्विगु आणि गुणत्रयम्—प त. परत प्रकवीर आणि वीरक हे कर्म

८ कथान्तरं कथयति गुरुः शिष्यैर्निर्वन्धपृष्टः (अन्या कथा—कथान्तरम्) । ग्रामान्तरादागतो दूतः । (अन्य ग्राम—ग्रामान्तरम्) । जन्मान्तरे कृतं कर्म दैवमिति ज्ञायते । (अन्यद् जन्म—जन्मान्तरम्) ।

वरील समासाताल अन्त्यपद 'अन्तर' हा शब्द 'अन्य' या अर्थी आलेला आहे कर्मधारयाच्या पद्धतीप्रमाणे तो प्रथमपद म्हणून उपयोगांत आणणे जरूर होतें परंतु अशा अर्थाच्या समासात तो शेवटीं येतो व प्रथम पदाचे कोणतेहि लिंग असले तरी समासाचे रूप नपुसकलिंगी अकारान्त नामाप्रमाणे होतें 'अन्य' हा विग्रहातील शब्द समासात बदलत असल्यामुळे याला 'नित्य' समास असेंहि म्हणतात

टीप — (१) मयूरं च असी व्यसक च मयूरव्यसक । उदकं च अवाकं च उच्चावकम् । नास्ति किञ्चन यस्य स आविषन । नास्ति कुत भय यस्य स अनुतोभय । अन्य राजा राजान्तरम् । चिन्मेष चिन्मान्तरम् । अहम् अहम् इति यस्या क्रियायाम् अभिधीयते सा अहमाह्निका । यांना अनियमित तरु किंवा मयूरव्यसकादि म्हणतात

(२) शाकप्रिय पार्थिव शाकपार्थिव । देवपूजक महागण देवप्राहाण । छायाप्रधान तरु—छायातरु । शोना मध्यमवदलोयी समास म्हणतात हे कर्मधारयच आहेत

(३) युधिष्ठिर, अनुपान्ध, आत्मनामृतीय, परस्मैपदम्, देवानाग्रिय.

आरुष्य कविताशास्त्रां वन्दे बालमोक्तिकोक्तिलम् ।
 तत्राणार धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीय ।
 दूराष्टय सुरपतिधनुश्चारणा तोरणेन ॥
 यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे ।
 हस्तप्राप्यस्तथरुनभितो बालमन्दारवृक्षः ॥

पाठ १२

बहुव्रीहि

गम्भीरजादः (मेघ), घोरदर्शनः (निशाचर) व धवलप्रकाशः
 (चन्द्र) ही उदाहरणें पछी बहुव्रीहि समासाच्या आहेत हें 'सविस्तर रीतीनें
 दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलेले आहे.

१ प्राप्तोदके क्षेत्रे विपुलं सस्यं रोहति । (प्राप्तम् उदकं यद् तद्)

कृतप्रतिज्ञोऽर्जुनो जयद्रथमहन् । (कृता प्रतिज्ञा येन स)

दत्तपारितोषिको बाल सर्वैरभिनन्दित । (दत्त पारितोषिकं यस्मै स)

निर्गतारिर्देशः समृद्धो भवति । (निर्गतं अरिं यस्मात् स)

*महात्मा गोतमो बौद्धधर्मं प्रासारयत् । (महान् आत्मा यस्य स)

निहितविश्वासः सुदृत्सहायो भवति । (निहित विश्वास
 यस्मिन् स)

बरोळ बहुव्रीहि समासाच्या विग्रहावरून ते द्वितीया ते सप्तमी बहुव्रीहि
 आहेत हें लक्षात घेईल हीं नांव विग्रहानाल 'यद्' या सर्वनामाच्या रूपावरून

* टीप—'महा' या शब्दाचे कर्मकार्य व बहुव्रीहि समासान 'महा' असें रूपान्तर होई

दिलेला आहेत. बहुव्रीहि समास हे विशेषणात्मक असल्यामुळे ज्या नामार्थाचे विशेषण असतील त्याच्याप्रमाणे त्यांचे रूप लिंग, विभक्ति व वचन सामध्ये होत. म्हणून 'वृत्तप्रतिज्ञा' या समासातील द्वितीय पद 'प्रतिज्ञा' याचे अकारान्त रूप केले आहे, कारण तो समास 'अर्जुन' या पुष्पिणी नामाचे विशेषण आहे

बरोबर समासातील पदे विग्रहामध्ये प्रथमा विभक्तीत येतात, म्हणून यांना समासाधिभरण बहुव्रीहि असेंहि म्हणण्यात येते.

२. मालचन्द्रं शशिमौलिं वा शङ्करं घ्नयं पूजयाम् ।

(माले चन्द्र यस्य स) (शशी मौली यस्य स)

चक्रपाणिर्विष्णुरस्मान्पातु । (चक्र पाणी यस्य स)

बरोबर समास पाणी बहु. आहेत हे विग्रहावरून प्यानात येईल, परंतु यांतोळ पदे विग्रहामध्ये निरनिराळ्या विभक्तीत आहेत, म्हणून यास व्यधिकरण बहुव्रीहि असेंहि म्हणण्यात येते

३. मीम्रप्रतिज्ञो नरो न कदापि घचनमङ्गं करोति ।

(मीम्रस्य इव प्रतिज्ञा यस्य स)

कमललोचनो बालो मातरमानन्दयति । (कमले इव लोचने यस्य स)

हरिलोचनोर्घरी पुकुर्यस्ता रक्षिता ।

(हरिस्य इव लोचने यस्या सा)

परात् समासहि बहु. आहेत हे अथावन्न व विग्रहावन्न प्यानात येईल. परंतु त्यानीच प्रथम पद उपमातयाच आहे याचा उपमा बहु. म्हणता येईल

टीप — कर्मणान् (कर्मण इव कर्मण य य स - बहु) व गुणान्तर (सुरत् कर्मण इव विना गुण् एव कर्मण् - कर्म) मीम्रिण करत लक्षण ठेवावा

४. परमंभयरोऽनादिरनन्तश्च । (न विद्यते आदि यस्य)

(न विद्यते अन्त यस्य)

अत्रानोऽनुयोगश्च नरो जर्मस्तिरस्त्रियते ।

(न विद्यते हान यस्य) (न विद्यते उद्योग यस्य)

वरील वाक्यांत नन् बहुव्रीहि समास योजलेले आहेत हे अर्थावरून व विप्रदावरून ध्यानांत येईल. शब्दापूर्वी 'अ' किंवा 'अन्' जोडण्यासंबंधी नियम नन् तत्पुरुषाप्रमाणेच आहेत.

५ सहपुत्रः-सपुत्रो नरः । (पुत्रेण सहितः सपुत्रः-सहपुत्रः)

सक्तामो भक्तः । (क्तमेन सह सक्तामः) सदारः पुरयः (दारैः सह सदारः)

सानन्दश्छात्रः । (आनन्देन सह सानन्दः)

वरील समासास सहबहुव्रीहि समास म्हणतात. मुख्य नामवाचक द्वितीय पदापूर्वी 'सह' या अर्थी बहुधा 'स' व क्वचिन् 'सह' जोडून समास तयार करतात. इतर बहु. समासांच्या विग्रहाप्रमाणे याच्या विग्रहात 'यद्' या सर्वनामाचें रूप येत नाही.

टीपः—'सहबहुव्रीहि' समासाचा उपयोग अव्ययाप्रमाणेहि केला जातो. जसे—सात प्रगल्भी बालो युग्म् । (आरोगे सह यथा स्यात् तथा)

६ व्यसुः-परासुः-विगतासुर्नरः । (विगताः परागताः वा असवः यस्य सः)

उदायुधाः-उद्घृतायुधा घोराः । (उदघृतानि आयुधानि धैः ते)

निराशः-निर्गताशो मनुजः । (निर्गता आशा यस्य-यस्मात् सः)

वरील समासादि बहुव्रीहिच आहेत हे विप्रदावरून ध्यानात येईल.

यांतील प्रथमपद उपसर्गसहित धातूचें कर्मणि भू, धातु. विशेषण असतें व समास करतांना उपसर्गसहित कर्मणि भू, धा. विशेषणा ऐवजीं त्रिल्यानें नुसता उपसर्गच प्रथम पद म्हणून द्वितीय पदापूर्वी जोडतात. यांना प्रादि बहुव्रीहि म्हणतात.

टीपः—(१) भवन' (भविष्यतानं धन यस्य सः-नन् बहु) व निर्धनः (निर्गन् धनं यस्मात् सः-प्रादि बहु.) यामधील फरक लक्षात ठेवावा.

(२) प्रादि समासातील उपसर्गाबद्दल उपसर्गसहित कर्मणि भू. धा. विशेषणादि योजून समास करता येतो.

७ (अ) उपपञ्चाशा नरा मया दृष्टाः सभास्थाने ।

(पञ्चाशत. समीपे ये सन्ति ते)

अदूर-आसन्नविंशः पाठशालाः सन्ति नगरे ।

(विंशतेः आसन्नाः-अदूराः वा)

अधिकसप्ततानि दिनानि पान्थो देशान्तरं गतः

(सप्ततेः अधिकाणि)

(अ) त्रिचतुराणि फलानि भक्षितानि बालेन ।

(त्रीणि चत्वारि वा)

पञ्चपा नरा मया मार्गं पृष्टाः । (पञ्च वा पञ्च वा)

द्विघ्राण्यहान्यर्हसि मुनिमुपासितुम् । (द्वे वा त्रीणि वा)

(इ) त्रिदशानां वासराणां मासो भयति । (त्रिः वासराः दश)

द्विविंशा बालाः पारितोषिकाण्यलभन्त ।

(द्वि. आसन्ना विंशतिः)

८ भारतवर्षस्य दक्षिणपूर्वायां पूर्वस्यां चादिशि वङ्गोपसागरं वर्तते ।
पश्चिमोत्तरायाः पश्चिमोत्तरस्या दिशोऽधिपतिर्वायुर्भवति ।

पूर्व, उत्तर, पश्चिम व दक्षिण या दिशामधील दिशा दर्शविष्याकरिता वरील प्रमाणे जवळचळच्या दोन दिशा जोडून समास करतात व तो शब्द विवरणाने सर्वनामासारखो चालतो.

दक्षिणस्या पूर्वस्या च दिशो अन्तरालम् दिग् दक्षिणपूर्वा ।

पश्चिमस्या उत्तरस्या च दिशो „ „ पश्चिमोत्तरा ।

९ १ सुप्रजा नरः सुखं विन्दति । (शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजा)

२ अल्पमेधसो नरस्य क्रिया विनश्यन्ति ।

(अल्पा मेधा यस्य स अल्पमेधा)

३ कमलाक्षो विष्णुरस्मान्क्षतु । (कमले इव अक्षिणी यस्य स)

४ हरिणाक्षीं शकुन्तलां दृष्ट्वा दुष्यन्तस्य चित्तमाकृष्टम् ।

(हरिणस्य इव अक्षिणी यस्या सा)

५ पुष्पगन्धि तेलं रोचते जनेभ्यः ।

(पुष्पस्य इव गन्ध यस्य तद् पुष्पगन्धि)

६ सुगन्धीनि पुष्पाणि वाञ्छति भक्तः ।

(शोभन गन्ध येषां तानि सुगन्धीनि)

वरील १-२ मध्ये बहुव्रीहि समासांच्या शेवटी प्रजा व मेधा असे शब्द आहेत व त्याची रूपे प्रजस् व मेधस् अशी झाली आहेत. हा फरक प्रजा व मेधा यापूर्वी सु, दुस्-दुर्, व नरारथी व आले असताना होतो.

३-४ वाक्यामध्ये अन्त्य पद अक्षि असून त्याचे 'अक्ष (स्त्री क्षा)' अस रूप झाले आहे.

५-६ वाक्यामध्ये अन्त्य पद गन्ध असून त्याचे 'गन्धि' असे रूप झाले आहे हा फरक समासाचे प्रथम पद उद्, सु, मुरमि किंवा उपमानवाचक शब्द असेल तरच होतो.

- १० १ रमाजानि स्मरन्भक्तो लभते मोक्षसम्पदम् ।
 (रमा जाया यस्य सः रमाजानिः)
- २ अनन्यजाने रामस्य यत्ने जाया हिरण्मयी ।
 (अनन्या जाया यस्य सः अनन्यजानिः)
- ३ प्रतिज्ञासागरस्तीर्णो यदा गाण्डीवधन्वानो ।
 (गाण्डीवं धनुः यस्य सः गाण्डीवधन्वा)
 पाण्डवा धृतधन्वानो लेमिरे परमां मुदम् ।
 (धृतं धनुः येन सः धृतधन्वा)
- ४ सायं रम्यपथे देशे सञ्चारः सर्वदा प्रियः ।
 (रम्याः पन्थानः यस्मिन् सः रम्यपथः)
- ५ यत्नं घोरपथं सीता रामेण सह प्रस्रियता ।
 (घोराः पन्थानः यस्मिन् तद् घोरपथम्)
- १-२ मध्ये बहु. समासाध्या 'जाना' या अन्त्यपदाबद्दल 'जानि' असा शब्द आला आहे. ३ मध्ये 'धनुस्' या अन्त्यपदाबद्दल 'धन्वन्' असे रूप झाले आहे व ४-५ मध्ये 'पथिन्' या अन्त्यपदाबद्दल 'पथ' असा परक झाला आहे.
- ११ आशीभिरेजुजग्राह सद्यधृक् नृपं मुनिः । (वक्त्रा सह सकभूक्)
 नरः सम्प्रातलक्ष्मीकः सर्वैराद्रियते एतु । (सम्प्राप्ता लक्ष्मीः येन स)
 अयोध्या नगरी रम्या शोभते घट्टदातृका । (घट्टव दातारः यस्यां सा)
 करुणार्हा सदा नारी या मये द्रुतमर्तृका । (गतः भर्ता यस्यां सा)

टोप —(१) सुधी, प्राप्तधी, एवधम् याना 'क' लावण्याची जरूरी नाही, कारण ध्यानील अन्य ई किंवा ऊ याचा स्प् व उव् होतो परंतु बहुव्रीहा रामान । स्त्री हा अपवाद आहे.

(२) शृ यमना:—शून्यमनस्क परंतु रमाजानि, कमलाक्ष ।

ज्या बहुव्रीहि समासाच्या अन्य परामर्धे बदल होणे अशा समासाना 'क' लावू नये. इतर दिशाणी विमर्शाने लावावा

१२ बहुभार्यः—बहुभार्याकः—बहुभार्यकः नृपः ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः—तीक्ष्णदंष्ट्राकः—तीक्ष्णदंष्ट्रकः सिंहः ।

पुष्पितलतः—पुष्पितलताकः—पुष्पितलतकः प्रदेशः ।

बरील बहुव्रीहि समासातील अन्य पदे आकारान्त स्त्रीलिंगी नामे आहेत म्हणून त्याची बरीलप्रमाणे अन्य 'आ' चा 'अ' करून एक, 'क' लावून दुसरे व 'क' पूर्वी आ चा अ करून तिसरे अशी तीन रूपे होतात.

कोसल्या कैकेय्याः सपत्नी ।

लवस्य कुशः सोदरः—सहोदरः—सोदर्यः ।

सधर्मणोः नरयोः सख्यं भवति । सवर्णयोः विवाहः युक्तः ।

बरील वाक्यातील अधोरेखित बहु समासात प्रथम पद 'स' हे 'समान' या अर्था आलेले असून त्याचा विग्रह पुढीलप्रमाणे होतो

समान पति यस्या सा सपत्नी । समानम् उदर यस्य स सोदर—सहोदर ।

*समान धर्म यस्य स सधर्मा । समान वर्ण यस्य स सवर्ण ।

याच अर्था 'स' चा पुढील शब्दाशीहि समास होतो गोन, वचन, वयस्, नामन् व बन्धु

सपत्नी व सपत्नीक (नर) यातील परक ध्यानात घ्यावा.

सूत्रे —शेषो बहुव्रीहि । अनेकान्यपदाथे । सममीविशेषणे बहुव्रीही ।

हलदन्तात्म्यस्याः सशायाम् ।

प्रादिभ्यो धातुस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप ।

* धर्म शब्दाचे बहु समासाचे शेवटी धर्मन् असे रूप होते

नत्रोऽस्त्वर्थात्ना वाच्यो वा चोत्तरपरलोद ।
 तेन सहेति तुल्ययोगे । वीपसर्जनस्य ।
 सङ्ख्ययाऽभ्यवासात्तद्गुराभिसङ्ख्यया सङ्ख्येये । निर्विशोर्जति ।
 दिङ्नामाथन्तराले ।
 बहुव्रीहौ सम्बन्धणो रवाङ्गात्त्वच् । नित्यमस्तिच् प्रनामैरयो ।
 धर्माशनिच् केवलम् । धनुषश्च । जायाया निञ् ।
 गवन्धेदुत्पूतिमुसुरभिभ्य । उपमानाच्च ।

नवीन शब्द

उपकरणम् (न.)—साधन
 पक्ष्य (वि)—रुडोर
 प्रत्यय (पु)—विश्वास
 मेघा (स्त्री.)—बुद्धि
 मौलिः (पु)—डोकें

यमित (यम् प्र क. भू घा. वि)—
 वाधलेला, रंचलेला
 लघणः (पु)—राधसाचें नाव
 विधुः (पु)—चद्र

प्रश्न

१ पुढील श्लोकातील समासाचा विग्रह करून नावें सांगा —

- १ कमललोचनाया विलासवत्या लोचनाम्बुने पुत्रनन्मना हर्षपूर्णे जाते ।
- २ रवस्यैत चरु मुजगव्यमिता सप्ततुरगा ।
 निराल्प्यो भार्गवधरणरहित सारयिरपि ॥
 रविर्यात्येवान्त प्रतिदिनमभारस्य नभस ।
 किरासिद्धि सरचे भवति महता नोपकरणे ॥
- ३ धर्मायै क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।
 सुरे पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥
- ४ ऋषीणामुपगतपसा यमुनातीरवासिनाम् ।
 लवणप्रापित स्तोमप्राणार त्वामुपास्थित ॥

- २ पुट्टील वात्रयातील अधोरेखित शब्दाबद्दल सामासिक शब्द योजा —
- १ यस्य कीर्तिं धवला स नृपः प्रजाना हिताय प्रवर्तते ।
 - २ यस्य श्रीवा नीला तेन शङ्करेण यस्य आयुध वुमुम स दग्ध ।
 - ३ कोपेन सहित पिता आत्मन जातस्य अपराध न अक्षाम्यत् ।
 - ४ यस्य कोप शीघ्र स दुर्वासा कण्वस्य दुहितर शकुन्तलाम्
अशपत् ।
 - ५ येन अपराध कृत तम् आत्मन सेवक दयया सहित नर
पक्ष्याणि वचनानि न वदति ।
 - ६ युधिष्ठिरस्य वचनेन यस्य प्रत्यय जात स द्रोण येन राड्ग त्यक्त
तादृश आर्सात् ।
 - ७ यस्य चत्वारि आननानि स ब्रह्मा वाल्मीके समीपम् भगच्छत् ।
 - ८ येन रावणस्य दश शिरासि छिन्नानि स राम यस्या अङ्ग कृश
मुख विवर्णं च ता सीता ददर्श ।

पाठ १३

(अ) कर्मणि विध्यर्थक धातु. विशेषणं

- १ स्तोतव्यस्त्वं वधिर न वचो यः खलानां शृणोषि ।
शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।
त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले ।
श्रीपते. पदयुगं स्मरणीयम् । दुस्तरं भवजलं तरणीयम् ॥
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तम् । देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥

वरील वाक्यांमध्ये एकादी क्रिया करावी अथवा करणे योग्य आहे अशा धर्माची धातुसाधित विशेषणे योजलेली आहेत. यांना कर्मणि विध्यर्था धातुसाधित विशेषणे म्हणतात.

स्तोतव्य, भोक्तव्य, त्याज्य, स्मरणीय, तरणीय, नेय व देय यातील तद्व्यप्रत्ययान्त पहिली दोन परिचयाची आहेत व त्याची माहिती पुस्तक १ पाठ १८ मध्ये आलेली आहे.

तरणीय—तृ- तर्+ अनीय । स्मरणीय—स्मृ- स्मर्+ अनीय ।

नेय—नी- ने+ य । देय—दा- दे+ य । त्याज्य—त्यज्- त्याज्+ य ।

‘तव्य’ शिवाय ‘अनीय’ आणि ‘य’ असे दोन श्रत्यय कर्मणि विध्यर्था धातु. विशेषणाचे आहेत याचा उपयोग धकारान्त विशेषणाप्रमाणे होतो. म्हणून पुर्णिगामध्ये ‘देव’ प्रमाणे, नपुंसकलिगामध्ये ‘वन’ प्रमाणे व स्त्रीलिगा- मध्ये ‘आ’ जोडून ‘माला’ प्रमाणे चालवतात.

धृ-धारणीय । स्पृह्-स्पृहणीय । व दा-दापय-दापनीय ।
पा-पालय-पालनीय । कृ-कारय-कारणीय । रह्-रोहय-
रोपय-रोहणीय-रोपणीय ।

१० वा गण व प्रयोजक रूपें यातील 'अय' काहन 'अनीय' जोडतात,
मात्र 'अय' पूर्वीचे धातूत होणारे फरक कायम राहातात

'य' प्रत्ययान्त रूपें

३ दा-दैय । घा-धेय । नै-नेय । सो-सेय । त्रै-त्रेय । ज्ञा-ज्ञेय ।

अन्त्य आ, ए, ऐ व ओ याचा 'य' पूर्वी 'ए' होतो

जि-जेय । क्षि-क्षेय । क्री-क्रेय । नी-नेय । ग्री-ग्रेय । भी-भेय ।

श्रु-श्रव्य श्राव्य । लृ-लव्य लाव्य । भू-भव्य भाव्य । दु-दव्य-

दाव्य । नु-नव्य नाव्य । कृ-(कृत्य) कार्य । स्मृ-स्मार्य । हृ-हार्य ।

भृ-(भृत्य)-भार्य । पृ-पार्य । वृ-वार्य वृत्य । वृ-दार्य ।

सामान्यत अन्त्य इ ई चा 'य' पूर्वी गुण होतो अन्त्य उ-ऊ चा गुण व
वृद्धि दो-ही होतात, अन्त्य ऋ-ऌ ची वृद्धि होते मात्र कांहीं ह्रस्व ऋकारान्ताच्या
'ऋ' चा फरक न करता 'त्य' जोडनहि रूपें होतात.

भिद्-भेद्य । बुध्-बोध्य । कृप्-करप्य । नृत्-नृत्य । दृश्-दृश्य ।
स्पृश्-स्पृश्य । जीव्-जीव्य ।

उपान्त्य इ, उ व लृ चा गुण होतो, परंतु उपान्त्य ऋ तसाच राहातो व इतर
दीर्घ स्वर तसेच राहातात

घच्-घाच्य । ग्रह्-ग्राह्य । वट्-वाद्य । त्यज्-त्याज्य । पट्-पाठ्य ।
यज्-याज्य । परंतु क्षम्-क्षम्य । गम्-गम्य । रभ्-रभ्य । लभ्-लभ्य ।
शप्-शाप्य ।

उपान्त्य 'अ' चा वृद्धि होते, मात्र त्या धातूचें अन्याक्षर पवर्गाचें असू
नये अपवाद — शक्-शक्य । जन्-जन्य । सह-सह्य । गद्-गद्य । मद्-मद्य ।
चर्-चर्य । व वप्-वाप्य । लप्-लाप्य । बम्-बाम्य । सिच्-सैक्य । पच्-पाक्य ।
शुच्-शोम्य । भुच्-भोग्य, भोज्य । परंतु माच्-याच्य । गर्च्-गर्ज्य ।

जनिद् घातृच्या अन्त्यच् वच् यावा अनुक्रमे क् व ग् होतो, मला अपवाद—वच्, त्यच्, यच्. 'युञ्' ला उपसर्ग जोडला तर व भुञ् याच्या ज् चा ग् विकल्पानें होतो.

कांही अनियमित रूपेः—इ इत्य । सन्-सेय । जुप्-जुष्य । गुप्-गुष्य । गृह्-गृह्य, गोद्य । मृ-मृत्य । शाम्-शिष्य । स्तु-स्तुत्य । हन्-वध्य, घाल्य । संस् शस्य, संस्य ।

कर्मणि विध्यर्थक धातु. विशेषणांचा उपयोग

४ न घयं प्रायोऽनुग्राह्या देवताताम्-देवताभिः ।

देवता भक्तैर्मत्तानां वा पूजनीयाः ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की सक्मक धातूंच्या कर्मणि विध्यर्था धातुसाधित विशेषणाचा विधेय म्हणून उपयोग केला असता, मूळ कर्तृपदाचा उपयोग तृतीयेंत अवका पठित करतात, व धातुसाधिताचा उपयोग साध्या विशेषणाप्रमाणे कर्मपदाच्या लिंग, विभक्ति व वचन याप्रमाणे करतात.

स्वया ग्रामं गन्तव्यम् । पुत्रस्य विजयेन पित्रा मोदितव्यम् ।
अस्मिन् संसारे नृभिः सुखेन जीवितव्यम् । छात्रैरवहितै-
भञ्जितव्यम्-भाज्यम् वा ।

अकर्मर धातूंच्या कर्मणि विध्यर्था धातुसाधित विशेषणाचा विधेय म्हणून उपयोग केला तर मूळ कर्तृपदाचा उपयोग तृतीयेंत करतात व धातुसाधिताचा उपयोग नपुं एववचनानुष्ये करतात.

अनेन नरेण परिचितेन भञ्जितव्यम् ।

युष्माभिरनलसैर्भान्यमव्ययनकर्मणि ।

वरील वाक्यांत भञ्जितव्यम् व भाज्यम् यांचा उपयोग बहुवचन निमित्तात् किंवा वचनानुसारेण विधेयत्वावरिता वेलेला आहे, व विशेषणरक शब्द तृतीयेंतच कर्तृपदाप्रमाणे जोडले आहेत.

(आ) 'णमुल्' अव्ययं किञ्च
'अम्' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययं

५. स्मारं स्मारं भर्तुः सन्देशं कथयति दूतः ।
राजपुरुर्यश्चोरो वन्दिग्राहं गृहीतः ।
सर्पः पान्थेन दण्डयते हतः ।
मित्रं मां नामग्राहमाह्वयति ।

वरील वाक्यात 'अम्' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययं योजलेला आहेत त्याचा अर्थ ल्यबन्त अव्ययासारखाच होतो, त्याचप्रमाणे 'अम्' पूर्वी अन्त्य स्वराला वृद्धि व उपान्त्य 'अ'ला वृद्धि होते व इतर उपान्त्य ह्रस्व स्वराला गुण होतो, आणि आकारान्तापुढे प्रत्ययापूर्वी 'य्' येतो ही बहुधा समासान्ती जोडलेली असतात किंवा दोन दोनदा योजलेली असतात भावम् भावम् । पायम् पायम् । याना 'णमुल्' म्हणतात.

पुढील रूपे नेहमी येतात — मूलधात (हन्) । अग्नेभोजम् । कन्यादर्शम् । ब्राह्मणवेदम् । चूर्णपिप (पिपट्टि) । हस्तग्राहम् (ग्राह्) । जीवनाश (नश्) । केशग्राह (युष्) । भ्रूविक्षेप (कश्) । नामग्राहम् (आह्) । गांचा स्पष्टार्थ पुढील प्रमाणे होईल — मूल ह्रवा । अग्ने भुक्त्वा । या या कन्या पश्यति ताम् ताम् । स स ब्राह्मण वेत्ति त तम् । चूर्णम् इव पिट्ट्वा । हस्तेन गृहीत्वा । यथा जीव नश्यति तथा । केशेषु गृहीत्वा । भ्रुव विक्षिप्य । नाम गृहीत्वा ।

टीप — ससृष्ट वाङ्मयात याच फार भोज उपयोग केलेला काढतो

प्रश्न

१. पुढील वाक्यात कसाताल धातुर्वा कर्मणि विध्यर्था धातु विशेषणं योज —

- १ कल्याणम् इच्छता नरेण पठ रिपव (वि + जि) । २ नरै उचै (स्या) ।
३ ईश्वरस्य नाम (स्मृ) । ४ दुर्जनससर्ग सर्वदा (त्यत्) ।

- ५ हिंसा पशव (हन्) । ६ जनाना जने वा देवता (पूज्) ।
 ७ चालै आनाधारकै (भू) । ८ सर्वै आत्मा सङ्गटात् (रक्ष्) ।
 ९ दोषा मनुजै (हा) । १० भिक्षुकै वनिका (आ + शि) ।
- २ पुढील धातूची सर्व प्रकारची कर्मणि विध्यर्थां धा. विशेषणें या —
 क्री, दा, गम्, धु, छिद्, विद्, तद्, उद् + स्था, तुप् (प्र.), मी.
- ३ पुढील शब्दसमुच्चयातील ल्यबन्त अव्ययावद्दल णमुल् योजा —
 हस्ते गृहीत्वा । पुन पुन स्मृत्वा । दण्डेन हत्वा । चूर्णवत् पिष्ट्वा ।
- ४ कर्मणि विध्यर्थां धातु विशेषणाचा उपयोग उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.

पाठ १४

प्रयोजक क्रियापदें (पुढें चालू)

वालः अन्नम् अस्ति खादति वा—माता बालेन अन्नम् आदयति
खादयति वा ।

अद्, खाद् व भक्ष् (हिंसार्थं नसेल तेव्हां) या भक्षणार्थी धातूच्या
प्रयोजकांमध्ये मूळ कर्तृपद तृतीयेंत योजतात.

२ भृत्यः भारं नयति वहति वा—स्वामी भृत्येन भारं नापयति
वाहयति वा ।

नी व वह् (हाकवणारा या अर्थाचा प्रयोजक वाक्यांत वर्ता नसेल तर)
याचा प्रयोजकांत उपयोग करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपदाची विभक्ति
तृतीयाच असते.

३ मयः सभां करोति—युधिष्ठिरः मयेन मयं वा सभां कारयति ।
भृत्यः भारं हरति—स्वामी भृत्येन भृत्यं वा भारं हारयति ।

हृ व कृ यांच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपदाची
द्वितीया किंवा तृतीया योजतात.

४ सीता वनं पश्यति—रामः सीतां-सीतायै वा वनं दर्शयति ।

‘दृश्’ या ज्ञानार्थी क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ
वाक्यातील कर्तृपदाची द्वितीया किंवा तृतीया योजतात.

५ भिक्षुकः धनं गृह्णाति धनिकः भिक्षुकेण भिक्षुकं वा धनं ग्राहयति ।
रामः भार्यीं त्यजति—रज्जुः रामेण रामं वा भार्यीं त्याजयति ।

ग्रह्, त्यज् व त्याज्प्रमाणें मुच् व हृम् या क्रियापदांच्या प्रयोजकाचा
उपयोग करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपदाची द्वितीया किंवा तृतीया विभक्ति
योचण्याचा प्रघात आहे.

टीपः—वरील विषयासंबंधी विल्लूव माहिती स -वाक्यरचना पाठ ४१ मध्ये पहावी

प्रयोजक वाक्यांचा कर्मणि प्रयोग

कर्तरि

कर्मणि

६ वातः समुद्रं क्षोभयति—वातेन समुद्रः क्षोभ्यते ।

पुत्रः पितरं तोषयति—पुत्रेण पिता तोष्यते ।

कर्तारि

कर्मणि

स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति—स्वामिना सूदेन अन्नं पाच्यते ।माता बालेन अध्ययनम् आरम्भयति—मात्रा बालेन अध्ययनम् आरम्भ्यते ।

प्रयोजक वाक्याचा प्रयोग बदलताना कर्तारि प्रयोगात जो शब्द द्वितीयेंत असेल त्याचा कर्मणि प्रयोगात प्रथमेंत उपयोग करतात व त्या नवीन प्रथमान्त पदाला लुळेल असे क्रियापदाचें कर्मणि रूप बनवितात.

क्षोभ्यते—तोष्यते—पाच्यते—आरम्भ्यते ।

हा प्रयोजक कर्मणि रूपे प्रयोजकाच्या 'अव' चा छोप करून व कर्मणि 'व' आणि आत्मनेपदा प्रत्यय जोडून केलेली आहेत.

नृपः शत्रून् स्वर्गं गमयति—नृपेण शत्रवः स्वर्गं गम्यन्ते ।माता बालम् अन्नम् आशयति—मात्रा बालः अन्नम् आशयते किंवा
मात्रा बालम् अन्नम् आशयते ।गुरुः शिष्यान् धर्मम् अध्यापयति—गुरुणा शिष्याः धर्मम् अध्याप्यन्ते किंवा गुरुणा शिष्यान् धर्मः अध्याप्यते ।पिता बालं श्लोकं गापयति—पित्रा बालः श्लोकं गाप्यते किंवा
पित्रा बालं श्लोकः गाप्यते ।

यत्पर्यन्त वाक्याच्या प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग करताना मूळ वाक्यातील कर्तृपद (जे कर्तारि प्रयोजक वाक्यात द्वितीयेंत असते) प्रथमेंत योजतात; त्याचप्रमाणें बुद्धार्थक, भक्षार्थक व शब्दकर्मक वाक्याच्या प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग करताना दोन्ही द्वितीयान्त शब्दांपैकी कोणताहि एक प्रथमेंत योजतात.

भिक्षुकः धनिकं धनं याचते ।

दैवं भिक्षुकेण धनिकं धनं

याचयति ।

दैवेन भिक्षुकेण धनिकः धनं

याच्यते ।

गुरुः शिष्यं प्रश्नं पृच्छति ।

स्वामी गुरुणा शिष्यं प्रश्नं

पृच्छयति ।

स्वामिना गुरुणा शिष्यः प्रश्नं

पृच्छयते ।

वरील उदाहरणावरून धर्ते दिग्मून येईल की द्विकर्मक धातूंच्या वर्तारि प्रयोजकावा कर्मणि प्रयोग करतांना नेहमींच्या नियमाप्रमाणे नी, कृप्, ह व व्ह याशिवाय इतर द्विकर्मक धातूंच्या मूळच्या दोन कर्मपदांपैकीं गौण कर्मपदाचाच प्रथमेत उपयोग करतात.

प्रयोजक धातुसाधित रूपे

- ७ ? रथं वाहयतः अश्वान्साराथिः प्रचोदयामास ।
 पुरा गुरुणा अध्याप्यमानाः छात्राः गुरुगृहे एव अवसन् ।
 ध्रुवाय आत्मानं दर्शयमानः विष्णुः तस्य समीपे स्थितः ।
 २ दिलीपेन धेनुः सन्तोपिता किंवा दिलीपः धेनुं सन्तोपितवान् ।
 सगरपुत्रैः कोपितः कपिलः तान्भस्सात् अकरोत् ।
 ३ सैनिकान्समराङ्गणं प्रस्थाप्य सेनापतिः निवृत्तः ।
 लक्षकुशौ आत्मनः गानकौशलं दर्शयित्वा
 रामस्य पुरतः स्थितौ ।
 केचिन्मुनयः शिरांसि अवनमय्य तपः आचरन्ति ।
 ४ राजसभायाः अपराधिनं नि.सारयितुं द्वारपालाः प्रवृत्ताः ।
 मालासारः उद्याने पुष्पवृक्षान् आरोपयितुम् इच्छति ।
 ५ प्रजाभिः नृपः सन्तोषयितव्यः एव ।
 पुरोहितैः यजमानः याजयितव्यः ।

वरील वाक्यात प्रयोजकाची निरनिराळीं धातुसाधित रूपे योजलेलीं आहेत.

- १ वाहयत—वाहयति—वाहयत् वर्त. धातु. वि. प. पदी
 दर्शयमान—दर्शयने—दर्शयमान ,, ,, ,, आ. पदी
 अध्याप्यमाना—अध्यापयति—अध्याप्यते—अध्याप्यमाना—वर्त धातु
 विशेषण कर्मणि रूप.
 २ सन्तोपिता—सन्तोपयति—सन्तोप्+इ+त—कर्मणि भूत. धा वि
 कोपित—कोपयति—कोप्+इ+त—
 ,, ,, ,,
 ३ प्रस्थाप्य—प्रस्थापयति—प्रस्थाप्+य्+त्यन्त अय्य
 दर्शयित्वा—दर्शयति दर्शय्+इ+त्वा ,, ,,
 अवनमय्य—अवनमयति—अवनम्य्+य ,, ,,

४ नि सारयितुम्—नि सारयति—नि सारय्+इ+तुम्—हेत्वर्थक तुमन्त अव्यय
आरोपयितुम्—आरोपयति—आरोपय्+इ+तुम् " " "

५ सन्तोषयितव्य —सन्तोषयति—सन्तोषय्+इ+तव्य—र्मणि विध्यर्था धा वि.
याजयितव्य —याजयति—याजय्+इ+तव्य " " " "

वरील पृथक्करणारूप हें दिसून येईल कीं १, २, ४ व ५ यामध्ये दशम
गणाच्या धातूच्या रूपाप्रमाणे प्रयोजक धातु रूपे झाली आहेत. ३ मध्ये
'त्वा' पूर्वी 'अय' मधील अन्त्य 'अ' चा लोप झाला आहे व उपसर्ग-
सहित धातूच्या प्रयोजकाच्या 'अय' चा लोप झाला आहे, कारण त्या 'अय'
पूर्वी उपान्त्य ह्रस्व स्वर नाही ('अवनमय' यातील 'अय' कायम राहिला आहे)

उपयुक्त सूत्रे —गतिरुदिप्रत्यक्सानार्थशब्दवर्माकर्ममाणामणि कर्ता सणौ । नीबहोर्ने ।
भियन्तृवस्व वहेतनिवे । आदिखाचोर्ने । भक्षोरहित्ताथस्य न । ज्यतिप्रभृतीनामुपसञ्चर्यान् ।
दृशेथ । शब्दायतेर्ने । इकारान्यतरस्याम् ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्याची प्रयोजक वाक्ये घनवा —

१ माहति द्रोणगिरिं स्कन्धेन आनयन् । २ बाला गीताम्
अर्पयन्ताम् । ३ भगीरथ उग्र तप अकरोत् । ४ साधु पद् रिपून्
निष्टब्धीयात् । ५ साता ऋष्यमूक ददर्श ।

२ पुढील वाक्याचा प्रयोग बदला व त्याचीं मूळ वाक्ये लिहा —

१ हारीत शुक्र लब्धिवृत्त अपाययत् । २ दत्त राम जनापवादम्
अभ्रावयत् । ३ सेनापति वीरान् शत्रुम् अभ्यगमयत् । ४ आचार्य
शिष्यान् तत्त्व वेदयामास । ५ युधिष्ठिर मयेन समा निर्मापयामास ।

३ पुढील रूपे ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

व्यापादयितव्य । उग्रमाय । घातयितुम् । अध्याप्य । प्रस्थापित ।
दर्शितवान् । तोषयन्ती । उत्थापनीय । आरोपित । नि सारयितुम् ।

४ उद्+स्था, आ+रम्, वि+पि याच्या प्रयोजकाचीं सर्व काळ व अर्थ
याचीं वृ पु ए वचना रूपां धा व त्याचप्रमाणे सर्व धातुसाधित
विशेषणे व अव्यय लिहा

पाठ १५

‘नामं व विशेषणं’

१ कांश्चिद्विषयानुद्दिश्य प्राचा तथा च प्रतीच्यां जनानां भिन्नानि मत्तानि वर्तन्ते । तिर्यञ्चोऽपि शाश्वतिकं विरोधमपहाय तपोयनघसतिसुखमनुभवन्ति । प्राच्यां दिशि सूर्य उदयते प्रतीच्यां चास्तं गच्छति । भारतवर्षां दुर्दाच्यां दिशि तिष्ठति हिमालयः ।

वरील वाक्यांत प्राच्, प्रत्यच्, तिर्यच् व उदच् या दिशावाचक विशेषणाची रूपे योजलेली आहेत त्याची रूपे पुढे लिहिल्याप्रमाणे होतात.

प्राच् (पु)

प्राङ्	प्राची	प्राच	प्र.	प्राच	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्य	पं.
प्राचम्	”	प्राच	द्वि.	”	प्राचो	प्राचाम्	प.
प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भि	तृ.	प्राचि	”	प्राचु	सं.
प्राचे	”	प्राग्भ्य	च.	प्राङ्	प्राची	प्राच	सं.

प्राच् (न.)

प्र. द्वि. सं — प्राच्-न् प्राची प्राचि इतर रूपे दुर्दिगाप्रमाणे

प्राच् (स्त्री.)

(३) स्योऽनार्थी रूप पु व न. याम ये प्रथमेप्रमाणेच होतात. (४) नपुंसक-
लिङ्गां रूपे 'जगत्' प्रमाणे प्र. द्वि. व स, यामध्ये होतात व इतर पुङ्गिप्रमाणे
होतात. (५) स्त्रीलिङ्गामध्ये नपु. द्विवचनी स्त मूळ समचूत नदीप्रमाणे
चालवतात.

प्रत्यच्, सम्यच्, उदच्, अवाच् व तिर्यच् यांची रूपेहि प्राच् प्रमाणे
होतात, या शब्दांची काही महत्त्वाचीं रूपे—

पुङ्गिणी-प्रथमा ए. व.	द्वि. व.	द्वितीया व. व	तृतीया द्वि व	सप्तमा व. व.
प्रत्यच्-प्रत्यच्	प्रत्यची	प्रतीच	प्रत्यङ्-याम्	प्रत्यथु
सम्यच्-सम्यच्	सम्यगी	समीच	सम्यङ्-याम्	सम्यथु
उदच्-उदच्	उदगी	उदीच	उदङ्-याम्	उदथु
अवाच्-अवाच्	अवागी	अवाच	अवाङ्-याम्	अवाथु
तिर्यच्-तिर्यच्	तिर्यगी	तिर्यच	तिर्यङ्-याम्	तिर्यथु

नपुंसकलिङ्गी—प्रथमा-द्वितीया-संबोधन एकाच न हेची.

प्रत्यच्—प्रत्यङ्-ग् प्रतीची प्रत्यथि । सम्यच्—सम्यङ्-ग् समीची सम्यथि ।

उदच्—उदङ्-ग् उदीची उदथि । अवाच्—अवाङ्-ग् अवाची अवाथि ।

तिर्यच्—तिर्यङ्-ग् तिर्यची तिर्यथि ।

स्त्रीलिङ्गी—नपुंसकलिङ्गी प्र. द्विवचनी रूप मूळ शब्द समचूत नदीप्रमाणे
चालवावे.

२ उदारणां नराणामग्रण्या कर्णेन समो न कोऽपि पृथिव्यां जातः।

कौरवाणां सेनान्यो ऋणाचार्यस्य शीर्षे घृष्टहृत्पुनेन छिन्नम् ।

स्वार्थो यस्य परार्थे पय हि सत्तामेवो नृणामग्रणीः ।

भारतवर्षे यथा पुरुषास्तथा म्रियोऽपि सेनान्यो जाताः ।

वरील वाक्यात सेनानी व अग्रणी या शब्दाचा रूपे दीखलेल जाटेत.

सेनानी सेनान्यी सेनान्य प्र. सेनान्य सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य पं.

सेनान्यम् सेनान्यी सेनान्य द्वि. सेनान्य सेनान्यो सेनान्याम् प.

सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभि तृ. सेनान्याम् सेनान्यो सेनानीषु सं.

सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य च. सेनानी सेनान्यी सेनान्य सं.

‘सेनानी’ प्रमाणे ‘अग्रणी’ शब्द चालवावा, पृष्ठी व. व. व सप्तमी ए. व. ही सारखीच होतात.

टीपः—हे शब्द बहुशः पुर्हिणामर्थेच चालवतात. क्लीरिंगी नामार्थे विशेषण म्हणून योजने असतामाहि पुर्हिणाम्प्रमाणेच चालवतात.

३ वर्षारम्भे वर्षाभ्य उच्चैरारुहन्ति । पुनर्भूणां धर्मक्रियासु नाधिकार इति पुराणमतवादिनां मतम् । स्वयम्भुवा ब्रह्मण्यैषा सृष्टिर्विनिर्मिता । सुधिया नरेणोत्कर्षार्थं प्रयत्नः कार्यः ।

वरील वाक्यात वर्षाभू, पुनर्भू, स्वयम्भू व सुधी या शब्दांची रूपे योजलेली आहेत.

वर्षाभूः—वेडूक-वेडकी (पु. स्त्री.)

वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	प्र.	वर्षाभ्वः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	पं.
वर्षाभ्वम्	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	टि.	वर्षाभ्वः	वर्षाभ्वो	वर्षाभवाम्	प.
वर्षाभ्या	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः	तृ.	वर्षाभ्वे	वर्षाभ्वो.	वर्षाभूषु	सं.
वर्षाभ्वे	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	च.	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	सं.

‘पुनर्भू’ याचा ‘पुनश्च भवति’ असा अर्थ असेल तेव्हा ‘वर्षाभू’ प्रमाणे चालवावा.

पुनर्भूः (स्त्री.)—पुनर्विवाहित स्त्री

पुनर्भूः	पुनर्भवौ	पुनर्भवः	प्र.	पुनर्भवाः	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	पं.
पुनर्भवम्	पुनर्भवौ	पुनर्भवः	टि.	पुनर्भवाः	पुनर्भवो	पुनर्भूभ्याम्	प.
पुनर्भवा	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभिः	तृ.	पुनर्भवाम्	पुनर्भवोः	पुनर्भूषु	सं.
पुनर्भवे	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	च.	पुनर्भूः	पुनर्भवौ	पुनर्भवः	सं.

‘वीरसु—वीराला प्रगवणारी’ हा शब्द वरील ‘पुनर्भू’ शब्दाप्रमाणे चालवावा.

स्वयम्भूः (पुं.)—ब्रह्मदेव

सुधीः (पुं.)—चागल्या बुद्धीचा

स्वयम्भूः	स्वयम्भुवी	स्वयम्भुवः	प्र.	सं.	सुधीः	सुधिवी	सुधिय
स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवी	स्वयम्भुवः	टि.	सुधियम्	सुधिवी	सुधियः	

(३) संशोधनाची रूप पु व न. यामध्ये प्रथमेप्रमाणेच होतात. (४) नपुसक लिंगी रूपे 'नगन्' प्रमाणे प्र द्वि व स. यामध्ये होतात व इतर पुल्लिंगाप्रमाणे होतात (५) स्त्रीलिंगामध्ये नपु द्विवचनी रूप मूळ समजून नदाप्रमाणे चालवतात

प्रत्यच्, सम्यच्, उदच्, अवाच् व तिर्यच् यांची रूपेहि प्राच् प्रमाणे होतात. या शब्दांची काही महत्त्वाचीं रूपे—

पुल्लिंगी प्रथमा ए, व.	द्वि व	द्वितीया व व	तृतीया द्वि व	सप्तमी व. व
प्रत्यच्-प्रत्यङ्	प्रत्यशी	प्रतीच	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यशु
सम्यच्-सम्यङ्	सम्यशौ	समीच	सम्यग्भ्याम्	सम्यु
उदच्-उदङ्	उदशी	उदीच	उदग्भ्याम्	उदशु
अवाच्-अवाङ्	अवाशौ	अवाच	अवाग्भ्याम्	अवाशु
तिर्यच्-तिर्यङ्	तिर्यशौ	तिरश्च	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यशु

नपुसकलिंगी—प्रथमा-द्वितीया-संबोधन एकाच त हेचीं.

प्रत्यच्—प्रत्यङ् ग् प्रतीची प्रत्यशि । सम्यच्—सम्यङ्-ग् समीची सम्यशि ।

उदच्—उदङ् ग् उदीची उदशि । अवाच्—अवाङ् ग् अवाची अवाशि ।

तिर्यच्—तिर्यङ् ग् तिरश्ची तिर्यशि ।

स्त्रीलिंगी—नपुसकलिंगी प्र, द्विवचना रूप मूळ शब्द समजून नदाप्रमाणे चालवावे.

२ उदारणां नराणामग्रण्या कर्णेन समो न कोऽपि पृथिव्या जातः ।

कोरवाणां सेनान्यो द्रौणाचार्यस्य दीर्घं धृष्टद्युम्नेन छिन्नम् ।

स्वार्थो यस्य परार्थ एव हि सतामेवो नृणामग्रणीः ।

भारतवर्षे यथा पुष्यास्तथा रिप्योऽपि सेनान्यो जाताः ।

वरील वाक्यात सेनानी व अग्रणी या शब्दांची रूपे दोनलेली आहेत.

सेनानी	सेनान्यौ	सेनान्य	प्र.	सेनान्य	सेनानीभ्याम्	सेनानान्य	पं
सेनान्यम्	सेनान्यी	सेनान्य	द्वि	सेनान्य	सेनान्यो	सेनान्याम्	प.
सेनान्या	सेनानीभ्याम्	सेनानीभि	तृ.	सेनान्याम्	सेनान्यो	सेनानीपु	सं.
सेनान्ये	सेनानीभ्याम्	सेनानीभ्य	च.	सेनानी	सेनान्यौ	सेनान्य	सं.

‘सेनानी’ प्रमाणे ‘अग्रणी’ शब्द चालवावा. पछा व व व सप्तमी ए. व. हीं सारखाच होतात

टीप — हे शब्द बहुश पुर्णिणामन्थेच चालकना खीर्णिगी नानार्थे विशेषण म्हणून योजले अमतानादि पुर्णिणाप्रमाणेच चालवतात

३ वर्षात्समे वर्षाभ्य उच्चैरारदन्ति । पुनर्भूणा धर्मक्रियासु नाधि-
कार इति पुराणमतवादिनां मतम् । स्वयम्भुवा ब्रह्मणेण
सृष्टिर्विनिर्मिता । सुधिया नरेणोत्कर्षार्थं प्रयत्नः कार्यः ।

वरील वाक्यात वर्षाभू, पुनर्भू, स्वयम्भू व सुधी या शब्दाची रूपे योजलेली आहेत

वर्षाभूः—वेदक-वेदकी (पु. स्त्री)

वर्षाभू	वर्षाभ्यो	वर्षाभ्य	प्र.	वर्षाभ्य	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्य	पं
वर्षाभ्यम्	वर्षाभ्यौ	वर्षाभ्य	द्वि.	वर्षाभ्य	वर्षाभ्यो	वर्षाभ्याम्	प.
वर्षाभ्या	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभि	तृ.	वर्षाभ्यि	वर्षाभ्यो	वर्षाभूपु	स.
वर्षाभ्ये	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्य	च.	वर्षाभू	वर्षाभ्यो	वर्षाभ्य	सं.

‘पुनर्भू’ याचा ‘पुनश्च भवति’ असा अर्थ असलेल तव्हा ‘वर्षाभू’ प्रमाणे चालवावा

पुनर्भूः (स्त्री) —पुनर्विवाहित स्त्री

पुनर्भू	पुनर्भूां	पुनर्भूा	प्र.	पुनर्भूां	पुनर्भूाभ्याम्	पुनर्भूाभ्य	पं
पुनर्भूां	पुनर्भूां	पुनर्भूा	द्वि.	पुनर्भूां	पुनर्भूां	पुनर्भूाभ्याम्	प.
पुनर्भूां	पुनर्भूाभ्याम्	पुनर्भूाभि	तृ.	पुनर्भूां	पुनर्भूां	पुनर्भूापु	स.
पुनर्भूां	पुनर्भूाभ्याम्	पुनर्भूाभ्य	च.	पुनर्भूा	पुनर्भूां	पुनर्भूां	सं.

‘वीरसू-कीर्त्या प्रसवणारी’ हा शब्दवरील ‘पुनर्भू’ शब्दाप्रमाणे चालवावा

स्वयम्भूः (पु.)—व्रतदेव

सुधीः (पु) —चागळ्या बुद्धीचा

स्वयम्भू	स्वयम्भुवी	स्वयम्भुव	प्र.	सं.	सुधी	सुधीषी	सुधीय
स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवी	स्वयम्भुव	द्वि.		सुधीम्	सुधीषी	सुधीय

स्वयम्भुवा	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूमि	तृ.	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभि
स्वयम्भुवे	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्य	च.	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्य
स्वयम्भुव	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्य	पं.	सुधिय	सुधीभ्याम्	सुधीभ्य
स्वयम्भुव	स्वयम्भुवो	स्वयम्भुवाम्	प.	सुधिय	सुधियो	सुधियाम्
स्वयम्भुवे	स्वयम्भुवो	स्वयम्भुवु	स.	सुधियि	सुधियो	सुधीषु

टीप — स्वयम्भू व सुधी याचीं कालिगी रूपें मू व धी याचे रूपात्मने करवीं पुस्तक २, पाठ ४ पदा नपुसकलिगाचीं रूपें अन्व स्वर 'इस्व वस्व' 'धु व वारि' प्रमाणें करावीं. पुस्तक १-पाठ १२ व १४ पदा

४ इन्द्रेण वृत्रासुरो हत इति स वृत्रहा इत्युच्यते ।

यदा कोऽपि शतं क्रतूस्तनोति तदा वृत्रघ्नो मभसि मयं जायते ।

अस्तङ्गते भगवति पूष्णि सर्वान्धकारः प्रसरति ।

पूष्णे नम इत्युक्त्वा वालः सूर्यं नमति ।

पितृणामर्यमा चासि इति श्रीकृष्णेन कथितम् ।

वरील वाक्यात वृत्रहन् व पूषन् या पुलिगी शब्दांचीं रूपें योनलेलीं आहेत.

वृत्रहन् (पु.)-इन्द्र

वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहण	प्र.	वृत्रन्न	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्य	पं.
वृत्रहणम्	वृत्रहणौ	वृत्रन्न	द्वि.	वृत्रन्न	वृत्रन्नो	वृत्रन्नाम्	प.
वृत्रन्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहमि	तृ.	वृत्रन्नि हणि	वृत्रन्नो	वृत्रहसु	स.
वृत्रन्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्य	च.	वृत्रहन्	वृत्रहणौ	वृत्रहण	सं.

'पूषन् (पु) -सूर्य' व 'अर्यमन् (पु) -सूर्य किंवा पितरामधील श्रेष्ठ' हे शब्दहि वृत्रहन्प्रमाणेंच चालनात.

'पूषन्' याचीं प्र. व द्वि — पूषा पूषणौ पूषण । पूषणम् पूषणौ पूषण ।

'अर्यमन्' याचीं प्र व द्वि — अर्यमा अर्यमणौ अर्यमण । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्या । इतर हव वरीलप्रमाणें करावीं

नवीन शब्द

अग्रणीः (पु) - पुढारी

अघाच् (वि) - दक्षिणेकडील

आ + रट् (१ प. प) - ओरडणे

उदच् (वि.) - उत्तरेकडील

क्रतुः (पु) - यज्ञ

तिर्यच् (वि) - तिरपा,

(पु) - क्षुद्र प्राणी

प्रत्यच् (वि) - पश्चिमेकडील

प्राच् (वि) - पूर्वेकडील

ललाटंतप (वि.) - डोक्यावर आलेला

शाश्वतिक (वि) - चिरकालीन

सम्यच् (वि) - बरोबर असणारा

सेनानीः (पु) - सैन्याचा नायक

स्वयम्भू (वि) - स्वत उत्पन्न होणारा

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील शब्दाची योग्य तीं रूपे योजा —

१ आश्वयं यत् (तिर्यच्) अपि मनुजाना साहाय्य कुर्वन्ति ।

२ सिन्धु (प्रत्यच्) सागरे बहुभिर्मुलै पतति ।

३ भारतवर्षे बहुषु स्थानेषु (स्वयम्भू) शिवलिङ्गानि दृश्यन्ते ।

४ ललाटतपे (पूषन्) दीर्घप्रवासस्त्रिन्न पान्थो मूर्च्छामापद्यते ।

५ तपोधनानाम् (अग्रणी) जाबालेस्तनयेन शुक्रो रक्षित ।

६ कौरवाणां (सेनानी) कर्णं शल्यो निरुत्साहता नीतवान् ।

७ (वयोभू) लडागाना वार्षीना वा तीरेषु वसन्ति ।

८ भारतवर्षे सर्वासां (वर्षाम्) भागीरथी पवित्रतमा ।

९ (सुधी) सङ्गमो महोत्कर्षाय कल्पते ।

१० अधुना (पुनर्भू) ज्ञातिभिर्न तिरस्क्रियन्ते ।

२ पुढील रूपे ओळखून त्याचा वाक्यांत उपयोग करा —

तिरधाम्, उदीच , वृत्रघ्ना, पूषणम्, स्वयम्भुवे, सुधीनाम्, वर्षाम्, पुनर्भवां, सेनान्याम्, अग्रण्यम्.

पाठ १६

(अ) इच्छार्थक रूपे

- १ पिपासति जलं स्वच्छं तृपाक्रान्तो विहङ्गमः । (पातुम् इच्छति)
जिहीर्षसि परस्वं त्वं ततः पापमवाप्स्यसि । (हर्तुम् इच्छसि)
शुश्रूषस्य गुरुंकुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने । (धोतुम् इच्छ)
धर्मनिष्ठो नरः प्रायो जिजीविषेच्छतं समाः । (जीवितुम् इच्छेत)
नर आत्महितं नित्यं बुबोधियति सर्वदा । (बोधितुम् इच्छति)

वसंत वान्यांतील क्रियापदै ही निरनिराळ्या धातूंची इच्छार्थक रूपे आहेत, हे वगून दिलेल्या अर्थावरून ध्यानांत घेईल, त्याच्या रूपावरून पुढील गोष्टी ध्यानात येतील:—

नाहींत. इच्छार्थकाचा उपयोग क्रिया वरण्याची इच्छा दर्शविण्याकरिता करतात. बहुधा हीं रूपे वर्तमानकाळीच उपयोगात येतात.

२ शुश्रूपमाणा शवरी मुनीन्सर्वाश्चिरं स्थिता ।

जिघांसन्मूपिकां श्येनो मुनिना सन्निधारितः ।

धनुर्मग्नं हि रामेण सीतां परिणिनीपता ।

वरील वाक्यांत इच्छार्थकाच्या वर्तमानकालवाचक धातु, विशेषणांचा उपयोग केलेला आहे.

शुश्रूपन्ते - अन्ते + मान । जिघासन्ति - अन्ति + अत् । परिणिनीपन्ति - अन्ति + अत् ।

इच्छार्थकाचीं वर्त. धातु. विशेषणे सामान्य वर्तमान. धातु. विशेषणाप्रमाणे तयार करतां येतात, व त्याचप्रमाणे तींही लिंगामध्ये चालतात.

३ ज्ञानस्य लिप्सां हृदये धारयेदखिलो जनः ।

सागरो मथितो देवैरमृतस्य पिपासया ।

जलं पिपासुः पथिको प्रस्थितः सरसां प्रति ।

आश्रयेद्भक्तिनौकां ना तितीर्षुर्मवसागरम् ।

युयुत्सवो महावीरा प्रस्थिताः समराङ्गणम् ।

निनर्तिषुः सरस्वत्या मयूरो वर्तते सदा ।

वरील वाक्यात इच्छार्थकाचीं आकारान्त भाववाचक नामे व उकारान्त विशेषणान्तक नामे योजलेली आहेत. सद्धर्मक धातूंची आकारान्त रूपे कर्मपदाची पद्ये योजून व उकारान्त रूपे कर्मपदाची द्वितीया योजून उपयोगात आणलेली आहेत. धातूंत अकर्मक धातूंच्या इच्छार्थकासंबंधी हा प्रश्नच उद्भवत नाही.

टीपः—सुसृष्टुः नरः, सुपुष्टुः बालः वानील अवर्मक धातूंच्या इच्छार्थक. रूपाचा अर्थ इच्छात्मक नग्न क्रिया घडण्याच्या वेळीत असलेला असा अर्थ आहे.

४ धीमन्सते भवात्साधुः पापादपि जुगुप्सते ।

मीमांसते परं तत्त्वं परदोषांस्तितिक्षते ॥

यातील क्रियापदें इच्छार्थक धातुंसारखी दिसतात, तरी त्यांचा अर्थ साध्या क्रियापदासारखाच होतो. वध् (तिरस्कार करणे)-बीभस्सते । तिञ् (सहन करणे)-तितिक्षते । गुप् (तिटकारा करणे)-जुगुप्सते । मान् (संशोधन करणे)-मीमासते । कित् (बरें करणे)-चिकित्सति-ते ।

कांहीं उपयुक्त इच्छार्थक रूपें

- ५ १ (इ घेणारी)—वद्-विवादिपति । बुध्-बुबुधिपति-बुबोधिपति । विद्-विविदिपति । प्रच्छ्-पिष्टच्छपति । गम्-जिगमिपति । मुद्-मुमुदिपते-मुमोदिपते । जीव्-जिजीविपति । रक्ष्-रिरक्षिपति । सेव्-सिपे-विपते । स्मि-सिस्मयिपते ।
- २ (इ विकल्पानें घेणारी)—तृप्-तितृप्सति-तितर्पिपति । नृत्-निनृत्सति-निनर्तिपति । तृ-तितीर्पति-वितरि-रीपति । वृध्-विवृत्सति-विवर्धिपते ।
- ३ (इ न घेणारी)—वच्-विवक्षति-ते । युच्-युयुत्सते । प्रह्-जिघृक्षति-ते । कृ-चिकीर्षति-ते । ह्-जिहीर्षति । स्तु-स्तुष्टूपति-ते । गै-जिगासति । भू-धुभूपति । स्वप्-सुप्तसति । मृ-मुमूर्धति । नी-निनीपति-ते । ज्ञा-जिज्ञासते । स्मृ-मुस्मूर्पते । ध्रु-शश्रूपते । दृश्-दिरक्षते ।
- ४ (अनियमित रूपें)—जि-जिगीपति । हि-जिधीपति । चि-चिकी-पति-ते, चिचीपति-ते । हन्-जिघासति । इ-जिगमिपति । आप्-ईप्सति । मस्ज्-मिमिडक्षति । रम्-रिप्सते । लम्-लिप्सते । शक्-शिक्षति । मुच्-मुसुक्षति-ते । पद्-पित्सते । पत्-पित्सति-पिपतिपति । मा-मित्सते । नश्-निनडक्षति-निनशिपति । अधि+इ (आ)-अधिजिगासते । प्रति+इ-प्रतीपिपति । दा-दित्सति-ते । धा-धित्सति-ते । स्था-तिष्ठासति । अद्-जिघत्सति ।

(आ) आशीर्वादार्य

६ शकुन्तलायाः पन्थाः शान्तानुकूलपथनो भूयात् ।

पायाहः स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः । (पायात्)

स्थेयासुरुच्चैर्विद्वांसो लब्ध्वा बह्वर्थसम्पदम् ।

लप्सीष्ट विजयं नित्यं प्रजाहितरतो नरः ।

मोदिपीरञ्जनाः सर्वे वर्धिपीरंश्च पार्थिवाः ।

बरील वाक्यात् भू, पा (२ प.) व स्था या प. पदी धातूंची आणि लभ्, मुद् व वृध् या आत्मनेपदी धातूंची आशीर्वादार्थक रूपे उपयोगात् आणलेली आहेत. आशीर्वादार्थक रूपे आशीर्वाद देण्याकरिता उपयोगात् आणली जातात. आज्ञार्थनेहि हें काम होऊ शकते.

भू (प. प.)

मुद् (आ प.)

भूयासम् भूयास्व भूयास्म ।

मोदिपीय मोदिपीवहि मोदिपीमहि ।

भूयां भूयास्तम् भूयास्त ।

मोदिपीष्टा मोदिपीयास्याम् मोदिपीध्वम् ।

भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः ।

मोदिपीष्ट मोदिपीयास्ताम् मोदिपीरन् ।

प्रत्यय

प. प.—यासम् यास्व यास्म । या यास्तम् यास्त । यान् यास्ताम् यासुः ।

आ. प.—सीय सीवहि सीमहि । सीष्टा सीयास्याम् सीध्वम् । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् ।

परस्मैपद्री रूपे

जि-जीयात् । कृ-क्रियात् । स्मृ-स्मर्यात् । तृ-तीर्यात् ।
धच्-उच्यात् ।

समान्यतः कर्मणि 'य' पूर्वी धातून् जे फग्क होतात ते परस्मैपदी आशीर्वादार्थी प्रत्ययापूर्वी होतात, कारण त्याचा आरम्भ 'य' नें होतो व ते अपित् आहेत, परंतु

ज्ञायात्-ज्ञा । पायान्-पा (२ प.) । दद्यात्-दा । कृयात्-कृ । परंतु दा-देयान् । धा-धेयान् । स्था-स्थेयात् । सो-सेयान् । पा-पेयात् । गे-गेयान् ।

कर्मणि 'य' पूर्वी ज्या आकारान्त रिंवा ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणाऱ्या धातूंच्या 'आ' चा 'ई' होतो त्याचा आशीर्वादार्थाच्या प. प.

प्रत्ययांपूर्वी 'ए' होती; व ज्याच्या 'आ' चा फरक होत नाही त्याचा वा तसाच राहातो.

टीपः—आशीर्वादाच्या प. पदी रूपावरिता धातु सेट्, वेट्, वीं अनिट्, हे पाहने लागत नाही.

आत्मनेपदी रूपे

लभ्-लप्सीष्ट । कृ-कृपीष्ट । भिद्-भेत्सीष्ट । स्तु-स्तोपीष्ट ।
 ल्-लविपीष्ट । स्तृ-स्तीपीष्ट-स्तरिपीष्ट । भुद्-भोदिपीष्ट ।
 गाह्-गाहिपीष्ट-पाक्षीष्ट । कृप्-कृप्सीष्ट-कल्पिपीष्ट ।
 स्तृ-स्तृपीष्ट-स्तरिपीष्ट ।

वरील रूपांवरून हे ध्यानात घेईल की आशीर्वादाची आत्मनेपदी रूपे वरतांना धातु सेट्, वेट् व अनिट् भसेल त्याप्रमाणे प्रत्ययांपूर्वी 'इ' चा उपयोग करावा लागतो. मात्र अनिट् धातूपैकी संयुक्त व्यंजनयुक्त ऋकारान्त, वृ व 'र्' कारान्त धातु चाना 'इ' विकल्पाने जोडतात.

१ पुढील वाक्यात कसातील घातूची योग्य ती इच्छार्थक रूपे योजा —

१ सञ्जन दुर्जनसङ्गति (परि+ङ्) । २ साधु परस्य कार्यं (कृ) । ३ धनस्य (लभ्) सर्वेषां मनः अभिनिविशते । ४ जल (पा) पान्य तडाग गच्छति । ५ भवसागर (तृ) नरेण भक्ति कार्या । ६ चोर (ग्रह्) सैनिक तम् अन्वसरत् । ७ विनयम् (आप्) वारेण पराक्रम कर्तव्य । ८ तत्त्व (ज्ञा) नरेण तप कर्तव्यम् । ९ जयद्रथ (हन्) अर्जुन प्रतिज्ञां चकार । १० उत्सवस्य (दृश्) बाल देवालय गत ।

२ पुढील रूपे ओळखून वाक्यात योजा —

गेयामु । लप्सीरन् । दृश्यातु । अनुभूयात् । युयुत्सव । ह्यभूषध्वम् । जिगमिपन् । बुवृषु । विभित्सति । विवधु ।

३ विकीर्षति हे ' कृ ' चे इच्छार्थक रूप आहे. त्याची सर्वे काळ व अर्थ याची तृतीयपुरुषा रूपे या व इतर घातुसाधित अभ्यये व विशेषणेहि लिहा.

पाठ १७

तृतीय भूतकाळ (सामान्य भूतकाळ)

१ पुरा त्रेतायुगे सुमेरौ केसरी नाम धानरोऽघात्सीत् । तस्य भार्यायामञ्ज्यामज्जनि जगत्प्राणो वायुहर्तुमद्रूपेण । स हनुमा-
ज्ञातमात्र एव गगनमुदपनत्सूर्यं खाद्यं मत्या । हनुमतो वेगं
दृष्ट्वा विस्मिता अभूयन् देवा दानचाश्च । आदित्य आत्मानं

खादितुमागतं तं ज्ञात्वापि तं नाधाक्षीत् । सूर्यं ग्रसितुमागतो
 राहुर्मात्वा पुरन्दरं व्यजिज्ञपत् । इन्द्रं पुरावतमादृष्ट्य मादृति-
मभ्यगात् । तस्य पराक्रमं दृष्ट्वा भीतः पाकशासनस्तं ब्रजे-
णातीतडत् । तदाश्रुः सुमेरी पतितस्य मार्गतेर्हनुः किञ्चिद-
भौक्षीत् । अतः सोऽलन्ध हनुमानित्यभिधानम् ।

बरील उताभ्यात अवात्सात् (वस् १ प.), अजनि (जन् ४ आ.),
 उदपतत् (उद्+पत् १ प.), अभूवन् (भू. १ प.), अधाक्षीत् (दृ १ प.),
 व्यजिज्ञपत् (वि+ज्ञा-प्र.), अभ्यगात् (अभि+ इ २ प.), अतीतडत् (तड्
 १० प.), अमौक्षीत् (भुज् ६ प. वाक्ये), अलन्ध (लम् १ आ.) अर्शा
 क्रियापदे आहेत.

(१) याचा अर्थ भूतकाळी आहे परंतु हीं रूपे प्रथम भूतकाळाची किंवा
 द्वितीय भूतकाळाची नव्हेत. (२) याच्या आरंभी अ किंवा आ हा आगम
 आलेला आहे. (३) वृ. पु. ए. वचनी प. पदी प्रत्यय त् आहे व आ. पदी त
 आहे. हीं सर्व रूपे तृतीय भूतकाळी आहेत. तृतीय भूतकाळाचा उपयोग
 अगदीं नुक्तीच घडलेली किंवा सामान्यभूतकाळी क्रिया दर्शविण्याकरता करतात.
 परंतु ससृष्ट वाङ्मयामध्ये भूतकाळी क्रिया कोणत्याहि भूतकाळी रूपानें
 दर्शवितात. विशेष माहितीकरिता सं. वाक्यरचना पाठ ५० पहा.

तृतीय भूतकाळाचे एकंदर सात प्रकार आहेत.

पहिला प्रकार

२ देवा अमृतमपुः । चयं देवालयस्य समीपेऽस्थाम ।

त्वं दृष्टिभ्यो धनमदाः । रामो लक्ष्मणमभ्यधात् ।

बरील वाक्यातील पा, स्वा, दा व धा सा धातूंना वृ. भूतकाळीं रूपे पहिल्या
 प्रकाराची आहेत.

अपाम् अपाव अपाम । अपा० अपातम् अपात । अपान् अपाताम् अपु ।

प्रत्ययः—अम् व म । स् तम् त । त् ताम् उम् ।

बरील प्रत्यय प्रथमभूतकाळाच्या प्रयथासारखेच आहेत.

स्या-अस्यात् । दा-अदात् । धा-अधात् । दी-दा-अदात् ।
इ-गा-अगात् । घ्रा-अघ्रात् । सौ-सा-असात् ।

भू घातुर्ची रूपे —अभूवम् अभूव अभूम । अभूः अभूतम् अभूत । अभूत
अभूताम् अभूवन् ।

टीपः—दा पहिला प्रकार फक्त प. पदी आहे. म्हणून वरीलपैकी जे धातु आत्मनेपदी
आहेत त्याची आ. पदी रूपे ४ व्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणे होतील.

दुसरा प्रकार

३ रामो वनवासार्थमगमत् । मारतिः सुमेरा अपतत् । गुरुः
शिष्यमवोचत् ।

बालश्चन्द्रमदर्शत् । नरः शरीरं चन्दनेनालिपत् । कृष्णः
चाणूरमाहूत ।

वरील वान्धातील रूपे तु. भूतकाळाच्या दुसऱ्या प्रकाराची आहेत.

या प्रकारात काही घातुंची आत्मनेपदी रूपेहि होतात.

प. पद	चच् (वोच्)	था, प.	
अवोचम्	अवोचाव	अवोचाम	अवोचि अवोचावहि अवोचामहि अवोचया अवोचेधाम् अवोचष्वम् अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त
अवोच	अवोचतम्	अवोचत	
अवोचन्	अवोचताम्	अवोचन्	

वरील सर्व प्रत्यय प्रथम भूतकाळाप्रमाणेच आहेत.

या प्रकारामध्ये काही धातु नित्य आहेत व काही वैकल्पिक आहेत.

काही नित्य धातु —अम् (४ उ.)-आस्यत्-त । प्या (२ उ.)-
अस्यन्-त । शस्-आसिपत् । ऋ-आरत् । लिप् (६ उ.)-अलिपत्-त ।
सिच् (६ उ.)-असिचत्-त । हे (१ प.)-अहत् । आ+हे (१ आ.)
आहूत । आप्-आपत् । गम्-अगमत् । पत्-अपत्त् । मुच्-अमुचत् ।
विद् (६ प.)-अविदत् । सद्-असदत् । लप्-अलपत् । व चौथ्या
व्यंजनांत प. पदी धातु.

विक्रान्तं चालगारे काही धातु —उिद्-अच्छिदत् । जृ-अजृदत् ।

दृग्-अदर्शत् । धि-अधत् । हृन्-अरुधत् । रुद्-अरुदत् । बुध्-अनुधत् ।
पहिल्या गणाचे आ. पदी धातु या प्रकारात प. पदामध्ये चालतात. जसें—

दुन्-अधुतन् । घृन्-अघृतन् । ध्वन्-अध्वसन् । शुभ्-अशुभत् ।
हृस्-अहसन् ।

टीप —या प्रकारातील जे वैकल्पिक धातु आहेत ते आ. पदामध्ये ४ व्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणे चालतात

तिसरा प्रकार

४ सुग्रीवो मारति लङ्का प्रातिष्ठिपत् । (प्र+स्था-प्र)

कृष्णः पाण्डवाना पक्षमशिथियत् त । (धि-१ उ)

मयो धर्मस्य राजसभामरीरचत्-त । (रच्-१० उ.)

वरील वाक्यातील क्रियापदे तृतीय प्रकारची आहेत. वरील रूपावरून असे
दिमून येईल की (१) दशम गण, प्रयोजक व रि (उ प), कम् (१ आ प)
या धातूचीं रूपे या प्रकाराप्रमाणे होतात. (२) धातूला अभ्यास करावा लागतो.
(३) प्रत्यय प्र. भूत काळाचे प्रत्ययामारखेचे दोन्ही पदाचे असतात

प प	पूज् (१० उ प.)	आ प			
अपूपुत्	अपूपुताव	अपूपुताम	अपूपुते	अपूपुतावहि	अपूपुतामहि
अपूपुत्	अपूपुतम्	अपूपुतत	अपूपुतथा	अपूपुतेशाम्	अपूपुतध्वम्
अपूपुत्	अपूपुतताम्	अपूपुतन्	अपूपुतत	अपूपुतेताम्	अपूपुतन्त

कांहीं धातूंचीं रूपे

त्रि-अशित्रियत् त । दृग्-अदुदुवत् । कम्-अचकमत-अचीकमत ।

द गण —तद्-अतीतवत्-त । चुर्-अचूचुरत्-त । धृ-अदीधरत्-त ।
कम्-अचक्यत् त, अचीक्यत्-त । पाङ्-अपिपीडत्-त, अपीपिडत्-त ।

प्रयोजक —हृ-आरय अचीरत् । भिद्-भेदय-अबीभिदत् । भू-भावय-
अबीभवत् । युध्-योधय अचूयुधत् । नी-नादय अनीनदत् । इप्-एपय ऐपियत् ।
स्तु-स्तानय अस्तुठवत् । कृत् (वर्तय)-अववर्तन् अर्वावृत्तन् । सेच्-सेवय असिधेवत् ।

स्मृ-स्मारय-अस्मरत् । अधि+इ-अध्यापय-अध्यापिपत् । अधिगमय-
अध्यजीगमत् । पा-पायय-अपीप्यत् । स्था-स्थापय-अतिष्ठिपत् । स्वप्-स्वापय
असूपुपत् । हे-ह्यायय अजूहवत् अजुहावत् । घ्रा-घ्रापय-अधिघ्रिपत्-अधिघ्रपत् ।

५. मा भूदुपद्रव आश्रमवासिनाम् । मा (अ) भूत्

हे मनः मास्म गाः कातरत्वम् । मास्म (अ) गा

वरील वाक्यात अमूत् व अगाः हीं तु. भूत् रूपे आगमाचा लोप क्लृप्त
मा किंवा मास्म या निषेधार्थक अव्ययाचरोवर योजलेली आहेत, कारण त्याचा
वरील वाक्यात आक्षर्याप्रमाणे उपयोग केलेला आहे. जसे—आश्रमांतील लोकाना
उपद्रव न होवो. हे मना मिळू नको.

नवीन शब्द

कातरत्वम् (न)-मित्रेपणा
पाकशासन. (पु)-इन्द्र

श्वि (१ प)-वाढणे

प्रश्न

१ पुढील रूपे ओळखून त्याच धातूची प्रथमभूतकाळी रूपे लिहा —

अचकयत् । अपु । निरगात् । उदपसन् । अचोच । निरास्यत् ।
अधिपन् । अजीगणत् । अपूपुनाम् । अगमन् । प्रापन् ।
अद्युत् । अवीरत् । अध्यापिपन् । अपीप्यत् । अभूवन् ।

२ पुढील वाक्यात वरीलतील धातूची तृतीय भूतकाळी रूपे योजा —

१ कपोता सममेव (उद्+पत्) । २ देवा विष्णुम् (अभि+धा) ।
३ देवा अमृतम् (पा) । ४ राम सीतालक्ष्मणाभ्यां सह अयोध्याया
(निर+इ) । ५ स्तेन घनिष्ठस्य धनम् (शुर्) । ६ सुग्रीव मारुति
रुद्रां (प्र+स्था. प्र.) । ७ कृष्ण-धर्म द्वन्द्वाय (आ+हे) । ८ सैनिका
रणाक्षण (प्र+आप्) । ९ गुरु शिष्यान् धर्मम् (घाम्) । १० सेनापति
सैनिकान् (गण्) ।

३ पुत्रील वाफ्यांतील आशायीं रुपावद्दल तू. भूतकळी रुपें बीजाः—

प्राणं मा गच्छ । विषादं मा इत । बालः र्शानान् मा पीडयतु । इतं मा
थादय । अमौ पदं मा निषत्त ।

पाठ १८

तृतीय भूतकाल (पुढें चालू)

टीप — वरील धातूंचीं जे आ परी असतील त्यांचीं रूपें ४ व्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणें होतात।

सातवा प्रकार

२ अभिमन्युर्वेगेन चक्रव्यूहं प्राविक्षत् । (प्र + विक्ष्)

गोपाला. सर्वा गा अधुक्षन्-अधुक्षन्त चा । (दुह्)

मधुलिहः पुष्पाणां मध्वलिक्षन्-अलिक्षन्त चा । (लिह्)

वरील वाक्यातील क्रियापदांचीं रूपें तू भूतकाळाच्या सातव्या प्रकाराचीं आहेत हा प्रकार उभयपदी आहे हें रूपावरून ध्यानात आलें असेलच

विक्ष् (६ प प)

(अभिनि) विक्ष्-आ प

अविक्षम्	अविक्षाव	अविक्षाम		अविक्षि	अविश्वहि	अविश्वहि
अविक्ष	अविक्षतम्	अविक्षत		अविक्षथा	अविक्षायाम्	अविक्ष्वम्
अविक्षत्	अविक्षताम्	अविक्षन्		अविक्षत	अविक्षताम्	अविक्षन्त

प्रत्यय

प. प — सम् साव साम । स सप्तम् सत । सन् सताम् सन् ।

आ. प — सि सावहि सामहि । सथा सायाम् सध्वम् । सत साताम् सत ।

(वहि) (था) (ध्वम्) (त)

या प्रकाराच्या काही धातूंचीं रूपें — इ, उ, ऋ व लृ हे उपान्त्य स्वर आणि श्, प्, स् व ह् हे अन्त्य वर्ण असणाऱ्या अनेक धातूंचीं रूपें सामान्यतः या प्रकाराप्रमाणें होतात इह्-अपवाद ।

दिश्-अदिशत् त । स्पृश्-अस्पृशत् । कृश्-अकृशत् । द्विश्-अद्विशत् त ।

लिप्-अलिषत् । दिह्-अदिशत् त । दुह्-अधुषन्-त् । रुह्-अरुशत् ।

लिह्-अलिषत्-त् ।

टीप — वरील वसतातील प्रत्यय लिष्, दिष्, दुष् व शुष् यांना लावणे जणू न

चतुर्थ प्रकार

३ महाभ्येताया. सङ्कटं ज्ञात्वा काश्मरते निश्चयमर्पात् (क)

रामलक्ष्मणौ राक्षसैः सहायुस्ताताम् । (युष्)

त्वं रहस्यमभैत्सीरिति न युक्तं कृतं त्वया । (भिद्)

वयमधुनाश्रौष्म यद्भूकम्पेन यद्द्वानि गृहाण्युत्सादितानि । (धु)

यूयमात्मानमरक्षितं वृथामन्ध्वम् । (मन्)

बरील वाक्यातील वृ भूतकाळी रूपे चतुर्थ प्रकारची आहेत. बरील सर्व धातु अनिद् आहेत. सामान्यत अनिद् धातूचीं रूपे श्रौष्या प्रकाराप्रमाणे होतात. मात्र ते इतर प्रभारांत नित्य म्हणून आले नसले पाहिजेत. या प्रकारात धातूचीं रूपे उभयपदी होतात.

प. प.

कृ (उ. प)

आ. प.

अकार्षम् अकार्ष्वं अकार्ष्मं
अकार्षीं अकार्ष्ठीम् अकार्ष्ठी
अकार्षीत् अकार्ष्ठीम् अकार्ष्ठी

अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि
अकृष्या अकृषायाम् अकृष्वम्
अकृत अकृपाताम् अकृपत्

प्रत्यय

प. प.—सम् स्व स्म । सी (स्तम्) (स्त) । सीत् (स्ताम्) सु ।

आ. प.—सि स्वहि स्महि । (स्था) सायाम् घ्वम् । (स्त) साताम् सत ।

टीप —वसातील प्रत्ययाच्या आद्य 'त्'चा ह्रस्व स्वरांत अगाला जोडताना लोप होतो या प्रकाराचीं काही धातूचीं रूपे फक्त वृ पु ए वचनी दिली आहेत.

नी—अनैपीत्—अनेष्ट । ज्ञा—(आ प) अज्ञास्त । स्तु—(आ. प) अस्तोष्ट ।

मस्न्—अमाङ्क्षीत् । यन्—अयाक्षीत्—अयष्ट । बन्ध्—अभान्त्सीत् ।

दह्—अधाक्षीत् । वह्—अवाक्षीत्—अवोढ । मन्—अमस्त । रम्—अरस्त ।

दृश्—अद्राक्षीत् । कृप्—अक्राक्षीत्—अक्राक्षीत् । वस्—(१ प.) अवात्सीत् ।

मृन्—अमाङ्क्षीत् । प्रच्छ्—अप्राक्षीत् । रम्—अरन्ध । लम्—अलन्ध ।

टीप —एद् (आ प) याचें वृ पु ए व रूप अयादि श्लोके व सु (४ भा.) याचें अत्रोपि असे विकल्पानें होतें.

पांचया प्रकार

४ जमदग्निः पितुः शासनं शिरसाप्रहीत् । (ग्रह)

शश्रोरागमनमघेदिप्मेति सैनिका अद्भुयन् । (विद्)

पुत्रस्य विजयेन मातामोदिष्ट । (मुद्)

बृक्षस्य शाखा त्वं किमलविष्टा इति स्वामिनाभृत्यः पृष्ट । (ल)

वरील वाक्यातील तू भू वाळी रूपे पांचव्या प्रकाराची आहेत व सर्व धातु सेट आहेत सामान्यतः सेट धातूंचीं रूपे पाचव्या प्रकाराप्रमाणे केली जातात. अर्थात् वेद् धातूंची सामान्यतः चौथ्या व पाचव्या प्रकाराप्रमाणे केली जातात

विद् (प प)

मुद् (आ प)

अवेदिपम्	अवेदिष्व	अवेदिष्म	अमोदिषि	अमोदिष्वहि	अमोदिष्महि
अवेदी	अवेदिष्टम्	अवेदिष्ट	अमोदिष्ठा	अमोदिष्ठाथाम्	अमोदिष्वाम्
अवेदीत्	अवेदिष्टाम्	अवेदिषु	अमोदिष्ट	अमोदिष्ठाताम्	अमोदिष्टत

प्रत्यय

प. प.—इपम् इष्व इष्म । ई इष्टम् इष्ट । ईत् इष्टाम् इषु ।

आ. प.—इषि इष्वहि इष्महि । इष्ठा इष्ठाथाम् इष्वाम् । इष्ट इष्ठाताम् इष्टत ।

पाचव्या प्रकारातील काही धातूंचीं रूपे —

वद्-अवादीत् । मुद्-अगूहीत् अगूहिष्ट । जाष्ट-अजागरीत् । श्वन्-अश्वसीत् ।
 कृन्-अवर्तिष्ट । हृन् (वध्)-अवधात् अवाधिष्ट । * जन्-अजनि अजनिष्ट ।
 लुध् (उ. प)-अबोधीत् अबोधिष्ट । स्तु (प प)-अस्तावात् । क्रम्-अक्र-
 मीन् । पठ्-अपाठात् । तन् (उ प)-अतनीत्-अतानीत्-अतनिष्ट अतत ।
 स्फुर्-अस्फुरीत् । जुद्-अजुटात् । स्तृ (उ प)-अस्तारीत्-अस्तरिष्ट-अस्त-
 रीट । वृ (उ प)-अवारीत् अवारिष्ट-अवारीष्ट । तृप्-अतर्पात् ।

कर्मणि प्रयोग

५ कृष्णेन कंसः स्वर्गपथमनायि । (अनायि)

पाण्डवा दुर्योधनप्रमुखैः कोरवैरद्विभन्त । (अद्विभन्त)

* जन्, दीर्, पूर, प्याथ् व ताथ् यान् आ पदान्मध्ये त् पु ष् वचनी प्रत्यय ' र ' हा विवक्षाने लागतो.

विजयार्थं नृपेण प्रयत्ना अकृपत ।

किन्नरैरिन्द्रस्य यशोऽगायि । (अगायि)

वरील वाग्यातील तृतीय भूतवाढी हपें कर्मणि प्रयोगाची आहेत हें रचनेवरून घ्यानात येईल. त्याचप्रमाणें तृ. पु. ए. वचनी कर्मणि प्रत्यय 'इ' आहे हेंहि घ्यानात येईल. इतर आर्धधातुक वाढ्याप्रमाणें सामान्यतः आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे कर्मणि रूपें होतात.

टीप—४, ५ व ७ या प्रकाराच्या धातूंचीं कर्मणि रूपें त्या त्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून तयार करता येतात. १, २, ३ व ६ या प्रकाराच्या धातूंचीं कर्मणि रूपें सेट् असल्यास ५ व्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून, अनिट् असल्यास ४ व्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून व वेट् असल्यास दोन्ही प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून तयार करता येतात.

वाही धातूंची कर्मणि तृ. भू. काढी रूपे —तृ. पु. ए. वचन.—

भिद्-अभेदि । बद्-अवादि । गम्-अगामि । कम्-अकामि । नी-अनायि । स्तु-अस्तायि । लृ-अलायि । कृ, कृ-अकारि । दा-अदायि । गै-अगायि । रम्-अरामि । चुर-अचोरि । पृ-अपारि । वाधि+इ-अध्यायि-अध्यगायि । पीड्-अपीडि । रम्-अरमि-अरामि ।

नवीन शब्द

अय + सो (४ प.)-सपणे
उत्सादित (उद्+सद्+ये प्र क. भू.
धा. वि.)-उध्वस्त केलेला
चमत्कर्तिन् (पुं.)-सावर्भौम राजा
नि+यम् (१ प.)-अभरणें, लाज्यांत
टेकणें.

वि+रम् (१ प.)-धावणें
व्या+ह (१ उ.)-बोलणें
शासनम् (न.)-हुकूम, शासन
संज्ञा (धी.)-गोव

१ पुढील गोष्टीतील वृ. भूतकाळी रूपे ओळखून त्याचे जागी परोक्ष भूतकाळी रूपे यांना:—

दुष्यन्तो नाम वृष एतदा मृगया कर्तुं वनमयासीत् । कमपि मृग-
मनुसरन् स कण्वमुनेराश्रमं प्रापत् तत्र च मुनेर्दुहिता शकुन्तला तं
स्वागतं व्याहार्षीत् । चारुसर्वाङ्गी ता प्रेत्य दुष्यन्तो गान्धर्वेण
विधिना तां पर्यणीषीत् । यावदेतत्सर्वमापत्तत्तावदृषिराश्रमे नाभूत् ।
यदा स प्रतिन्यवर्निष्ट तदा स दिव्येन चक्षुषैतत्सर्वमज्ञानीत् तयोरेतत्सत्यं
चाभ्यनन्दीत् । गच्छता कालेन शकुन्तला गर्भमदीधरत् । कण्वस्ता
भर्तृगृहं प्राहेषीत् । शकुन्तलायां चक्रवर्तिलक्षणोपेतं पुत्रोऽजनि
स च पद्माङ्गरत इति संज्ञामलब्ध ।

२ पुढील रूपे ओळखा व त्यातील पातूंचीं प्र. भूतकाळी रूपे लिहा:—

न्यवात्सुः । अप्राष्टाम् । अभैस्तीत् । अघानि । उदपादि ।
अद्राक्षुः । अविधन् । व्यहासिषुः । अरक्षीत् । अपाठीत् ।
आनायि । प्रादायि । अन्वप्रहीषुः । च्वरंनिष्म । आरक्षन् ।

पाठ १९

(अ) नामधातु

- १ सन्देहपदेषु वस्तुषु धीराणामपि मनो द्वीलायते ।
चिरादागतं मित्रं दृष्ट्वा दृष्टिः सानन्दं बाष्पायते ।
सुजनमुखे दोषा शुणायन्ते दुर्जनवदने तु शुणा दोषायन्ते ।
स्वामिनाऽऽद्वियमाणा भृत्या मूकवृत्तयोऽपि शब्दायन्ते ।

वरील वाक्यात दोला, वाष्प, गुण, दोष व शब्द या नामाना आप हा प्रत्यय लावून त्याचे आत्मनेपदी नामघातु बनविलेले आहेत. याचा अर्थ नामाने दर्शविलेल्या अर्थाप्रमाणे आचरण करणे किंवा होणे असा होतो.

या प्रकारचीं आपसीं काही क्रियापदे —

अप्सरस्—अप्सरायते (अप्सरेप्रमाणे वागते) । कृष्ण-कृष्णायते (काढ्या होतो) ।

मन्द-मन्दायते (मन्द होतो) । सुमनम्—सुमनायते (चांगले मन होतें) ।

दुर्मनस्—दुर्मनायते (मन खिन्न होतें) । पण्डित-पण्डितायते ।

सुरा-सुरायते (सुर अनुभवतो) । रोमन्थ-रोमन्यायते ।

सुदिन-सुदिनायते (दिवस निरभ्र करतो) ।

२ चन्द्रमाः समग्रं जीवलोकं धवलयति ।

इश्वरो भक्तस्य पुरत आत्मानं प्रकटयति ।

गजाः सरसां जलमाविलयन्ति ।

वरील वाक्यातील क्रियापदे धवल, प्रकट व आविल या विशेषणांसामून झालेली आहेत व तीं प, पदी आहेत. त्यांना दशम गणाप्रमाणे 'अय' प्रत्यय लावलेला आहे. त्याचा अर्थ विशेषणाच्या अर्थाची क्रिया करणे असा होतो, व ती बहुधा सकर्मक अगतात.

काही ज्यास्त क्रियापदे —तरल-तरलयति । लघु-लघयति । दृढ-दृढयति ।

३ यो नरः पुत्रीयति स देवताराधनं करोति ।

उद्योगप्रियो नरो धनोयति ।

येषां नृपो न विघ्नते ते राज्ञीयन्ति ।

वरील वाक्यांतील क्रियापदे नामाना (पुत्र, धन, राजन्) 'इय' हा प्रत्यय लावून झालेली आहेत. त्यांचा अर्थ नामाने दर्शविलेल्या अर्थाची इच्छा करणे किंवा अर्थाप्रमाणे वागणे असा होतो. ही परस्मैपदी अगतात.

इतर अशा अर्थांची क्रियापदे —उदक-उदकीयति । प्राणद्-प्राणादीयति । याच अर्थां 'बाम्य' अग हि प्रत्यय लागणे—पुत्रकाम्यी । यशस्काम्यी ।

४) ज्ञानं लिप्सवश्छात्रा गुहं नमस्यन्ति ।
 मुमुक्षवो मुनयोऽरण्ये तपस्यन्ति ।
 दुष्टाः सज्जनेभ्योऽसूयन्ति-न्ते ।
 आचार्या दुर्वोधं श्लोकमर्यापयन्ति ।

वरील वाक्यातहि नमस्, तपस्, असूया, अर्थ यापासून झालेली क्रियापदे योजलेली आहेत.

टीप—नामधातूचा उपयोग शर साधित क्रियापदाप्रमाणे १० वाळ व अर्थ यानर्थे करता येतो, परंतु वर्तमानवाळ व कधी कधी द्वितीय मूतकाळ यांमध्येच च्यासत उपयोग केला जातो. त्याचप्रमाणे तुमस्त रूपे, वर्माणिमूत. धा. विशेषणे, ल्यबन्त अन्वये अर्शा रूपेदि याची योजण्यात येतात.

(आ) पौनःपुन्यार्थक रूपे

५) सङ्कटप्रस्तस्य नरस्य बुद्धिर्वहुधा लोलुप्यते ।
 देदीप्यमानस्य सूर्यस्य प्रकाशस्तापकरो भवति ।
 क्षुत्पीडिता मिश्रुका अटाट्यन्त उदरपूरणाय ।
 मातरं चिरमदृष्ट्वा बालः परिजनं क मातेति परीपृच्छत्यते ।

वरील वाक्यात लुप्, दीप्, अट् व प्रच्छ् या धातूंची पौन पुन्यार्थक रूपे क्रिया पुन्हा पुन्हा किंवा फार जोराने घडली असे दर्शविण्याकरिता योजलेली आहेत वरील ह्वाचे पृथकरण केल्यास असें दिसून येईल की या रूपाभ्ये धातूला अभ्यास झालेला आहे व 'य' हे चिह्न लागले असून आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत. हा प्रकार स. बाह्ययामध्ये क्वचिन् उपयोगात येतो. पहिल्या १ ते ९ गणाच्या व्यजनारंभी एकावयवी धातूपासून वरील त-हेची क्रियापदे तयार करता येतात.

बुध्—वर्त—बोधुष्यते । प्र. भू—अबोधुष्यत । आशार्थ—बोधुष्यताम् । विध्यर्थ—बोधुष्येत । द्वि. भू—बोधुधाचके । प्र. भविष्व—बोधुभिता । द्वि. भविष्य—बोधुधिष्यते । सकेतार्थ—अबोधुधिष्यत । वृ. भू—अबोधुषिष्ट । आशीर्वादार्थ—बोधुषिषीष्ट ।

या रूपावरून असें दिसून येईल कीं इतर साधित क्रियापदाप्रमाणें हीं रूपेहि सर्व काळ व अर्थ सामर्थ्ये चालविता येतात परंतु बाह्ययात बहुधा वर्तमान काळाचीं रूपे किंवा वर्तमानकाळाचक घातुसाधित विशेषणेंच उपयोगांत आलेलीं दिसतात

कांहीं रूपेः—दह्-दन्दह्यते । चर्-चतुर्यते चतुर्यते । कृ-चेक्रीयते । दा-देदीयते । भू-भोभूयते । पृ-पोपूयते । यम्-ययम्यते । जन्-जघन्यते-जाजयते । पत्-पनीपत्यते । घ्रा-जेघ्रायते । शास्-शोशियते । लप्-लालयते । सम्-सनीस्यते । ध्वस्-दनीध्वस्यते । प्रह्-जरीग्रह्यते । नृत्-नरीनृत्यते ।

टीप — परस्मैपदी रूपे वेदांत येतात.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत वसात दिलेया शब्दाचे नामधातु याचा —

- १ वहिस्तस्य (जल) जलनिवि (बुल्या) तत्क्षणात् ।
मेरु (स्वर्गपशिला) मृगपति सद्य (कुरङ्ग) ॥
व्याली (माल्यगुण) विपरस (पीयूषवर्ष) ।
यस्याङ्गेऽदिल्लोकवभनम शील समुन्मालति ॥
- २ पुत्रवधवार्तां श्रुत्वा अजुन (दुःखम्) ।
- ३ नर आत्मन दुष्कर्मभि स्वचारिष्य न (मलिन) ।
- ४ सङ्घे नरस्य यित्त (दोर) ।
- ५ चन्दन छेदनमुगरस्य मुत्त (मुत्तम्) ।

२ पुढील रूपे ओळखा —

वारायत । वाशयेत । लालयते । ललिग्रसे । मोमुष्यते । देदीप्यते ।
चेरायमाण । यतस्त्राम्यति । तपस्यति । पोपूर्यमाण ।

परिशिष्ट (अ)

१ तद्धित प्रत्यय

नामं, विशेषणं व अव्ययं यापास्तुन पुन्हा नामं, विशेषणं किंवा अव्ययं वनविण्याकरिता जे प्रत्यय जोडतात त्यास तद्धित प्रत्यय म्हणतात. त्यातील कांहीं पुढे दिले आहेत.

१ अपत्यवाचकः—

अ-रावण (रवणस्य अपत्यम्), राघव (रघो अपत्यम्)

इ-दाशरथि (दशरथस्य अपत्यम्), सौमित्रि (सुमित्राया अपत्यम्)

एय-राधेय (राधाया अपत्यम्), गात्रेय (गङ्गाया अपत्यम्)

समूहवाचकः—

अक-राजकम्, मानुष्यकम्, वार्द्धकम्

ता-ग्रामता, जनता, सहायता, बन्धुता

जाणणारा या अर्थाचे — 'तदधीते तद्वेद वा '

अ-वैयाकरण

इरु-नैयायिक, तार्किक, पौराणिक

उत्पन्न होणारा या अर्थाचे — 'तत्र भव '

य-दन्त्य, ओष्ठ्य, प्राच्य, प्रतीच्य

त्य-दाक्षिणात्य, पौरस्त्य

इरु-मानसिक, शारीरिक, काविक, भाविक, दैनिक, धार्मिक,
नैसर्गिक

१ चांगला असणारा.—'तत्र साधु '

पाथि साधु-पाथेयम्, अतिथिपु साधु -आतिथेय, शरणे साधु शरव्य

१ सोडून न चालणारा.—'तस्मात् अनपेत '

धर्मात् अनपेत -धर्म्य, न्याय्य, अर्थ्य

७ भाववाचकः—

- १ त्व—त—शूरत्वम्—शूरता
- २ इमन्—महिमन्, लघिमन्, अणिमन्
- ३ थ—गौरवम्, लापवम्, शैशवम्
- ४ य—पाण्डित्यम्, शौर्यम्, धैर्यम्, स्थैर्यम्

८ अच्ययै वनविणारे —

- १ तस्—यत्नत, अज्ञानत, उत्तरत, अत, कुत, आदितः
(पंचमीच्या अर्थी)
- २ सात्—अग्निसात्, भस्मसात्, आत्मसात् (द्वितीयात् किंवा
ताच्यांत या अर्थी)
- ३ वन्—सूर्यवत्, यथावत्, विधिवत् (प्रमाणे या अर्थी)

९ विशेषणै वनविणारे —

- १ मय (स्त्री. मयी)—जलमय (देश), अन्नमय (पानम्)
(भरलेला या अर्थी)
—द्विरण्मय (अलंकार), मृन्मया (मूर्ति)
(बनविलेला या अर्थी)
- २ मात्र (स्त्री. मात्री)—जालुमात्र (जलम्) (आकाराचा किंवा
पर्यंत पोचणारा या अर्थी)
- ३ वरप—देश्य—देशीय—विद्वत्कल्प, मृत्कल्पा (बहुतेक सारता
या अर्थी)
—अष्टकपदेशीया, विद्वद्देश्य (सुमारे या अर्थी)

४ इत—तारकितम्, पण्डित, पुष्पित, व्यापित (पूर्ण असलेला
या अर्थी) तदस्य सपातम्

५ तन (स्त्री. तनी)—अद्यतन, दिवातन, पुरातन (चा या अर्थी)

१० इन्, विन्, वन्, मन्, दे मत्वर्थीय प्रत्यय, उर, तम, ईयन्, इत्
हे अट्ठर्षवाचक प्रत्यय, व इव रूपे तद्विनच होत.

२ कृत् प्रत्यय

घातुं प्राप्त निरनिराली नामें, विशेषणें व अव्यये वनविगान्या प्रत्ययस्य
चृत्प्रत्यय म्हाणतात. काही चृत्प्रत्यय पुढें दिले आहेत.

१ भावघाचक्र नामें वनविगारे —

ध—(पुङ्गिणी नामें)—घोध, मान, वय, जय, कर परतु भयम्
ति—(स्त्रीलिंगी नामें)—मतिः, वृष्टि, बुद्धि, भक्ति
अन्—(न. नामें)—मननम्, नयनम्, स्तवनम्, वचनम् परंतु
रमण, नन्दन

२ स्वभावाचा या अर्थी —

आलु—स्पृहयालु, दयालु, निद्रालु, श्रद्धालु

३ कृ, अक, त, तवत्, अत्—आन—मान, वम्—आन, तव्य—य—अनीय,
स्यत्—स्यमान, तुम्, त्वा (य—त्य) व अम् हे सर्व प्रत्यय लावून
होणारी वृद्धन्त रूपें व्याकरणाच्या पाठात दिलेली आहेत.

३ स्त्रीलिंगी रूपें

अ, इ, उ, ऋ, त्, वत्, मत्, इन्, विन्, स् हे अन्त्य वगे असणाऱ्या
विशेषणाची स्त्रीलिंगी रूपें कशी करावी हें पूर्वी डिक्डिकाणी दाखविण्यात आलें
आहे. त्याचप्रमाणें कर्मणि व कर्तरि भूत धा. विशेषणें, कर्तरि व कर्मणि
वर्त. धा वि., कर्मणि विष्य. वि, द्वि भूत धा वि, द्वि. भाविष्य. धा. वि, कृ
व अक प्रत्ययान्त कर्तृवाचक शब्द, याची स्त्रीलिंगी रूपें कशी करावी हें हि
सागण्यांत आलेलें आहे

स्त्री रूप

स्त्री. रूप

रम्य—रम्या

शाश्वत—शाश्वती

शुचि—शुचि

शतव्य—शतव्या

देय—देया

दानीय—दानीया

छी. रूप

पट्ट-पट्ट -पट्टी, पाण्डु -पाण्डु
 कर्तृ-कर्त्री
 कारक-कारिका
 पुण्यकृत्-पुण्यकृत्
 सुखभाज्-सुखभाज्
 भगवत्-भगवती
 कुशलिन्-कुशलिनी
 मायाविन्-मायाविनी
 वनौषस्-वनौषस्
 श्रेयस्-श्रेयसी
 पटुतर-म-पटुतरा-मा
 पद्म-पद्मी
 पठितम-पठितमी
 कृत-कृता
 कृतवत्-कृतवती
 पद्-पद्-पद्वी

छी. रूप

ऊचिवस्-ऊचुपी
 ऊचान-ऊचाना
 करिष्यन्-करिष्यती-न्ती
 गच्छन्-गच्छन्ती
 सत्-सती
 कुर्वन्-कुर्वती
 क्रीणन्-क्रीणती
 हन्धत्-हन्धती
 विशन्-विशती-न्ती
 विभ्यन्-विभ्यती
 चिन्वत्-चिन्वती
 नश्यन्-नश्यन्ती
 कथयत्-कथयन्ती
 युष्यमान-युष्यमाना
 चिन्वान-चिन्वाना

कांही नामवाचक शब्दांची स्त्रीलिंगी रूपे

१ ई प्रत्यय लावून होणारी —

यक्ष-यक्षी, किन्नर-किन्नरी, देव-देवा, मातृप-माती, नर्तक-नर्तकी, गोप-
 गोपी, सिंह-ही, रासभ-भी, चक्रपाद-की, टिट्ठिभ-भी, कुमार-
 कुमारी, पुत्र-पुत्री, पितामह-ही, नट-टी, हरिण-णी, मृग-मी,
 दास-सा, राजा-राज्ञी, श्वन्-श्वनी

२ आ प्रत्यय लावून होणारी —

अश्व-अशा, अज-जा, चटप-का, बाल-ला, वत्स-त्सा, दारक-
 करिका, सुत-ता, कौकिल-ला, आत्मन-जा, सनय-या, नन्दन-ना,
 मूपक-मूपिका, सेवक-सा, पुत्रक-पुत्रका-पुत्रिका, अर्मक-का.

- ३ इन्द्रः-इन्द्राणी, वरुण-वरुणानी, भव-भवानी, रुद्र-रुद्राणी, मातुल-
मातुलानी, उपाध्याय-या-यी-यानी, आचार्य-आचार्या-यानी, क्षत्रिय-यी-
या-याणी, प्राज्ञ-प्राज्ञा-ज्ञी.
- ४ गो, सुहृद्, द्विप् व इरारान्त व उकारान्त प्राणिवाचक शब्द बहुधा पुं व
स्त्री. असतात.
- ५ ससि-सस्त्री, पिता-माता, भ्राता-स्वसा, स्वशुर-स्वधू, जामाता-स्तुषा,
पति-पत्नी, वर-वधूः, युवा-युवती-ती (भूनी), पुमान्-स्त्री,
नर-नारी.
- ६ उपाध्याया-यी-स्त्री शिक्षक, उपाध्यायी-यानी-उपाध्यायाची वायको.
आचार्या-स्त्री अध्यापक, आचार्यानी-आचार्याची वायको.
प्राज्ञा-ज्ञानी स्त्री, प्राज्ञी-ज्ञानी मनुष्याची वायको.
क्षत्रिया-याणी-क्षत्रिय जातीची स्त्री, क्षत्रिया-क्षत्रियाची वायको.
शूद्रा-शूद्र जातीची स्त्री, शूद्री-शूद्राची वायको.
यवनी-यवन जातीची स्त्री, यवनानी-यवनांची लिपि.
स्थला-कृत्रिम जागा, स्थली-नैसर्गिक जागा.
राजवती (भूनि)-राजा असणारी, राजन्वती-चांगला राजा असणारी.

परिशिष्ट (आ)

कांहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

-
- परोक्षभूत (द्वितीयभूत)-Perfect-लिट्.
 तृतीयभूत (सामान्य भूत)-Aorist-उट्.
 प्रथम भविष्य-First Future-लृट्
 द्वितीय भविष्य-Second Future-लृट्
 सक्तेतार्थ-Conditional-लृट्.
 धाशावांदाथ-*Benedictive*-आशीर्षिङ्.
 सार्वधातुक काल व अर्थ-*Conjugational tenses and moods.*
 धार्थधातुक ,, ,, *Non* ,, ,, ,,
 प्रयोगक धातु-*Causals*-गितन्त.
 इच्छार्थक धातु-*Desideratives*-सन्तन्त.
 नामधातु-*Denominatives*
 पौन पुन्यार्थक धातु-*Frequentatives*-यङन्त.
 परोक्षभूत. धातु विशेषण-*Perfect Participles*
 भविष्यकाल. धातु. विशेषण-*Future Participles.*
-

भाग दुसरा—संस्कृत-पाठ

पाठ १

सङ्कीर्णमङ्गलपद्यानि ।

जेतुं यस्त्रिपुरं हरेण हरिणा व्याजाद्वलिं बध्नाता

स्रष्टुं वारिभवोद्भवेन भुवनं शेषेण धर्तुं धराम् ।

पार्वत्या महिषासुरप्रमथने सिद्धाधिपैः सिद्धये

ध्यातः पञ्चशरेण विश्वजितये पायात्स नागाननः ॥ १ ॥

निक्षुकोऽपि सकलेप्सितदाता प्रेतभूमिनिलयोऽपि पवित्रः ।

भूतमित्रमपि योऽभयसत्री तं विचित्रचरितं शिवमीडे ॥ २ ॥

राज्यं येन पदान्तलगतृणकं त्यक्तं गुरोराज्ञया

पाथेयं परिगृह्य कार्मुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ।

स्वाधीनः शशिमौलिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रियाम्

पायाद्भः स विभीषणाप्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ॥ ३ ॥

विहाय पीयूषरसं मुनीधरा ममाङ्घ्रिग्नराजीवरसं पिबन्ति किम् ।

इति स्वपादाङ्गुजपानकौतुकी स गोपबालः श्रियमातनोतु यः ॥ ४ ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधधला या शुभ्रवह्नावृता

या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।

या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता

सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥ ५ ॥

स्रोत—१. यः त्रिपुर जेतुं हरेण ध्यानः, व्याजात् बलिं दधत्वा इति ध्यानः.....सः
नागाननः पायात् इति अन्वय ।

वारिभवोद्भवः—मङ्गदेव वारिभवात् (कलकात्) उद्भवः यस्य सः—प. द.

पायात्—आशीर्वादाय—' पा (२ प.)—रक्षणं वर्षी ' या धातुर्चे तृ. पु. ए. व.

नागानन—नागस्य इव आननं यस्य सः—प. द.

पाठ २

ऋष्यशृङ्गकथा ।

आसीपुरा विमाण्डकपुर ऋष्यशृङ्गो नाम मुनिर्वनचरै सह वने
सदृढ । तेन पितृवर्जित फक्षिन्मानयोऽपि न ज्ञात । ब्रह्मचर्य-
मास्थितस्य तस्योप्र तपो लोकेषु प्रथितमभवत् । तस्मिन्नेव कालेऽङ्गेषु
लोमपादो नाम प्रतापवान्महाबलो राजा शशास । राज्य शासतस्तस्य
व्यतिक्रमास्तुदारणा सर्वलोकमयाजहानादृष्टि सञ्जाता । तत्रप्रतिक्रिया-
मन्तरेण विप्रा भवदन् ।

आनाप्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्ग मुसकृतम् ।

प्रपच्छासै मुता शान्ता विधिना मुसमाहित ॥ इति ।

अतो विप्रवचनानुसारेण स मुनिवेषपरिच्छन्नाभिर्योषिद्विस्त विलोभ्य
स्वपुरीमानापयामास । तस्मिन्महानि विप्र आनीयमान एव वरुष
जगदानन्दहेतुर्दशशताक्षो देव । लोमपादोऽप्यापदिनाशहेतव ऋष्यशृङ्गाय
कमललोचनागामन कृतकदुहितर शान्ता तस्मै ददौ । महातेजा
ऋष्यशृङ्गोऽपि शा-तया सह मुखेन काल निनाय ।

अग्रन्तरे दशरथो नामायोध्यापतिर्यज्ञार्थं प्रसवार्थं स्वर्गार्थं च
द्विजपरमृष्यशृङ्ग वरयितुमुपदिष्ट । अतो बसिष्ठेनानुज्ञात स राजा
सान्त पुर सहामाल्यो वनानि सरितश्च व्यतिक्रम्य लोमपादपुरी
प्रात । तत्र लोमपादनिवेशनेऽनलमिव दीप्यमानमृषिपुत्र ददर्श ।
लोमपादेन सखित्वास्तुसकृतो दशरथ सप्ताष्टदिनान्युपित्वाऽऽन आग-

मनप्रयोजनं तस्मै निवेदयाच्चकार । लोमपादस्तु ऋष्यशृङ्गं गत्वैष
दशरथ पुत्रार्थां त्वा शरणमनुप्राप्त । पुत्रकाम त याजयितुं त्वमर्हसी-
त्यभिदधे । स ऋषिपुत्रोऽपि तथेति प्रतिपद्य दशरथेन सहायोष्या
गन्तुमुद्यतो बभूव । अयोध्याया राज्ञा सम्भूज्यमान उपास्यमानश्च स
दिव्यरूपया शान्तया शुशुभे । पश्चाद्दशरथ सर्वानृषिसत्तमानाहूयावदत् ।

मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ।

तदह ह्यमेधेन यजेयमिति मे मति ॥ इति ।

ऋष्यशृङ्गपुरोगाणामृषीणामेष तस्य मनोरथ सम्मतो बभूव । सरस्वा
उत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयता क्रियन्ता सम्भारा विमुच्यता च तुरग
इति तमुपदिश्य ते द्विजा स्व स्व स्थान निवृत्ता । अनन्तर वसन्त
ऋतावागते राजा वसिष्ठ यज्ञ यथाविधि सम्पादयितु प्रार्थयाञ्चके ।
ततो वसिष्ठप्रमुखा सर्वे द्विजोत्तमा ऋष्यशृङ्ग पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारोभिरे ।
यथाविधि समाप्ते यज्ञ ऋष्यशृङ्गो नृपमवदत् 'चत्वार, बुलोद्बहा
पुत्रास्तत्र भविष्यन्ति' इति । अतो नृप पुत्रकामेष्टि कर्तुं निश्चिकाय ।
इष्टिसमाप्तिकाले दशरथो देवनिर्मित पायस लेभे । स हर्षोत्सुहृदयनो
नृपोऽन्त पुर प्रविश्य स्वभार्याम्यस्तदत्तयान् । तत्पायसप्रभावाद्वाज्रमहिष्यो
गर्भस्यो जाता काले च पुत्रान्मुपुषिरे । ऋष्यशृङ्गस्तु पुन. स्व
स्थान निवृत्त ।

रामायणम् ।

टीका

१ शृङ्गा च ऋषी दुर्दिगा च—मानयेमी मुञ्चामी. (४४)

२ एत वा शृङ्गा वा' राजानानि (४५)—एत शृङ्गा . च . य . लानि नि . (४६)

‘उपास्यमानः’—पुनः पुनः कथवा भृशं तप्यमानः—‘तत्’ धातूच्या पौनःपुन्यार्थवाच्ये वर्त. धातु. वि. पुं. प्रथमेर्चे एव कचन. (तत् ४ अ.~श्रास पावर्णे)

‘सः नृपः तं योषिञ्चिः आनाययामास’—प्रयोजक रचना; मूल वाक्य-

‘योषिः तम् आनियुः’—‘नी’ धातूच्या प्रयोजक रूपाचा उपयोग करताना मूल कर्तृपदाची तृतीया शोभात. जसे—‘योषिः याददत्त योषिञ्चिः’.

दशरुतासः—‘दशरुतान् अधीणि यस्य’ सः (रदु.) ‘अधि’ शब्दाचे बहुमीदि समासाचे शेवट ‘अध’ असे रूप होतें.

प्रश्न

- १ ऋष्यग्रहेण लोमपाददशरथो कथमुपवृत्ती तद्वर्ष्यताम् ।
 - २ या उतान्यातील ‘सति सप्तमी’ या रचनेची उदाहरणे देऊन त्यांचा अर्थ व उपयोग स्पष्ट करा.
 - ३ पुढील हपे ओळखा व त्यांचा स्वतंत्र वाक्यात उपयोग कराः—
शासतः, निवेद्यांचकार, प्रतिपद्य, दत्तवान्, आनाप्य, उपास्यमानः ।
 - ४ या पाठातील द्वितीयभूतकाळी रूपे ओळखून त्यातील घातूंची त्याच अर्थाची प्र. भूतकाळी हपे लिहा.
 - ५ पुढील समासाचा विग्रह करून नावे सांगाः—
अनावृष्टिः, कमललोचना, यशार्थम्, यथाविधि, पुत्रार्थिन् ।
- पाठ कराः—आत्मजस्तनयः सुमु. सुतः पुनः क्रिया त्वमी ।
मायौ जायाथ पुंभूमि दाराः स्वात्तु कुटुम्बिनी ।
पुरन्त्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥

५ नवव्या व वाराव्या श्लोकातील विशिष्ट रचनाचें स्पष्टीकरण करा.

पाठ करा — राशस कौणप क्रव्यात्क्रव्यादोऽत्रप धासुर ।

रात्रिचरो रात्रिचर कर्तुरो निक्पत्समनः ॥

मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुज क्षत्रियो विराट् ।

राज्ञि राट् पार्थिवस्मामृत्पभूपमहीनित ॥

पाठ ४

बभ्रुवाहनस्य धनुर्विद्याकौशलम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन भ्रमन्नुत्तुनो मणिपुर नाम नगर प्राप्त । तत्र तेन चित्राङ्गदनाम्नो नृपस्य चित्राङ्गश नाम सर्वगुणसम्पन्ना कन्या परिणीता । कानिचिदिनानि तत्र स्थिवा स पुनरपि स्वयात्रामार्गमनुससार । तस्यापत्रसत्त्वा भार्या चित्राङ्गदा पितृगृह एवावर्तत । तस्या जातो योग्यसमये कान्तिमान्पुत्र । दिने दिने बृधे तस्य तेज शुभ्रेन्दुवत् । नृपश्च द्वादशे दिने बभ्रुवाहन इति तस्य नाम चकार । अमुदिवस वर्मान स मातरमानन्दस्य परां काष्टां निनाय । चतुर्धर्वादारम्य स बभ्रामेनस्ततो धनुर्गृहीत्वा । धीरवद्रेष परिधाय स स्वधनुषो वाणापश्मिन्कश्मिन्पि वस्तुनि प्रविशेष । अनेन प्रमेण यदा स मत्तर्षदेशीयोऽभवत्तदा चित्राङ्गदो दुहित्रा दीहित्रेण च समेतो जगाम गुम्गृहम् । तत्र न गुरुहस्तो निशिष्य स्वराजगानी स निवर्तते । गुरुर्बभ्रुवाहन यददप्यापयत्तत्तम युतामवादि. स-वर शतवान् ।

क्षत्रियस्य धनुर्विद्याज्ञाननावश्यकमिति विचार्य स गुरुरासा सन्निवेशे धनु-
र्विद्यामध्यापित । एव यदा तस्याध्ययन समाप्त तदा चित्राङ्गद
पुनरपि तत्रागत्य गुरुदक्षिणा च दत्त्वा बभ्रुवाहनेन सह निवृत्तौ
स्वराजधानीम् ।

एवमध्ययन समाप्त मणिपुर निवृत्त बभ्रुवाहन दृष्ट्वा सर्वा प्रजा
समजा मनन्दु । गुरुगृहे तेन महती कीर्ति सम्पादिता । अतस्त्रस्य
कौरवस्य सर्वेभ्यो मणिपुरवासिभ्यो दर्शयितु चित्राङ्गदेन सर्वेभ्यो मन्त्रिणा-
मनुमत्या महती सभा कारिता । एको यन्त्रवदो दाहमयोऽलङ्कृतोऽ-
श्वस्तत्रानीत । समीपे च तस्य निखात आसीदेक स्तम्भ । तस्योपरि
शुक स्थापयाचक्रे । ईदृशी यन्त्रयोजना यदाकृतेऽथे स शुक
परिभ्रमितु प्रारभे । तदा बभ्रुवाहन सबाणासनस्तत्र प्रात ।
तत्रस्थान्तर्बान्त्रणम्य स यदा त दाहमयमश्वमाहरोह तदा सोऽश्व
स्तम्भ परितोऽभ्रमत् । बभ्रुवाहनेन शुको लक्ष्यीकृतो बाणेन च
विद्वेषाद्य पातित । एतदद्भुत कृत्य दृष्ट्वा सर्वे सम्या विस्मयान्विता
बभ्रुवु । ते चोच्चैरवदन् । अय वीरोऽर्जुनमप्यतिशेते शौर्येणेति ।

महाभारतम् ।

टीका

‘देव्य -देशीय’ इ प्रथम वर्षाचक कृत्वापुटे जोष्टले म्हणजे ‘सुमारे, किमया वर्षाचा
किवा बवाचा’ असा अर्थ होतो सप्तपर्षदगीय — सुमारे सात वर्षांचा

‘दाहमय — लावटाचा केलेला’ ‘मय’ प्रथम ‘बनविलेला’ या अर्थी जोळात जसे
धुनर्णमय (कलकूपार)

कति + द्री ‘भागे दाहने’ - दाहन अतः ‘या अर्थी जोळा अस्ता ज्या गुणात श्रेष्ठपणा
दर्शवावयाचा त्याची कुरीथा योजतात

‘यद्ददन्-तद्ददन्’ अर्जे-तं सर्वं’ यद् व तद् याची द्विरक्ति येथी म्हणजे असा अर्थ होतो

प्रश्न

- १ किमर्थमर्जुनो मणिपुर जगाम । का तेन परिणीता तत्र । को जातस्तस्याम् ।
चात्थे स कथमाचरत् । गुह्यहे किमशिक्षत स । मणिपुर कदा
निवृत्त स ।
 - २ पुढील रूपें धोळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा — शुक्रेंद्रुवत्,
परिधाय, ज्ञातवान्, अध्यापित, रक्ष्यीकृत, पातित, वर्धमान ।
 - ३ पुढील समास सोडवून नाव सांगा — सर्वगुणसम्पन्न, अनुदिवसम्,
कुशाग्रबुद्धि, सप्रज्ञा, यन्त्रबद्ध, सबाणासन ।
 - ४ पुढील वाक्याचा प्रयोग बदला — (१) तस्योपरि शुक स्थापयादके ।
(२) बधुवाहनेन शुक्रोऽथ पातित । (३) स दाहमयमश्वमारोह ।
(४) स बाणान्सर्वत्र प्रचिक्षेप । (५) तेन चित्राङ्गदा परिणीता ।
- पाठ करा — लक्ष लक्ष्य शरव्य च शराभ्यास उपासनम् ।
पृपत्त्रवाणविशिरा अचिह्नगस्तगाशुगा ॥
कलम्बमार्गणशरा पत्नी रोप इपुर्द्वयो ।
प्रक्षेडनास्तु नाराचा पक्षो वाचस्त्रिधृत्तरे ॥

पाठ ५

धीरप्रशंसा ।

चलन्ति गिरय काम युगान्तपवनाहता ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणा निश्चल मन ॥ १ ॥
अङ्गणेदी वसुधा कुल्या जलधि स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरु वृत्तप्रतिज्ञस्य धीरस्य ॥ २ ॥

कद्रर्धितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुण प्रमादुम् ।
 अधोमुखस्यापि कृतस्य बह्वर्नाथ शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ३ ॥
 रत्नैर्महाहस्तुतुपुर्न देवा न भेजिरे भीमविवेण भीतिम् ।
 सुधा विना न प्रययुर्धिराम न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीरा ॥ ४ ॥
 निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
 लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
 अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
 न्याय्यात्पथ प्रविचलन्ति पद न धीरा ॥ ५ ॥
 आपत्समुद्धरणधीरधिय परेषा
 जाता महत्पि कुले न भवन्ति सर्वे ।
 विन्ध्याटवीपु विरला. खलु पादपास्ते
 ये दन्तिदन्तमुसलोह्लिखन सहन्ते ॥ ६ ॥
 सुभाषितानि ।

टीपा

‘नाम-कबूल’ याचा उपयोग शक्य अज्ञानाचा गोष्टीबरोबर करतात, परंतु जी गोष्ट शक्य नसते त्या वाक्यात ‘न विवा ननु’ याचा उपयोग करतात

‘वि + रम् - शबर्णे’ याचा उपयोग परस्मैपदानर्थे जी गोष्ट भावकावयाची त्या अर्थाच्या शब्दाच्या पंचमीबरोबर करतात

‘आपत्समुद्धरणधीरधिय —सकलानून मुक्ता वरण्यामर्थे ज्याची बुद्धि थी आहे ते’—
 आपत्स्य समुद्धरणे धीरा धी येयान्ते (बहु)

दन्तिदन्तमुसलोह्लिखनम्—दन्तिन दन्ते एव मुसलम् तेन उल्लिखनम्—हत्तीच्या मुसला सारख्या दातानीं उषटणे

प्रश्न

- १ दुसऱ्या श्लोकातील शब्दांच्या जोड्यावरून कार्य अर्थ दिसून येतो ?
- २ चौथ्या श्लोकाच्या अर्थाला कोणत्या कल्पेचा आधार घेतलेला आहे ?

३ धीर स्वभावाच्या मनुष्यामध्ये कोणते गुण दिसून येतात हे संस्कृतमध्ये लिहा

४ कृतप्रतिज्ञ, धैर्यवृत्ति, नातिनिपुणा, यथेष्टम्, युगान्तरम् याचा विग्रह करून नावे सागा

पाठ करा — (१) धारो मनीषी इ प्राज्ञ सरयावान्पण्डित कवि ।

(२) दन्ता दन्तावलो हस्ता द्विरदोऽनेकपो द्विप ।

मतङ्गनो गजो नाग कुचरो वारण करी ॥

इम स्तम्बेऽस्म पद्मी यूयनाथस्तु यूयप ।

पाठ ६

त्रयाणां धूर्तानाम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मण कृताग्निहोत्रपरिग्रह प्रतिव्रमति स्म । स कदाचिन्माघमासे सौम्यानिळे प्रयाति मेवाच्यादिते गगने मन्द मन्द वर्धति पर्जन्ये पशुप्रार्थनार्थं किञ्चिद्ग्रामान्तरं गत । कश्चिन्नमानो याचितस्तेन । भो यजमान आगामिन्याममावास्याया यस्यामि यज्ञम् । तद्यजनार्थं पशुमेक ममर्षय । अथ तेनातीव पीडिततु पशु प्रदत्त । सोऽपि ममर्ष्यन् पशुमितथोच्च गच्छन्त विश्राय स्वधे ट्वा सत्वर पुराभिमुग प्रवस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे श्रयो धूर्ता धुत्सामरुष्टा ममुगा बभूवु । तेन्माद्यत पीडिततु पशु रुग्णे ट्वामात्रेऽस्य मिथोऽभिहितम् । भो अस्य पशोर्भक्षणादशननीया हिमपातो व्यर्थो नीयते । तदेन यजपित्यास्य सकाशाद्दृष्टो । अथ तेना-

मेकतमो वेषपरिवर्तन विधाय समुखो भूत्वापरमार्गेण तमाहिताग्निमूचे ।
 भो भो बाळाग्निहोत्रिन् किमेव जनविरुद्ध हास्यकार्यमनुष्ठीयते यदपे
 सारमेयोऽपवित्र स्नन्धाधिरूढो नीयते । उक्त च ।

श्वानजुङ्कुटचाण्डाला समस्पर्शा प्रकीर्तिता ।

रासभोष्टौ विशेषेण तस्मात्तानैव सस्पृशेत् ॥

ततश्च तेन कोपाविष्टेनाभिहितम् । अहो किमन्धो भवान्यत्पशु सारमेय-
 त्वेन प्रतिपादयसि । स आह । ब्रह्मन् न कोप कार्य । यथेच्छ गन्ध-
 ताम् । अथ यावकिञ्चिद्वनान्तर गच्छति तावद्द्वितीयो धूर्त समुख-
 ममुपेय तमुवाच । भो ब्रह्मन् कष्ट कष्टम् । यद्यपि बलुभोऽय मृतवत्स
 स्तथापि स्कन्ध आरोपयितुमशक्य । उक्त च ।

तिर्यञ्च मानुष वापि यो मृत सस्पृशेत्तुर्था ।

पञ्चगव्येन शुद्धि स्यात्तस्य चान्द्रायणेन वा ॥

अथासौ सकोपमाह । भो किमन्धो भवान्यत्पशु मृतवत्स वदसि ।
 सोऽब्रवीत् । भगवन् मा कोप कुरु । अज्ञानान्मयाभिहितम् । तत्त्वमात्मन
 उचिनेन समाचरेति । अथ याव स्तोक धनान्तर गच्छति तावत्तृतीयो
 धूर्त समुखमुपेय तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यद्रासभ स्नन्धाऋढ नयसि ।
 तत्पश्यतामेव । उक्त च ।

य स्पृशेद्रासभ मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽथवा ।

सचैल स्नानमुद्दिष्ट तस्य पापप्रशान्तये ॥

तत्पयज्ञेन याव कोऽपि न पश्यति । अथासौ त पशु रासभ मन्यमानो
 भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितु प्रारब्ध । ततस्तेऽपि त्रयो
 मिष्टित्वा पशुमादाय यथेच्छ भक्षयितुमारब्धा ।

पञ्चतन्त्रम् ।

पाठ ७

वर्षाशरद्धर्णनम् ।

निदाघान्तकर काल सर्वभूतसुखावह ।
 तत्रैव वसता तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥
 उदयन्तो महाचोपा ख दिशश्च बलाहका ।
 प्रथवर्षुर्दिशारात्रमसिता सतत तदा ॥ २ ॥
 विरूढशष्पा धरणी मत्तदशसरीसृपा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ३ ॥
 न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भता समवस्तृते ।
 सम वा विषम वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ४ ॥
 क्षुब्धतोषा महावेगा श्वसमाना इवाशुगा ।
 सिन्धव शोभयाचक्रु काननानि तपालये ॥ ५ ॥
 नदता काननान्तोपु श्रूयन्ते विविधा स्यना ।
 वृथिभिस्ताज्यमानाना वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ६ ॥
 जौघहलसनाकीर्णा शरत्प्रमुदितामयत् ।
 रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ ७ ॥
 विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
 मृगद्विजसमार्कीर्णा पाण्डवाना महामनाम् ॥ ८ ॥
 दृश्यन्ते शान्तरजस क्षपा जलदशीतला ।
 प्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिता ॥ ९ ॥

कुमुदं पुण्टरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।

नदी. पुष्करिणीश्चैव ददृशु समलङ्कृता ॥ १० ॥

आकाशसङ्काशजल तीरधानीरसङ्कुलाम् ।

वभूव चरता हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।

पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १२ ॥

महाभारतम् ।

टीका

[सदर्भः—हा उगारा महाभारतातील वनपर्वताील आहे. युधिष्ठिरादि पाण्डव डैतवनातून वान्यक वनात प्रवेश करतात त्या वेळेचा आहे]

दृढधन्वान—दृढ धनुः येषां ते. धनुस् शब्दाचें बहुव्रीहि समासाच्या शेवटी धन्वन् असें रूपान्तर होतें.

१० वा श्लोक —ददृशुः वा क्रियापदाचें 'ते पाण्डवाः' असें कर्मपद समजावें.

शीतवारिधरा (नदी)—शीतस्य वारिणः धरा—शीतवारिधरा ताः—(प. त.)

११ वा श्लोकः—'आकाश.....जल, तीर.....लाम्, पुण्यतीर्था सरस्वती चरता (पाण्डवाना) हर्षे वभूव' असा अन्वय घ्यावा.

श्वसमाना—श्वस् या प. पदी भातूचें अनियमित कौ. धातु. विशषण.

प्रश्न

- १ वर्षांकृतूचें वर्णन श्लोकाच्या आधारे संस्कृतमध्ये गद्यरूपाने करा.
- २ शरदृक्तृत आरुद्रा, रात्रि व नशा कशा दिसतात तें स्पष्ट करा.
- ३ सिद्धा, शोभयाचकृ, ताज्यमानानाम्, समाजीर्णा, पश्यन्तः हीं रूपे ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा.
- ४ पुढील विशेषणांना लुळणारीं नांवे लिहा व त्यांचा वाक्यात उपयोग करा.
प्रसन्नजल, विमल, शीत, असित, शान्त.

पाठ करा —(१) श्रियां प्रागृद् श्रिया भूमिं वर्षां अथ शरत्त्रियाम् ।

(२) स्यादुत्पलं कुचलदमथ नीलाम्बुजम् व ।

इन्दीवर च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदरैरेव ॥

पाठ ८

कालिदासचातुर्यम् ।

एकदा द्वारपालो भोजमाह । देव श्रंसैलादागत कश्चिद्विद्वान्
 ब्रह्मचर्यनिष्ठो द्वारि वर्तत इति । राजा प्रवेशयेति प्राह । तत आगत्य
 ब्रह्मचारी चिर जीवेति वदति । राजा त पृच्छति । ब्रह्मन् बाल्य एव
 कलिकालानुरूप किं नाम व्रत ते । अन्वहमुपवासेन कृशोऽसि ।
 कस्यचिद्ब्राह्मणस्य कन्या तुभ्य दापयिष्यामि त्व चेद् गृहस्थधर्म
 मङ्गीकरिष्यसीति । ब्रह्मचारी प्राह देव त्वर्माश्वरस्त्वया किमसाध्यम् ।

सारङ्गा सुहृदो गृहं गिरिगुहा शान्ति प्रिया गेहिनी
 वृत्तिर्वन्यलताफलैर्निवसन श्रेष्ठ तरूणा त्वच ।

तद्ध्ययानामृतपूरमग्नमनसा येषामिय निर्वृति

स्तेषामिन्दुफलाग्रमसयमिना मोक्षेऽपि नो न स्पृहा ॥

एतन्निशम्य राजोत्थाय पादयो पतत्याह च । ब्रह्मन् मया किं
 कर्तव्यमिति । स आह देव वय काशीं जिगमिषव । तत एव विधेहि
 ये त्वत्सदने पण्डितवरास्ता-सर्वानपि सपत्नीकान्काशीं प्रति प्रेषय ।
 ततोऽह गोष्ठीतृप्त काशीं गमिष्यामीति । राजा तथा चक्रे । तत
 सर्वे पण्डितवरास्तदाज्ञया प्रस्थिता । कालिदास एको न गच्छति स्म ।
 तदा राजा कालिदास प्राह । सुकवे त्व कुतो न गतोऽसीति ।
 तत कालिदास प्राह । देव सर्वज्ञोऽसि ।

ते यान्ति तीर्थेषु बुधा ये शम्भोर्दूरवर्तिन ।

यस्य गौरीधरखित्ते तीर्थं भोज पर हि तत् ॥

ततो विद्वत्सु काशीं गतेषु राजा कदाचित्सभाया कालिदाम पृच्छति
स्म । कालिदास अथ किमपि श्रुत त्वया विभिति । स आह ।

मेरौ मन्दरकन्दरामु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले

कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभागेष्वपि ।

सदाद्रामपि तेषु तेषु बहुशो भोज श्रुत ते मया

लोकालोकविचारचारणगणैरुद्गीयमान यश ॥

ततश्चमल्लतो राजा प्रत्यक्षरलक्ष ददौ ।

भोजप्रबन्ध ।

३ पुढील रूपां ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

द्वारि, विगमिपव, उद्गीयमानम्, उत्थाय, प्रवेशय ।

पाठ करा — (१) समज्या परिपद् गोष्ठी समासमितिःसदः ।

आस्थानी क्रीममास्थानं खोनपुंसक्यो सद ॥

(२) महीध्रे शिखरिश्मान्ददहार्यधरपर्वता ।

आद्रगोत्रगिरिप्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥

पाठ ९

सौगन्धिकसरोवर्णनम् ।

स गत्वा नलिनीं रम्या राक्षसैरभिरक्षिताम् ।

कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १ ॥

कुबेरभवनाभ्यासे जाता पर्वतनिर्झरै ।

सुरम्या विपुलच्छाया नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २ ॥

हरिताम्बुजसंज्ञा दिव्या कनकपुष्कराम् ।

नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ ३ ॥

अतीव रम्या सुजला जाता पर्वतसानुषु ।

विचित्रभूता लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४ ॥

ता तु पुष्करिणीं रम्या दिव्यसौगन्धिकावृताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैरुज्ज्वला परमगन्धिमि ॥ ५ ॥

वेदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमै ।

हसकारण्डधोद्भूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६ ॥

आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७ ॥
 सेवितामृषिभिर्दिन्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्ता वैश्रवणेन च ॥ ८ ॥
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् ॥ ९ ॥
 तत्र क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १० ॥
 ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 पुष्करेषुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ ११ ॥
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंभृतः ।
 यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्सम्प्रष्टुमिहार्हथ ॥ १२ ॥
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
 तैजोयुक्तमपृच्छंस्तं कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
 मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
 यदर्थमभिसम्प्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १४ ॥

महाभारतम् ।

टीका

[पाण्डव वनवासान् अलग्नाना द्रौपदीया वाञ्छारोकर आन्तेर्ले सर्गाधिक्यं कृत्वा रिमले, तेषां रिने ल्हां कुले आगल्यथाम भीमाल सागित्तरे व गृहण्य भीम ह्या सरोवरराजवज्र गेला, ह्या वेत्तर्ष कर्ण वा उपायान् वाहे]

परमार्चिता-परमः परः यस्य तद्—गवाचा वाम उत्तम वाहे तं. 'गन्धर्व' हा उष्ण बहुव्रीहि समासाये रोवर्ग 'गन्धर्व' होणे.

प्रश्न

- १ सीगन्धिक सरोवराचें सस्कृतमध्ये गद्यमय वर्णन करा
- २ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यरत उपयोग करा —
आकीर्ण, पुष्परेणु, चिकीपु, समासाद्य, सम्प्रत्युम् ।
- ३ रालील समासाची नावे सांगून विग्रह करा —
नानाद्रुमलताकुला, सायुध, पुष्पशाईल, सुजला, मुनिवेषधर ।
- ४ भीष्माची सर्व विशेषणें सांगून त्याचा अर्थ लिहा
पाठ करा — (१) कुचेरस्थम्बकमगो यथराड् शुक्लेश्वर ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिप ॥
- (२) कुमुदिन्यां नलिन्या तु विसिनी पद्मिनीमुगा ।
वा पुसि पद्म नलिनमरविन्द महोरपलम् ॥
सहस्रपत्र कमल शतपत्र कुशेशयम् ।
पद्मेदह तामरग गारस गारसीदहम् ॥
विसप्रमूनरात्रीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
पुष्परीक विनाम्भोरुमय रत्नगरोरुदे ॥

पाठ १०

कृपणस्य मनोराज्यम् ।

तद्यदि दुर्भिक्षं भवति तदन्येन रूपकाणां शतमुत्पद्यते ततस्तेन भयाजद्वयं
 ग्रहीतव्यम् । ततः पण्मासिकप्रसववशात्ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततोऽ-
 जाभिः प्रभूता गां ग्रहीष्यामि गोभिर्भहिषीर्महिषीभिर्देवाः । वट्याप्रसवतः
 प्रभूता अश्वाः भविष्यन्ति । तेषां विक्रयात्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति ।
 सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पद्यते । ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य
 प्राप्तवरां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति । तत्सकाशात्पुत्रो मे भविष्यति ।
 तस्याह सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । तत्तस्मिञ्जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं
 पुस्तकं गृहीत्वाश्वशाल्यायां पृष्ठदेशे उपविष्टस्तद्विधायिष्यामि । अत्रान्तरे
 सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाञ्जानुप्रचलनपरोऽश्वगुरासन्नवर्ती मत्समीप-
 मागमिष्यति । ततोऽहं क्रोधाविष्टो ब्राह्मणोमभिधास्यामि । गृहाण
 तामद्वालकम् । सापि गृहकर्मव्यप्रतयास्मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं
 समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एव तेन ध्यानस्थितेन तथैव
 पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः । सक्तुभिः पाण्डुरता गतः । अतः
 एवेदमुच्यते ।

अनागतयती चिन्तामसम्भाष्या धरोति यः ।

स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

प्रश्न

- १ किं तात्पर्यमस्याः कथायाः । संक्षेपतो लिखत ।
 २ भिक्षार्जिताः, भुक्तोर्वेरिताः; रूपाढ्या, गृहकर्मव्यग्रता, जनन्युत्साहः,
 चतुःशालम् या समासांश्चा विग्रहं करुण नांवे सांगा,
 ३ ग्रहीतव्यम्, समुत्थाय, वसम्भाष्या, अनागतवती, परिपूरितः हीं रूपे
 ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.
 ४ या पाठांतली द्वि. भविष्यकाळीं रूपे ओळखून त्यातील घातूंचीं संके-
 तार्थांचीं तु. पु. ए. वचनीं रूपे लिहा.

पाठ कराः—(१) चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ।

(२) घटः कुटनिपावली शरावो वर्धमानकः ।

पाठ ११

द्रौपदीकृतं पाण्डववर्णनम् ।

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।

एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ १ ॥

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृबीरः ।

परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ २ ॥

अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महामुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।

सन्दष्टीष्टं भ्रुकुटीसंहतभुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैवः ॥ ३ ॥

नास्यापराद्धाः शेषमवाम्बुवन्ति नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ।

वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च तत्तन्यतीव ॥ ४ ॥

धनुर्धराग्र्यो घृतिमान्यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेनी नृगीर ।
 आता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम पतिर्ममैव ॥ ५ ॥
 स सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 बन्धुप्रिय शस्त्रभृता वरिष्ठो महाह्रवेष्यप्रतिवार्यरीर्य ॥ ६ ॥
 यस्योत्तम रूपमाहु पृथिव्या य पाण्डवा परिरक्षन्ति सर्वे ।
 प्राणैर्गरीयासमनुव्रत वै स एष धीरो नकुल पतिर्मे ॥ ७ ॥
 य खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महाश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीय ।
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मृदसत्त्र शतक्रतोर्बा दैत्यसेनासु सङ्ख्ये ॥ ८ ॥
 शूरे कृताञ्जो मतिमान्मनस्वी प्रियकरो धर्मसुतस्य राज्ञ ।
 हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यज पाण्डवाना प्रियश्च ॥ ९ ॥
 युद्धया समो यस्य नरो न विद्यते यक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञ ।
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञ सहदेव पतिर्मे ॥ १० ॥
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाह न त्वेवैव व्याहरेद्धर्मबाह्वम् ।
 सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुन्त्या प्राणैरिष्टतमो नृगीर ॥ ११ ॥
 विशीर्यन्तीं नावभियार्णवान्ते रत्नामिषूणां मकरस्य पृष्ठे ।
 सेना तवेमा हतसर्वयोधा विशोभिता द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रे ॥ १२ ॥
 महाभारतम् ।

टीका

[जघन्य द्रौपदीला पञ्चकून नेन असता तुरो पति राज्यधीन व ददिी आहेन असे तिन
 महमो तेन्हा ती पाण्डवाचे भयन वरिते]

‘परा + व्य + इ’—परा + इति—परोरि शरण ला.

‘अन + श्’—वाचा उपयोग ज्याचा अपराध नेला जाणे त्या अपराधाच्या शस्त्राची यधी
 विवा सप्तमी योगून वरितल

विस्मृते—अनियमित रूप. वि + स्मृ हा धातु परस्मैपदी आहे.

चित्रहस्तः—लडण्याच्या वेदची हाताची विशिष्ट पद्धत. लघु चित्रहस्तः यस्य सः—
लघुचित्रहस्तः । लघु—रम्य, सुंदर.

प्राञ्जलि—प्रबद्ध अञ्जलि. येन सः (तृ ब).

प्रश्न

- १ पाण्डवापैकीं प्रत्येकाबद्दल द्रौपदी काय काय विशिष्ट गोष्ट सांगते तें गद्यरूपाने लिहा.
- २ पुढील समास सोडवून नावें लिहा.—जाम्बूनदशुद्धगौर, आयताक्ष, जितेन्द्रिय, भयार्ता, हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा, हतसर्वयोधा.
- ३ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा—अपराद्धः, संविधाय, गरीयासम्, विशीर्यन्ती, विक्षोभिता.
- ४ या उतान्यातील उपमा दर्शवून त्या उपमेचा अर्थ स्पष्ट करा.

पाठ करा —(१) वैरं विरोधो विद्वेषो मनुशोकौ तु शुक् क्षियाम् ।

(२) द्विड्विपक्षाहितामिन्द्रस्युशात्रवसनत्र ।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन ॥

पाठ १२

अङ्गुलीयकदर्शनम् ।

(तत प्रविशति नागरिकः श्याल पश्चाद्बद्धपुरुषमादाय रक्षिणौ च)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक कथय कुत्र त्वयैतद्राजकीय-
मङ्गुलीयक समास्तादितम् ।

पुरुषः—(भातिनादितकेन) प्रसीदन्तु भागमिश्रा । अहं नेदश
कर्मकारी ।

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त ।

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रानताराभ्य तरयासी धीवर ।

द्वितीयः—पाटञ्चर किमस्माभिर्जाति पृष्टा ।

श्यालः—सूचक कथ्यतु सर्वमनुक्रमेण । मैममतरा प्रतिबधीत ।

उभौ—यदावुत्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मस्यबन्धनोपायै कुटुम्बभरण
करोमि ।

श्यालः—(विदस्य) विशुद्ध इदानामाजीव ।

पुरुषः—

सहज किञ्च यद्विनिर्दिष्टं न खलु तत्कर्म त्रिवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पापृष्टुरेव श्रात्रिय ॥

श्यालः—ततस्तत ।

पुरुषः—एकस्मिन्दिवस खण्डशो राहितमस्यो मया कल्पितो
यावत्तस्योदराम्बन्तर इदं रत्नभामुरमद्गुठीयक इष्टम् । पश्चादहं तस्य
विन्याय दर्शयगृहीता भागमिश्रे । मारयत वा मुखत वा । अयमस्वागम
वृत्तात् ।

श्यालः—चानुक त्रिस्रगधी गोधात्री मस्यबन्ध एव निःसशयम् ।
अद्गुठीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छाम ।

रक्षिणा—तथा । गच्छ अरे गणमेदक ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

श्यालः—सूचक इम गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयन वाग्दिद
हुलीयक यथागमन भर्तुर्निवेश तत शासन प्रतीक्ष्य निष्कामामि ।

उभौ—प्रविशत्वावुत्त स्वामिप्रसादाय ।
(निष्कान्त श्याल)

प्रथमः—जानुक चिरायते खत्वावुत्त ।

द्वितीयः—न-ववसरोपत्तर्पणीया राजान ।

प्रथमः—जानुक प्रस्फुरतो मम हस्तावस्य वधार्थं मुगनस पिनहुम् ।
(इति पुरप निदिशति)

पुरपः—नार्हति भावोऽकारणमारण भागपिनुम् ।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नो रगामी पत्रहस्तो रात्रशासन प्रती-
क्ष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुख वा दृश्यसि ।
(प्रविश्य)

श्यालः—सूचक मुख्यतामेव जालोपजीवी । उपपन्न खत्वस्याहुली
यस्यागम ।

सूचकः—यथावुत्तो भणति ।

द्वितीयः—एष यममदन प्रविश्य प्रतिनिवृत्त । (इति पुरप परि-
सूचकबन्धन करोति)

पुरपः—(श्याल प्रणम्य) भर्तु अय कीदृशो म आर्जाव ।

श्यालः—एष भर्तुर्हुलीयकमूल्यसमित प्रसादोऽपि दापित ।
(इति पुरपाय एव प्रवच्छति)

पुरपः—(सप्रणाम प्रतिगृह्य) भर्तु अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिम्-धे प्रतिष्ठापित ।

जानुकः—आवुत्त पारितोषिक कथयति तेनाहुलीयकेन भर्तु
सप्ततेन भरितव्यमिति ।

श्यालः—न तस्मिन्महाहं रत्नं भर्तुर्वहुमतभिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन कोप्यभिमतो जनो भर्ता सृष्टः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यन्मुकमना आसीत् ।

मूचकः—सेवित नामावुत्तेन ।

जानुकः—ननु मण अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति । (इति पुष्प-
ममूखया पश्यति)

पुरुषः—भय्यरक इतोऽधं युष्माकं सुमनोमृत्यं भवतु ।

जानुकः—एतावद्युज्यते ।

श्यालः—धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः ।
कादम्बरीसाक्षिरुमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव
गच्छामः । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शाकुन्तलम् ।

टीपा

[हा उतारा शकुन्तल नाट्याचील आहे. शकुन्तलेला विवाहाच्या वेळी दुष्पत्नाने दिलेली आगटी निव्या हातातून लड्या पडले. ती एक मासा मिळणे व वेळां तो मासा कोळ्याच्या कोळ्यात बदकतो तेव्हा नए ती आगटी कोळ्यातक जाणे. तो ती विव्रीत कसत दिवाया. वटून पकडला जातो. त्या आगटीच्या दर्शनाने दुष्पत्नाला शकुन्तलेची आठवण होते]

भीष्मिनाटिन्नेन—भ्यात्यासारखे दाखवून. भावमिथः—' मिथः—सन्तान्य मनुष्य.' हा शब्द मोटे व बिदात् लोक याच्या ताबापुढे ओढला जातो. जसे आर्यमिथः, वामिष्ठमिथः ।

मूचकः व जानुक हा त्या दीवा रक्षार्थी नावे आहेत.

रोहित्नाम्यः—एव प्रकारचा मासा. छच्छः—कूप—तुम्हे वरें. सेवितं नाम आवुत्तेन—नाम—उत्तेन.

विराटने—वेड लावणे. 'विर' वाचल नामगत.

प्रश्न

१ अयं संवादो कातनाटयिनम्यः ।

२ हा उताऱ्याचील महत्त्वाची कावये दिल्ल त्याचा अर्थ लिहा.

३ प्रतिवर्ध्नात, भावयितुम्, दापितः, अवतार्य, प्रतिष्ठापितः, विमर्शयितव्यम्
 ही रूपे षोडशतु त्वांवा वाक्यात् उपसर्ग करा.

४ जालोद्गालादयः, अनुकम्पामृदुः, वयागमनम्, पत्रहस्ताः, गृध्रचलिः, पयु-
 रमुक्रमताः हे समास षोडशतु त्वांवा नावे साया.

पाठ कराः—चौरैरङ्गारिकस्तेनदस्युतस्तरमोपकाः ।

प्रतिरोधिपरास्क्वन्दिपाटचरनलिम्बुवाः ॥

पाठ १३

स्वभाववर्णनम् ।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरं गुणाः ।

अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभायो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १ ॥

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।

परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ २ ॥

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरामनः ।

स्वभावा एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ ३ ॥

वरं विन्ध्याटव्यामनशनतृपार्तस्य मरणं

वरं सर्पाकीर्णं तृणपिहितकूपे निपननम् ।

वरं गर्ताश्वते गहनजलमध्ये धिलयनं

न शीलाद्विभंशो भग्नु कुलजस्य धृतयतः ॥ ४ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं मुजनता शीर्यस्य वाक्यमंयमो

ज्ञानस्योपशमः धुब्दस्य विनयो दित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवता धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ५ ॥

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

मूर्खः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ।

कुस्त्री सज्जनसङ्गमे न रमते नीचं जनं सेवते

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ६ ॥

सुभाषितानि ।

टीका

‘करं .न’—जी गोष्ठ पुरवली भिवा पसं पडते त्या वाक्यात ‘करम्’ व जी गोष्ठ नको अथवा त्याग्य त्या वाक्यात ‘न-नतु’ अशी अव्ययं योजना मात्र करम् व न याचा संबंध प्रयत्नात नामाशी अथवा वाक्याशी अमावा—तुमलाशी अगू नये.

श्रुतव्यः—विपाकाः (श्रुत-विद्या).

प्रश्न

१ वेन कारणेन स्वभावा एव परीक्ष्यन्ते । धर्मशास्त्रपटनान् किं महीम. ।
श्रीलाद्विभ्रंसो यदि न भवेत्तर्हि नर किं किं स्त्रीतुर्मात् । वेन कारणेन हंसः
कूपोदकं न सेवते ।

२ समास सौष्ट्वं विप्रद वरा.—अनशनतृपार्त, तृणपिहितकूपः, कुस्त्री,
पाकगमनं, अक्रोधः, कूपोदकम्.

३ मूर्धन्, गो, श्रुतवन् दे गब्द चालवा.

पाठ वरा.—(१) शीलं स्वभावे गद्वृत्ते ।

(२) अलङ्कार-वामरार्थं परिष्कारो विभूषणम् ।

(३) उत्तमांशं शिरः शीर्यं मूर्ध्यां ना मन्तव्योऽन्वियाम् ।

पाठ १४

भोजव्याधिनिरासः ।

एकदा राज्ञो भोजस्य कपाले वेदना जाता । ततस्तत्रत्यैर्भिषग्यैः
सम्यक् चिकित्स्तापि न शान्ता । एवमतीते सवसरेऽपि न केनापि
निवारितं स गद । ततः श्रीभोजो रोगदुःखितमना समीपस्थ
शौकनागरनिमग्न बुद्धिसागर कथमपि सयताक्षरमुवाच वाचम् । बुद्धि-
सागर, इतः परमस्मद्विषये न कोऽपि भिषग्वरो वसतिमातनोतु ।
वाग्भटादिभेषजकोशान् निखिलान्त्रांतसि निरस्यागच्छ । मम देवसमा-
गमसमयं समायात इति । तच्छुत्वा सर्वेऽपि पौरजना कवयश्चावरोध-
समाजश्च विगलदस्त्रासारनयना बभूवुः । ततः कदाचिद्देवसभाया
पुरन्दर सफलमुनिवृन्दमव्यस्य धीणामुनिमाह । मुने, इदानीं भूलोके
को नाम वर्तते । ततो नारदः प्राह । सुरनाथ, न किमप्याश्चर्यं विन्तु
धारानगरवासी श्रीभोजभूपालो रोगपीडितो नितरामस्स्थो वर्तते । स
तस्य रोगो न केनापि निवारितः । तदनेन भोजवृषालेन भिषगरा अपि
स्वेदेशान्निःकासिता वैद्यशास्त्रमन्यवृत्तमिति निरस्तम् । एतदाकर्ण्य पुरुहूत
समीपस्था अश्विनोक्तुमाराविदमाह । भो स्वर्षो कथमवृत्तं धन्वन्तरीय
शास्त्रम् । तदा तानाहतुः । अमरं स, देव, न व्यलीक्य भिद्र शास्त्रं कित्त्वमर-
प्रिदितेन रोगेण बाध्यतेऽसौ भोज इति । इन्द्रः पप्रच्छ कोऽस्तावत्परंरोगः ।
किं भरतोर्षिदितः । ततस्तावूपतुः । देव शयनेऽयं रोगः सम्य-
गावाभ्यामिति । तदेन्द्रः स्मयमानमुखः प्राह । तदिदानीं युवाभ्या

गतव्य न चेदित पर भूलोके भिषकशास्त्रस्यासिद्धिर्भवेत् । स खलु
 सस्त्रतीविलसस्य निकेतन शास्त्राणामुद्धर्ता चेति । तत सुरेन्द्रादेशेन
 तावुमात्रपि धृतद्विजन्मवेपौ धारानगर प्राप्य द्वारस्थ प्राहत् । द्वारस्थ
 चावा भिषजौ काशादेशादागतौ श्रीभोजाय विज्ञापय । तेनातृत्तमित्यङ्गी
 कृत वैद्यशास्त्रमिति श्रुत्वा तःप्रतिस्थापनाय तद्भोगनिवारणाय चावा
 सम्प्राप्तौ । ततो द्वारस्थ प्राह भो विप्रौ न कोऽपि भिषावर प्रयेष्टव्य
 इति राज्ञोक्तम् । राजा तु केवलमस्वस्थो नायमवसरो विज्ञापनस्येति ।
 तस्मिंक्षणे कार्यवशाद्बहिर्निर्गतो बुद्धिसागरस्तौ दृष्ट्वा कौ भवन्तामित्य
 गृच्छत् । ततो तौ यथापूर्वमूचतु । ततो बुद्धिसागरेण तौ राज्ञ समीप
 नीतौ । ततो राजा तावबलोक्य मुखश्रियामानुषाविति बुद्ध्वाऽऽभ्या
 शक्यतेऽय रोगो निवारयितुमिति निश्चित्य तौ बद्ध मानितवान् ।
 ततस्तावूचतु । राजन् न भेतव्य रोगो निर्गत । किन्तु कुत्रचिदेकान्तं
 त्वया भवितव्यमिति । तत राज्ञापि तथा कृतम् । अधिनीकुमारान्वा
 तस्य व्याधिर्नारोगता नीत ।

भोजप्रबन्ध ।

टीपा

चिन्तिसता—‘सिन् १ प र बरे नर्ये धानूचैक भू धा वि इच्छार्थसात्कारेण रूप
 ११ अर्थ साधाव

विगलदसात्कारनयन —विगलन् असाणान् जासात् वचो ते विगलन्सात्कारे विगलन्सात्कारे
 नयने यस्य स ।

नीरोगता नी—बरे वरगे

प्रश्न

- १ रोगार्तं नृप बुद्धिसागराय किम् अक्ययत् । इदं नारद किम् आह ।
 नादेर किं कथितम् । तच्छ्रुत्वा इद्रेण कौ पृथ्वा प्रेषितौ ।

- २ या गोष्ठीतीळ सर्वं मृतकालवाचकं घातुं विशेषणाबद्दल त्या त्या घातूंनी प्रथमभूत किंवा द्वितीयभूतकाली हणें यांना
- ३ शोकसागरनिमग्न, भिषग्वर, घृतद्विजन्मवेधी, द्वारस्थ, यथापूर्वम्—या समासाचा विग्रह करून नावे सागा,
- ४ 'तोंडावर हास्य असलेला, भिळ नको, आमच्या देशात, ख्रीस्मान, पार मान दिला' या अर्थाने गोष्ठ्यातल शब्द लिहा
- पाठ करा —(१) रोगहायिगदकारो भिषग्वैद्यौ चिचित्सके ।
 (२) इन्द्रो मरुत्वान् सघवा विडौजा पाकप्रासन ।
 वृद्धश्रवा सुनाशौर पुरहूत पुरन्दर ॥

पाठ १५

स्वर्गलोकादर्जुनस्य भुवं प्रत्यागमनम् ।

तत कदाचिद्धरिसम्प्रयुक्तं महेंद्रवाह सहसोपयातम् ।
 विशुप्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्तयता बभूव ॥ १ ॥
 स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं प्रकाशयन्मातलिस्तद्गृहीतः ।
 बभौ महोत्केव घनान्तरस्थां शिखेव चाग्नेर्भ्रमितां विधूमा ॥ २ ॥
 तमास्थितः सदृशो विरीटीं स्रग्धीं नवान्याभरणानि विभ्रत् ।
 धनञ्जयो वज्रधरप्रभावं श्रियां ज्वलन्वर्तमानजगाम ॥ ३ ॥
 स शैलमासाद्य किरीटमालीं महेंद्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
 धौम्यस्य पादागमिवाद्यं पूर्वमज्ञातज्ञानोस्तदनन्तरं च ॥ ४ ॥
 वृकोदरस्यापि च वचं पादौ मारुत्सुताभ्यामभिवादितश्च ।
 समेस्य वृष्यां परितान्त्व चैनां प्रहोऽभवद्भ्रातुरपहुरे स ॥ ५ ॥

बभूव तेषां परमं प्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समेत्य तत्र ।
 स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाखी ननन्द राजानमभिप्रशसन् ॥ ६ ॥
 ते मातलेश्चक्रुस्तीव्रं हृष्टा सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
 सर्वं यथावच्च दिवौकसश्च पप्रच्छुरेन कुन्दराजपुत्रा ॥ ७ ॥
 तानग्र्यसौ मातलिरम्यनन्दत् पितैव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ।
 यथा रवेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ८ ॥
 गते तु तस्मिन्वरदेवनाहे शशात्मजं सर्वरिपुप्रमाथी ।
 साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतं श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णु ॥ ९ ॥
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्पुत्तमरूपमन्ति ।
 दिवाकराभाणि निभूषणानि प्रीतं प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ १० ॥
 ततः स तेषां कुरूपुङ्गवानां तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ॥
 विप्रर्षभाणामुपनिन्द्य मध्ये सर्वं यथावत्प्रथयावभूव ॥ ११ ॥
 सक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिवः प्रवेशम् ।
 माद्रीसुताभ्यां सहितं किरीटीं मुष्माप तांमावसतिं प्रतीत ॥ १२ ॥
 महाभारतम् ।

टापा

[श्यासाख्या उपदेशप्रमाणं शम्भु, इन्द्र वीर दवानन्दन अर्धे मिठ्ठून इन्द्राच्या रथानून इन्द्राचा सारथि मातलि यानवरीस अर्जुन पत्त आला त्या प्रसंगाने या श्लोकान वचन आदे]

वच्य—वन्ति वा या अर्षी आनवामित रूप

सुतसोममात्रा—द्रीपरी भीम व द्रीपरी यांच्या मुष्मने नाव मुष्मसोम दोर्णे.

९ प्रतीत—मासल १२ प्रतीत—दृष्टः आनन्तरित ।

प्रश्न

१ या श्लोकाचा सारांश संस्कृतमध्ये गद्यरूपाने लिहा.

- २ अर्जुनाला कोणकोणत्या उपमा दिल्या आहेत ते सांगून त्याचा अर्थ स्पष्ट करा
- ३ अर्जुनाला लावलेली विभेपण सांगून ती कशी शक्य आहेत हे दाखवा
- ४ 'विजेसारखे तेन वसलेला, धूर नसलेली, इन्द्राच्या तोंडीचा, हजार ओळ्याचा, सूर्यासारखे तेन असलेला' या अर्थाच बरीच उताऱ्यानाळ समाप्त सांगून त्यांचा विग्रह करा व नावे सांगा
- ५ या वर्णनातील काणता श्लोक बुद्दाला आवडता हें सकारण सांगा पाठ करा — जिष्णुर्लेख्यम शक्र धनमन्युर्दिवस्पति ।
आस्रण्डल सहस्राक्ष ऋमुक्षा भेषवाहन ॥

पाठ १६

मूर्खपण्डितानाम् ।

कस्मिन्निदिधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणा परस्पर मित्रत्वमाफन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषा मतिरजायत । भो देशांतर गत्वा विद्याया उपार्जनं त्रियते । अधान्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणा परस्पर निश्चय कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गता । तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति । एव द्वादशाब्दानि यात्रदेकचित्तया विद्याकुशलालो सरे सयाता । ततस्तैश्चतुर्भिर्निर्लिखितम् । यत्र सरे विद्यापारे गता । तदुपाप्याय मुक्त्यापयिन्वा स्वदेशे गन्तव्यम् । तर्धनं क्रियतामिच्छुन्वा ब्राह्मणा उपाप्यायमुक्त्यापयिन्वानुदा एन्वा पुस्तकानि नीत्र प्रचरिता । यात्रन्वदिमार्गं यान्ति तारद्द्री पथानो समायाता । उपविष्टा सरे ।

सत्रैकः प्रोवाच । केन मार्गेण गच्छामः । एतस्मिन्समये तस्मिन्पत्तने
 कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां
 मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम् । 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति
 तन्महाजनमार्गेण गच्छामः । अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन
 सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन
 पुस्तकमुद्घात्र्यावलोकितम् ।

‘आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।

राजद्वारं श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः’ ॥

तदहो भयमहमदीयो बान्धवः । ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति ।
 चोऽपि पादौ प्रक्षाल्यति । अथ यावदिशामवलोकनं ते पण्डिताः
 कुर्वन्ति तावःकश्चिदुद्यो दृष्टः । तैथोक्तम् । एतत्किम् । तावत्तृतीयेन
 पुस्तकमुद्घात्र्योक्तम् 'धर्मस्य त्वरिता गतिः' । एष धर्मस्तावत् ।
 चतुर्थेनोक्तम् 'इष्टं धर्मेण योजयेत्' । अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः ।
 केनचिद्रजकस्याग्रे कथितम् । यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहार-
 करणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः । यावदग्रे किञ्चित्स्तोकं मार्गं यान्ति
 तावत् काचिन्नयासादिता । तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायात् दृष्ट्वा
 पण्डितेनेकेनोक्तम् । 'आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मास्तारयिष्यति' ।
 एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नया नीयते तावत्तं नीयमान-
 मवलोकयान्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम् ।

‘सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः’ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिररुडेः निहितः । अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा

कश्चिद् ग्राम आसादितः । तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु
नीताः । तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता । ततो
विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम् । यदीर्घसूत्री विनश्यति । एवमुक्त्वा भोजनं
परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य मण्डक्य दत्ताः । तेनाप्युक्तम् ।
अतिविस्तरविस्तीर्णं न तद्भवेच्चिरायुषम् । स च भोजनं त्यक्त्वा गतः ।
अथ तृतीयस्य वटिकाभोजन दत्तम् । तत्रापि पण्डितेनोक्तम् ' छिद्रेष्वनर्थः
बहुलीभवन्ति ' । एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुःक्षामकण्ठा लौकैर्हास्य-
मानास्ततः स्थानात्स्वदेशं गताः । साध्विदं खल्व्यते ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

टीका

‘ नान्यकुन्ने गताः ’—एम् धानूचा उपबोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया बोद्धून
परतात. सममी अपवाद समाधानी. अर्था उदाहरणे वा पाठात करीन अशेत.

‘ द्वादशाब्दानि यावत् ’—वारा वर्षपर्यंत. ‘ यावत् ’ या अव्ययाचा उपयोग ‘ पर्यंत ’ या
अर्थी बालवाचक शब्दाची द्वितीया बोद्धून करतात. ‘ उत्पलापयित्वा-निरोध धेउन ’
‘ उत्पलाप ’ या विशेषणाच्या नामधानूचे स्वस्त अन्वय.

‘ शः—मित्र ’

‘ चिरायुषम् ’—हे रूप बरोबर नाही. ते ‘ चिरायुः ’ असे पाहिजे.

प्रश्न

१ वान्ये पुरा करा—रासभ आत्मनो मित्रमिति तैधित्तितम् यतः.....।
उष्ट्रो रासभप्रीवार्या तीर्षद्दः यतः..... । नया नीदमानस्य शीर्षमन्धेन
पण्डितेन छिन्नं यतः..... । ते सूत्रिवामण्डकावटिराभोजनं त्यक्तवन्तो
यतः..... ।

- २ तेषा मतिरजायत । पण्डितैरुच्यो दृष्ट । पञ्चमस्मास्तारयिष्यति । हीं तान
वाक्ये ' मत्तम्, अपदपन् आणि वयम् ' असे शब्द अनुक्रमे योजून योग्य
तः हेने लिहा
- ३ देशान्तरम्, विद्याकुशला, शिग्दष्टेद, धुत्क्षामकण्ठा, विद्योपार्जनम्-हे
ममास सोडवून नावे सागा
- ४ अन्यस्मिन् दिवसे, दिशामवलोकनम्, मित्रत्वमापना, पुस्तकै सहिता,
द्वादशाब्दानि ' या शब्दसमुच्चयाबद्दल सामासिक शब्द योगा.

पाठनरा — प्रवीणनिपुणाभिर्बिभ्रन्निष्णातशिक्षिता ।

वैज्ञानिक वृत्तमुख वृत्ती कुशल इत्यपि ॥

पाठ १७

गुणप्रशंसा ।

- गुणा कुर्वन्ति दूतत्व दूरेऽपि वसता सताम् ।
केतकीगन्धमात्राय स्वयमायान्ति पट्पदा ॥ १ ॥
- गुणवजनसम्पर्काद्याति स्त्रियोऽपि गौरवम् ।
पुण्याणामनुपङ्गेण सूत्र शिरसि धार्यते ॥ २ ॥
- गुणा सर्वत्र पूषन्ते पितृवशो निरर्थक ।
वामुदेव नमस्यन्ति वमुदेव न मानरा ॥ ३ ॥
- यदि सन्ति गुणा पुसा मित्रमत्येन ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोद शपथेन निगर्धते ॥ ४ ॥
- गुणरत छिद्रपन्ते प्रायेण भवन्ति निर्गुणा मुखिन ।
वधनमायान्ति शुका यथेष्टसमारिण वाका ॥ ५ ॥

गुणिनि गुणज्ञो रमते नामुगशीलस्य गुणिनि परितोष ।
 अलिरिति वनाऋमल न दर्दुरस्वेक्वासोऽपि ॥ ६ ॥
 गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति ते निर्गुण प्राप्य भवन्ति दोषा ।
 मुखादुतोया प्रवहन्ति नद्य समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेया ॥ ७ ॥
 गुणेषु यत्न पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतम गुणानाम् ।
 गुणप्रकर्षाद्दुष्टुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुह्यद्विदमुत्तमाङ्गम् ॥ ८ ॥
 सुभाषितानि ।

टीका

‘ नमस्यन्ति—नमस्कार करतात ’ ‘ नमस् ’ यादृज् नमसाद्यु
 ‘ प्राय —प्रायेण—कदाचन ’ याच्वा उपधाग सामान्य सिद्धान्त सामान्यता करतात

प्रश्न

- १ गुणाचे महत्त्व दाखविण्याकरिता कौणकीगती उदाहरणे घेतली आहेत हे दिसवून त्यांचे स्पष्टीकरण करा
 - २ मुखादुतोया, गुणज्ञ, अपेया, एकचास व निर्गुणा हे समास सोपवून त्यांची नावे साधा
 - ३ निवार्यते, अप्राप्यतमम्, गुणाभवन्ति, आप्राय व वसताम् हीं रूपे ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा
 - ४ शुक्र-काक, अलि-दर्दुर, वासुदेव-वसुदेव या चोड्यांचा सुभाषितकाराने कसा वाक्य उपयोग केला आहे ?
- पाठ करा —(१) मधुप्रती मधुक्रो मधुलिभमधुपालिन ।
 द्विरेफःपुष्पलिङ्गपदपदप्रमरालय ॥
 (२) भक्ते मण्डूकवयामुहाल्लरस्यवदुंरा ।

पाठ १८

कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्र नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकामकार्याणि कुर्यतो विधिवशाद्धनक्षय सञ्जात । ततो विभवक्षयादपमानपरम्परया पर विषाद गत । रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान् । यदहमनशन कृत्वा प्राणानुसृजामि । विमनेन व्यर्थजीरितव्यसनेन । एव निश्चय कृत्वा सुप्त । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधि क्षपणकरूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच । मी श्रेष्ठिन् मा त्व वैराग्य गच्छ । अह पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जित । तदनेनैव रूपेण प्रातस्वद्द्रुहमागमिष्यामि । तत्त्वयाह उक्रुटप्रहारेण शिरसि ताडनीयौ येन कनकमयो भूगक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रशुद्ध सस्वप्न स्मरन्धिताचक्रुमारूढस्तिष्ठति । अहो सत्योऽय स्वप्न किंवासत्यो भविष्यति न ज्ञायते । अथवा नून मिथ्या भाव्य यतोऽह केवल चित्तमेव चिन्तयामि । उक्त च ।

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताप्रस्तेन जन्तुना ।

कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्ट स्वप्नो निरर्थक ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रातः कश्चिन्नापितो यथासमयम् । अनन्तरे च पथानिर्दिष्ट क्षपणक सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स श्रेष्ठी तमालोम्य प्रदृष्टमना यथासन्नराष्ट्रदण्डेन त शिरस्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा त क्षणाद्भूमौ निपतित । अथ त स श्रेष्ठी निभृत स्वगृहमध्ये

कृत्वा नापित सन्तोष्य प्रोवाच । यदेतद्धन वध्नाणि च मया दत्तानि
 गृहाण । भद्र पुन कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्त । नापितोऽपि स्वगृह
 गत्वा व्यचिन्तयत् । नूनमेतं सर्वेऽपि नशका शिरसि दण्डहता
 काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाङ्गुल्य लुकुटे शिरसि हन्मि
 येन प्रभूत हाटक मे भवति । एव चित्तपतो महता कष्टेन निशाति-
 चकाम । अथ प्रभातेऽभ्युथाय बृहल्लुकुटेमेक प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहार
 गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणात्रय त्रिधाय जानुभ्यामवर्ति गत्वा तारस्वरेणेन
 श्लोकमपठत् ।

सा जिह्वा या जिन स्तौति तच्चित्त यजिने रतम् ।

तायेव करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥

एव सस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणो
 नमोऽस्तु वन्द इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्धयाशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्ध-
 व्रतादेश उत्तरीयनिबद्धप्रस्थिः सप्रश्रयमिदमाह । भगवन्नयं निहरणत्रिया
 समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या । साम्प्रतः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि
 कर्षयानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि तथा पुस्तकानां लेखनाय
 लेखकानां च वित्त दत्तमास्ते । तत्सर्वा कालोचित कार्यम् । इत्युक्त्वा
 नापितो गृह गतः । तेऽपि सर्वे कर्षटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि
 परिचितश्रावकान्परिल्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य गृहं ययुः । तान्गृहमध्ये
 प्रवेश्य द्वारं निमृत्त विधाय स लुकुटप्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि
 ताड्यमाना एके मृता अन्ये भिन्नमस्तकां शूलकर्तुमुपचक्रमिरे ।
 अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ष्य कोटरक्षपाटैरभिहितम् । भो भो किमयं
 महान्कोलाहलो नगरमध्ये । तद्रम्यतां गम्यताम् । ते च सर्वे तदादेश-

कारिणस्तःसहिता वेगात्तद्गृहं गता । तावद् रुधिरप्रावितदेहाः
 पलायमाना नग्नका दृष्टा । तै स नापिनो वद्ध । हतशैषै सह
 धर्माधिष्ठानं नीत । तैर्नापित पृष्ट । भो किमेतद्भवता कुकृत्य-
 मनुष्ठितम् । स आह । किं करोमि । मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एव-
 बिधो व्यतिकरः । सोऽपि सर्वं मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् ।
 तत श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्त । भोः श्रेष्ठिन् किं त्वया कोऽपि
 क्षपणमो व्यापादितः । ततस्तेनापि सर्व क्षपणकवृत्तान्तस्तेषा निवेदितः ।
 अथ तैरभिहितम् ।

अहो शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः । तथानु-
 ष्ठिने तैरभिहितम् ।

कुदृष्ट कुपरिज्ञातं कुश्रुत कुपरीक्षितम् ।

तन्नरेण न कर्तव्य नापितेनात्र यकृतम् ॥

परतन्त्रम् ।

- २ चिन्तितवान्, सन्तोष्य, अभिहितम्, भणितवन्त, पलायमाना, आरो-
प्यताम्, ताड्यमाना ही रूपे ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा.
- ३ (१) त्वया क्षपणको व्यापादित । (२) तैर्नापितो बद्ध । (३) स तान
शिरस्थताडयत् । (४) स नापितो रक्षपालैर्धर्माधिष्ठान भीत । या वाक्या
तील क्रियापद व कर्मणि भू, धा विशेषणं यावद्बल योग्य ती परोक्षभूतकाळी
रूपे योजा व पुन्हा तीच वाक्ये प्रयोग बदलून लिहा.
- ४ अनशनम्, चिन्ताचक्रम्, यथासमयम्, दण्डहता, वृष्टाकुटम् हे समास
सोडवून त्याची नावे सागा.

पाठ करा — स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ।
तपनीयं शातकौम्भं गात्रेयं भमं कुरुरम् ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
स्वर्गं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽश्रियाम् ॥

पाठ १९

भगवतो विश्वरूपवर्णनम् ।

पश्यामि देवास्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्गानुरगाश्च दिव्यान् ॥ १ ॥
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्गतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मथ्यं न पुनस्तवार्दिं पश्यामि विश्वेश्वरं विश्वरूपम् ॥ २ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादीन्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ३ ॥

धावापृथिव्योरिदमन्तर हि व्याप्त त्वयैकेन दिशश्च सर्वा ।
 दृष्ट्वाद्भुत रूपमुग्र तवेद लोकत्रय प्रव्यथित महामन् ॥ ४ ॥
 अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीता प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभि पुष्कलाभि ॥ ५ ॥
 रूप महत्ते बहुवक्त्रनेत्र महाबाहो बहुबाहूरुपादिम् ।
 बहूदर बहुदृष्टाकराल दृष्ट्वा लोका प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ ६ ॥
 नम स्पृश दीप्तमनेकवर्णं व्यात्तानन दीप्तविशालनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तराःमा धृतिं न विन्दामि शम च विष्णो ॥ ७ ॥
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगा समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
 तथा तवामी नरलोक्वीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ ८ ॥
 यथा प्रदीप्त ज्वलन पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धनेगा ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धनेगा ॥ ९ ॥
 लेलिहसे प्रसमान समन्तालोकान्समग्रान्बदनेर्ज्जलद्भि ।
 तेजोभिरापूर्व जगत्समग्र भासस्तवोप्रा प्रतपन्ति विष्णो ॥ १० ॥
 स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घा ॥ ११ ॥
 पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिक कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ १२ ॥
 श्रीमद्भगवद्गीता ।

टीपा

[श्रीकृष्णानीं अर्जुनानां आपलें विश्वरूप दारुविर्णे त्वा वेर्की अर्जुनानें वेलेनें वर्जनं या शोकात् आदे]

लेलिहसे—एहि धातुर्णे पौन-पुन्यार्थवाचें वर्णं दि पु ए वचन

अभिविञ्चन्ति (वज्राणि)—सर्वे बाजूनीं पेश्गारीं तोंडे. अभि + वि + ज्वल् + धातूचें
ने. धातु विशेषण, न द्वितीया बहुवचन.

स्थाने—या शब्दाचा अर्थयार्थी उपयोग 'योग्य आहे' या अर्थी करतान.

प्रश्न

- १ अलुंनानें केलेलें पद्यमय वर्णन गद्यात लिहा.
- २ अनेकबाहूदरवक्रनेत्रम्, यावापृथिव्यौ, प्राञ्जलय, चराचरः, त्वत्सम,
अप्रतिमप्रमाय या समासाचे विग्रह करून नाचें सागा
- ३ दुर्निरीक्ष्यम्, असमान, नमस्यन्ति, आपूर्य, गरीयान् हीं रूपें ओळखा.
- ४ वरील श्लोकातील १-२ उत्तम कल्पना सांगून त्याचें स्पष्टीकरण करा
पाठ करा —देवकीनन्दनः शौरि श्रापति पुरुषोत्तम ।
वनमाली बलिध्वसी वसारातिरघोक्षन ॥

पाठ २०

जरासन्धजन्मकथा ।

आसीत्पुरा तिसृणामक्षौहिणीना पतिर्मगधाधिपतिर्वली राजा बृहद्रथो
नाम । स तेजसा सूर्यसङ्काश क्षमया पृथिवीसम क्रोधेऽन्तकसम
श्रिया च वैश्रमणोपम आसीत् । महावीर्य स काशिराजस्य यमजे
रूपद्रविणसमिते सुते उपयेमे । स राजा ताम्या तथा रराज यथानु
रूपाभ्या करेणुभ्या द्विप । अतीते यौवनेऽपि न तस्यापत्यलाभो जात ।
अतो भार्याभ्या सहित स मृश निर्वेदमगमत् । अत प्रकृतिभिर्वीर्य-

माणोऽपि राज्य परित्यज्याश्रयत्तपोवनम् । तत्रागत महात्मनो गौतमस्य
 पुत्र चण्डकौशिक सर्वयत्नैरतोपयत् । किमर्थं सपत्नीकस्य तवात्रागमन
 मिति तेन पृष्ठो राजावादीत् । भगवन् वशकर पुत्रो मे नास्यतोऽ-
 पुत्रस्य मे वृद्धत्वे राज्येन किं प्रयोजनम् । अत एवाह वने पत्नीभ्या
 सह तप आचरिष्यामीति । राजैवमुक्त कारुण्यमुपगत स मुनिसत्तम-
 स्तमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वर वरयेति । तत सभार्यो
 बृहदथस्त प्रणम्य बाष्पसन्दिग्धया गिरा प्रोवाच ।

भगवन् राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।

किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ इति ।

एतच्छ्रुत्वा क्षुभितेन्द्रियो मुनिर्न्यानमगमत्तत्रैवात्रवृक्षस्य छायाया
 समुपाविशत् । तत्रोपविष्टस्य तस्योत्सङ्गे किमप्याम्रफल पतितम् ।
 तत्प्रगृह्य हृदयेनाभिमन्त्र्य पुत्रसम्प्राप्तिकारणं तत्फलं राज्ञे दत्त्वोवाच ।
 राजन् तत्र मुतप्राप्तिरचिराद्भविष्यति । कृतकृत्यस्त्व निवर्तस्व स्वराज्यमिति ।

एनमृषिणानुज्ञात पत्नीभ्या सहितो नृप पारैरनुगत स्वपुर विवेश ।
 पश्चात्स तत्फलं पत्नीभ्या ददौ । ते तदात्र द्विधा कृत्वा भक्षयामासतु ।
 मुने सन्यसाक्यतया तयो फलप्राशनसम्भवो गर्भं समभवत् । सदस्ये
 ते दृष्ट्वा नृपति परा मुदमवाप । अथ यथासमयमागते काले तयोर्भुमे
 शरीरशकले प्राजायताम् । तद्दृष्ट्वा ते उभे उद्विग्नौ प्रवेपतु सजीवे च
 प्राणिशकले सन्यजतु । तयोर्भ्राज्यौ ते शकले मुसरीते कृत्वा चतुष्पथे
 जहतु । किन्तु तत्र प्राप्तया जरया नाम राक्षस्या चतुष्पथनिक्षिप्ते
 शकले यदेरीकृते तदेकमूर्तिधरो वीर कुमार समपद्यत । त दृष्ट्वा
 सा राक्षस्पचिन्तयत् ।

नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृह्णिनः ।

बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ॥ इति ।

अतः सा मानुषरूपं धृत्वा वसुधाधिपं गत्वोवाच । हे बृहद्रथ एष ते सुतः प्रगृह्यताम् । द्विजातिरशासनात् पत्नीद्वये जातो धात्रीजन-परित्यक्तोऽयं मया परिरक्षित इति । नृपस्तु कुमारं गृहीत्वा गृहं प्रविवेश । जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्ययमि-युक्त्वा तस्य जरासन्ध इति नाम चकार ।

महाभारतम् ।

टीका

उप + यम् (१-आ. प.)—विवाह करणं.

‘ किं प्रयोजनम्—वाच्य उपयोग ’ याच्य उपयोग करताना उपयुक्त वस्तुवाचक शब्द नृतीयेन योजनान व उपयोग करणारा या अर्थाच्य शब्दाची बघी योजनान.

पुत्रगृह्णिन्—मुलाची तीव्र इच्छा करणारा.

प्रश्न

- १ वाक्यें पुरीं करा —(१) सभार्यो बृहद्रथो निर्वेदमगच्छन् यत
(२) स राज्यमत्यजत् यत(३) फलभक्षणाद्भार्ययोर्गर्भं समभवत् यत(४) उभे शकले तयोः प्राजायेताम् यत
२ वैश्रवणोपमं, सपत्नीक, वाष्पसन्दिग्धा, सभार्य, अल्पभाग्य, अप्रजः हे समास सोडवून त्याचीं नावें सांगा.

३ या उतान्यातील परोक्ष भूतकाळाच्या रूपावद्दल प्र. भूतकाळी रूपे योजा व प्र. भूतकाळी रूपावद्दल परोक्षभूतकाळी रूपे योजा.

४ सम, दा, सह, प्र + जन्, मिम् याचा संस्कृत वाक्यात उपयोग करा.

पाठ करा —भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विधम्भरा हिररा ।

घरा धरित्री घरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वा वसुन्धरा ।

गोत्रा वु पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मिदिनी मही ॥

पाठ २१

दिलीपवर्णनम् ।

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
 आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ १ ॥
 तदन्वये शुद्धिमति प्रमूतः शुद्धिमत्तरः ।
 दिलीप इव राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविष ॥ २ ॥
 व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्राशुर्महाभुजः ।
 आमकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ३ ॥
 आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
 आगमेः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ ४ ॥
 रेतामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्भर्मनः पम् ।
 न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिशृत्तयः ॥ ५ ॥
 प्रजानामेव भूयर्थं स ताम्यो वटिमप्रहीत् ।
 महन्मगुणमुच्छ्रायुमादत्ते हि रसं रवि ॥ ६ ॥

दुदोह गा स यज्ञाय सस्याय मधवा दिवम् ।
 सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ १० ॥
 स वेलावप्रवलय परिखीकृतसागराम् ।
 अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥ ११ ॥
 तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगववराजा ।
 पत्नी सुदक्षिणेयासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ १२ ॥
 कलत्रवन्तमात्मानमपरोधे महत्यापि ।
 तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिप ॥ १३ ॥

स्थवरात् ।

टीपा

- ‘वैवस्वत मनु’—हे सातव्या मनुचे नाव.
 ‘प्रणवदध्वरसामिव’—व्याप्रमाणे सर्वे वेदातील ऋचाच्या आरभी ‘ओम्’ हा शब्द असतो त्याप्रमाणे
 ‘कन्यमूर्’—‘अनु+मू’ या धातूचे तृतीयभूतकाळी त् पु ए वचनी रूप तसेच
 ‘अप्रशी’ ‘मद्’ पादन त् मू त् पु ए व रूप

प्रश्न

- १ दिलीप राजाचे वर्णन संस्कृतमध्ये गद्यरूपात करा
 - २ मनु दिलीप, प्रणव, उर्वा, इडु, सुदक्षिणा, एकपुरी, दक्षिणा या शब्दांतील उपमेयवाचक व उपमानवाचक शब्द याच्या योग्य जोड्या लावा
 - ३ ७, ८ व १० या श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट करा
 - ४ वृषरन्ध, शालप्रापु, सेनापरिच्छद, अनन्यशासना, नेमिदत्तय हे समास सोडवून नावे सांगा
- पाठ करा — ध्वनिनी वाहिनी सेना घृतनामाकिनी चमू ।
 वरुधिनी बल सैन्य चक्र चानाकमत्रिवाम् ॥

पाठ २२

पितरौ नावमन्येत ।

धवलारये पुरे चक्रो नाम वणिक्पुत्रोऽनिच्छतोरपि पित्रोर्वणि यया
 स्वर्णद्वीपमगात् । तत्र पञ्च वर्षाण्युपित्वा महाधनं चार्जयित्वा ह्यपुर
 निवर्तितुमियेष । अतः सोऽर्धौ रत्नपुरितं वहनमाहरोह । अत्याशये
 गन्तव्ये धारिधौ महाबातवर्षभेगातुयेऽभ्युद उन्नदनुदतिष्ठत् । समुद्रे
 समुद्रूता महार्मयं पितराधरमन्यैष किमायात इति विचारयन्त्य इव
 शोभात्प्रवहणं निर्भङ्गु । तत्स्थां केऽपि तोयैर्दृतां केचिच्च मकरै-
 र्भक्षिता । किन्तु चक्र आयुःशेषतया पीचिभिर्लान्नीत्वा तीरे क्षिप्तः ।
 तत्रस्थः स रौद्रासिताकृतिना पाशहस्तेन केनापि पुरयेणोत्क्षिप्य पाश-
 वेष्टितो नीतो लोहमये च गेहे निवेशितः । तत्र स चक्रो मूर्ध्नि धमता
 तप्तेन लौहेन चक्रेण पीड्यमानः कमपि पुर्यमीक्षाचक्रे । तं दृष्ट्वा
 चक्रस्तं पप्रच्छ कस्य केनाशुभेनैव जीवसीति । स पुर्यं प्रयुवाच ।

होहमये गृहे क्षिप्तो न्यस्तं च मे मूर्ध्नि अवलच्चक्रमिदं भ्रमत् । स च
 मासोऽद्य सम्पूर्णस्तथाप्यहं न मुच्य इति । तस्य तद्रचनं श्रुत्वा सकृप-
 श्चक्रोऽब्रवीत् । अर्थार्थं प्रवसता मयापि पित्रोर्बचनं न कृतम् । अतः
 प्राप्त तव वित्तं नङ्क्ष्यतीति तावन्नपताम् । अतो यथाशापं द्वीपान्तरार्जितं
 मम कृत्स्नं धनमब्धौ विनष्टम् । अतः कोऽर्य एतादृशेन जीवितेन मे ।
 देहोत्तचक्रं मे मूर्ध्नि तव शापश्चापयात्विति । यावच्चक्र एवमवदत्तावद्विद्या
 वाणी शुश्रुवे यद्धे खड्ग त्वं मुक्तोऽसि । चक्रस्य मूर्ध्नि चक्रमेतदर्पयेति ।
 अतश्चक्रशिरसि न्यस्तचक्रः स खड्गः केनायदृश्येन प्राणिना पितृगृहं
 नीतः । चक्रस्तु मूर्ध्नि भ्रमच्चक्रं धारयित्वावदत् ।

पापिनोऽन्येऽपि मुच्यन्तां पृथ्व्या तःपातकैरपि ।

आपापक्षयमेतन्मे चक्रं आम्यतु मूर्धनि ॥ इति ।

तच्छ्रुत्वा नभःस्थिताः पुष्पवृष्टिमुचौ देवाः परितुष्यैवमब्रुवन् । हे महा-
 सत्त्वं अनया करुणया ते पापं शान्तं भवतु त्वं च गृहं व्रज तवाक्षय्यं
 वित्तं भविष्यतीति । देवैरुक्तमात्रेष्वेव शब्देषु तदायसं चक्रं क्षाप्यदर्श-
 नता गतम् । तस्मिन्नेव क्षणे कोऽपि विद्याधरकुमारकस्तुष्टेन्द्रप्रेषितं
 महाघ्नं रत्नसञ्चयं दत्त्वा तं चाङ्गे कृत्वा धयलाभिधं नगरं तं प्रापयामास
 यथागतं च जगाम । एवमानन्दितब्रान्धवध्वक्रः पित्रोरन्तिकं प्राप्य
 धर्मापरिव्युतस्तत्र स्थितः ।

कथासरित्सागरः ।

टीपा

क्यान्- 'इ' धातुर्चे तृ. भू. वाढी तृ. पु. ए. वचन.

'उक्तमात्रेषु एव शब्देषु'-शब्द उच्चारले नाहीं तेंच. सपि सप्तमीतील भूत. धातुमा-
 भिनाऽपि एव भिवा मात्र आगि एव हे ओढले असता वरिल अर्थ दर्शविला जातो.

प्रश्न

- १ चक्रस्य धनं केन कारणेन नष्टम् । केन कारणेन खड्गस्य मूर्ध्नि चक्र-
मभ्रमत । किमर्थं तच्चक्रं चक्रेणात्मन शिरसि वाञ्छितम् । कथं चक्रस्य
सङ्कटं निवारितम् ।
- २ या गोष्ठीतील सति सप्तमी किंचा सत पष्ठी याची उदाहरणे दर्शवून
त्याच्या उपयोगाचे स्पष्टीकरण करा.
- ३ यथागतम्, पाशदस्त., दुराचार, सकृप., न्यस्तचक्र. यांचे विग्रह
करून नावे सागा.
- ४ जसें लोह पासून लौह, अयस् पासून आयस, तशीं सुवर्ण, रजत व हेमन्त
या शब्दापासून होणारीं विशेषणे लिहा.
- पाठ करा — (१) उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽन्नियाम् ।
(२) अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पाप किल्बिषकल्मषम् ।
कल्पं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥

पाठ २३

रामस्य लङ्कां प्रति गमनम् ।

स हत्वा धालिनं वीरस्तम्भे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत् ॥ १ ॥
इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुर्गतस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ २ ॥
प्रवृत्ताबुपलब्धाया तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागर तीर्णः संतारमिव निर्भमः ॥ ३ ॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
 जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधीः ॥ ४ ॥
 तस्यै भर्तुरभिज्ञानमहूर्लयं ददौ कपिः ।
 प्रत्युद्धतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ५ ॥
 निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतां रक्षवघोचतः ।
 स ददाह पुरीं लङ्का क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६ ॥
 प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
 हृदयं स्वयमायातं वेदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ७ ॥
 स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
 न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्मभिः ॥ ८ ॥
 निषिष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
 हनेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमादिरय चोदितः ॥ ९ ॥
 तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
 काळे खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ १० ॥
 स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
 रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ११ ॥
 तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
 द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्विरिव वानरैः ॥ १२ ॥

रघुवंशम् ।

टीका

सः—रामः ।

‘धानीः स्थान इवादेशन्’—धातूच्या ठिकाणी जसे दुसरे बरली रूप यांचे लक्षणार्थी,
 जसे ‘पा’ या धातूचा आदेश ‘रि’ असा होतो.

‘सप्तामिव निर्धनः’—निर्धनकार मनुष्य जसा मंसारापन्हीकडे उगरो तसा,

प्रश्न

- १ या क्वितेतीळ उपमा सागून त्याचें स्पष्टीकरण करा
- २ चतुर्थाचे निरनिराळे उपयोग या उतान्यात आलेले आहेत त्याचें स्पष्टीकरण करा
- ३ १ राम सुग्रीव सिंहासने सन्यवेशयन् । २ स श्वगै सेतु बन्धयामास ।
३ स वानरै लङ्का रोधयामास । ४ माहती रामाय प्रत्यभिज्ञानरत्नमदर्शयन् ।
या प्रयोगे वाक्याचा प्रयोग बदला व रचनी मूळ वाक्ये लिहा,
- ४ विधिन्वता, उत्तीर्य, चेह , परीता, निर्वाप्य व प्रतस्थे हीं रूपे ओळखून त्याचा वाक्यत उपयोग करा
- पाठ करा — कपिश्वगश्वगशारतामृगवलीमुखा ।
मर्कटो वानर कीश समानार्था हि ते स्मृता ।

पाठ २४

वसन्तसेनागमननिवेदनम् ।

विदूषकः—भो वयस्य, भणित वसन्तसेनया—भग चारदत्तम्—
अद्य प्रदेशे मयात्रागन्तव्यम् इति । तत्तर्कयामि रनामन्याऽपरितुणपर
याचितुमागमिष्यति ।

चारदत्तः—वयस्य, आगच्छतु । परितुथा यास्यति ।

चेटः—(प्रविश्य) अत्रेत मानना

यथा यथा कर्म कर्मलण्ड तथा तथा निष्पत्ति पृथुचर्म ।

यथा यथा लग्नि शान्तिप्रदानतथा तथा वपते मे हृदयम् ॥

वश वादयामि सप्तच्छिद्र सुशब्द वीणा वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा ॥

आज्ञप्तोऽस्म्यार्यया वसन्तसेनया—‘कुम्भीलक, गच्छ त्वम् । ममागमन-
मार्यचारुदत्तस्य निन्देय ’ इति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि ।
एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकाया तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टवटुकस्तद्याव-
दुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकाया । मम तु । एतस्य
दुष्टवटुकस्य सज्ञां ददामि । (इति लोष्टगुटिका क्षिपति)

विदूषकः—अये, क इदानीमेव प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मा
लोष्टकैस्ताडयति ।

चारुदत्तः—आरामप्राप्तादवेदिकाया क्रीडद्धि पाराजतं पातितं
भवेत् ।

विदूषकः—दास्या पुत्रं दुष्टं पाराजतं, तिष्ठति यथावदेतेन दण्ड-
काष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलमस्मात्प्राप्तादाद्भूमौ पातयिष्यामि ।

(इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति)

चारुदत्तः—(यज्ञोपवीतं आकृष्य) वयस्य, उपविश । किमनेन ।
तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पाराजत ।

चेटः—कथं पाराजतं पश्यति । मा न पश्यति । भवेत्तु । अपरया
लोष्टगुटिकाया पुनरपि ताडयिष्यामि ।

विदूषकः—(दिशोऽवलोक्य) कथं कुम्भीलक । तद्यावदुपसर्पामि ।
अरे कुम्भीलकं प्रविश । स्वागतं ते ।

चेटः—(प्रविश्य) आर्य, वन्दे ।

विदूषकः—अरे, कुत्र त्वमीदृशो दुर्दिनेऽन्धकार आगत ।

चेटः—अरे, एषा सा ।

चेटः—(सहासम्) अरे, नहि नहि ।

विदूषकः—भवतु । संशये पतितोऽस्मि । (विचिन्त्य) भवतु ।
चारुदत्तं पुनरपि प्रक्षयामि । (पुनर्निश्चय्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति)

चारुदत्तः—वयस्य, सेना ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) अरे दास्याःपुत्र, सेना ।

चेटः—अरे, द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण ।

विदूषकः—सेनावसन्ते ।

चेटः—ननु परिवर्त्य भण ।

विदूषकः—(कायेन परिवृत्य) सेनावसन्ते ।

चेटः—अरे मूर्खे बहुक्, पदे परिवर्तय ।

विदूषकः—(पादौ परिवर्त्य) सेनावसन्ते ।

चेटः—अरे मूर्खे, अक्षरपदे परिवर्तय ।

विदूषकः—(विचिन्त्य) वसन्तसेना ।

चेटः—एषा साऽऽगता ।

विदूषकः—तद्यावच्चारुदत्तस्य निवेदयामि । (उपशृत्य) भो
चारुदत्त, धनिकस्त आगतः ।

चारुदत्तः—कुतोऽस्मात्कुले धनिकः ।

विदूषकः—यदि कुले नास्ति, तद्द्वारेऽस्ति । एषा वसन्तसेना-
ऽऽगता ।

चारुदत्तः—वयस्य, किं प्रतारयसि ।

विदूषकः—यदि मे वचने न प्रत्ययसे, तदिमं कुम्भीलकं पृच्छ ।
अरे कुम्भीलक, उपसर्प ।

चेटः—आर्य, वन्दे ।

चारुदत्तः—भद्र, स्वागतम् । कथय स य प्राप्ता वसन्तसेना ।

चेटः—एषा साऽऽगता वसन्तसेना ।

चारुदत्तः—(सहर्षम्) भद्र, न कदाचिद्विषयवचनं निष्कृतीकृतं मया । तद्गृह्यतां पारितोषिकम् । (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति)

चेटः—(गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्) यानदार्याया निवेदयामि ।
(इति निष्क्रान्त)

मृच्छकटिकम् ।

टीपा

[चारुदत्तायुद्धे वसन्तसेनेनं ठेव ठेवरेले द्वागिने चोरीला गेले म्हणून परतपेड वरण्या-
वरिता चारुदत्तानें आपल्या स्त्रीच्या गळ्यातील रत्नहार पाठविला. तेव्हा चारुदत्ताला
भेगण्यावरिता आपण येत आहों असा निरोप मिळें पाठविला. त्या वेळचा हा संवाद आहे]

दास्याः पुन—हा अपशब्द म्हणून योजतात.

दा, नि + विद् (प्र) या धातूचा उपयोग पद्यीवरोवर केलेला आहे. तो अपवाद समजावा.

प्रश्न

- १ हा संवाद मुख्यतः कडून पाठ करवून घ्यावा.
- २ या संवादातील हास्यरसपर वाक्यें सांगा.
- ३ चारुदत्ताचा मोटेपणा दर्शविणारी वाक्यें सांगा.
- ४ निष्कृतीकृतम्, परिवर्त्यं, ध्यासायसे, पातयिष्यामि, श्रीडम्नि —ही रूपे ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा —(१) धाराम स्थादुपवनं तृप्तिम धनमेव यत् ।

अमात्यगणिसागेहोपवने वृक्षवाटिरा ॥

(२) वृक्षो मदीरह शारतो मिटपी पादपस्तद ।

अनोरुह कुटः गाल पलाशी इन्द्रागमा ॥

पाठ २५

अजविलापः ।

यपुषा करणोज्जितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
 ननु तैलनिप्रेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपति मेदिनीम् ॥ १ ॥
 विललाप स वाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अमितसमयोऽपि मार्दन भनते कैव कथा शरीरिषु ॥ २ ॥
 स्वगिय यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हति माम् ।
 विषमप्यमृत क्वचिद्भवेदमृत वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ३ ॥
 अथ वा मम भाग्यनिष्ठवादशानि कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातित क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ४ ॥
 वृत्तवत्यसि नाशधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिर मयि ।
 कथमेकपदे निरागस जनमाभाष्यमिम न मन्यसे ॥ ५ ॥
 मनसापि न विप्रिय मया कृतपूर्वं तत्र किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपति क्षितेरह इत्रयि मे भावनिबन्धना रति ॥ ६ ॥
 वुमुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयभृद्गुरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतस्त्रदुपावर्तनशङ्कि मे मन ॥ ७ ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।
 उल्लितेन गुहागत तमस्तुहिनाद्रेरिथ नक्तमोपधि ॥ ८ ॥
 क्षशिन पुनरेति शर्वरी दयिता द्वद्वचर पतत्रिणम् ।
 इति तौ निरहान्तरक्षमौ कथमत्यतगता न मा दहे ॥ ९ ॥

नवपट्टवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विपहिष्यते कथं यद् वामोह चिताधिरोहणम् ॥ १० ॥
 कलमन्यमृतासु भाषितं कलहंसीषु मदाळसं गतम् ।
 पृषतीषु विलेखमीक्षितं पवनाधूतलतासु विश्रमः ॥ ११ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ १२ ॥
 गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां यद् किं न मे हृतम् ॥ १३ ॥
 स्वचंराम् ।

टीका

[अत्र रामाची स्त्री इन्दुनी बार्गेन असनात्ता आकाशातून निव्या छर्ताकर पुलाची नाळ पडल्यामुळे मरण पावली. त्या वेळेच्या अत्र रामाच्या शोकाचे वर्णन करील उताऱ्यात आहे]

‘ननु-सरोवर’-जो देण्यातिला योग्यात.

‘बाणगण्डक-बाथीः गण्डं यथा स्यात् तथा-अधूनी वडं दाटून.

शुशूर्वः-पूर्व शतः (शुशूर्व समास). ज्या वेळेला समासालाक पदाची रचना मुख्य समासाप्रमाणे जेशी नमने त्या वेळेला त्या समासाला ‘शुशूर्व’ समास असे म्हणतात.

इन्द्रवरः पत्नी-जोडीने जाणारा पत्नी-चक्रवारू.

पाठे परा — अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽप्यनोऽथ क्लेश्वरम् ।

गात्र वपु संहनन शरीर वर्ष्म विप्रह ॥

कायो देह ङ्गीवपुसो श्रियां मूर्तिस्तनुस्तनू ॥

पाठ २६

पञ्चतन्त्रस्य प्रस्तावना ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोग्य नाम नगरम् । तत्र सकलार्थि-
सार्धकल्पद्रुम सकलकलापारङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव । तस्य त्रय
पुत्रा परमदुर्मेधसो वसुशक्तिरप्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेतिनामानो बभूवु ।
अथ राजा ताञ्छास्त्रनिमुखानालोक्य सचिधानाहूय प्रोवाच भो ज्ञात-
मेतद्भवद्विर्धन्ममैते पुत्रा शास्त्रनिमुखा विवेकरहिताश्च । तदेतान्पश्यतो
मे महदपि राज्य न सौख्यमावहति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

किं तथा क्रियते धे-वा या न सूते न दुग्धदा ।

कोऽर्थ्यं पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् भक्तिमान् ॥

तदेतेषा यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् ।
अत्र च मदत्ता वृत्तिं मुञ्जानाना पण्डिताना पञ्चशती तिष्ठति । ततो
यथा मम मनोरथा सिद्धिं यान्ति तथाऽनुष्ठीयतामिति । तत्रैकं सुमति-
नामा प्राह । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि तत्सक्षेपमात्रं शास्त्रं
किञ्चिदेतेषा प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति । उक्तं च यत्

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विद्वाः ।

सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गुं हसैर्यथा क्षीरमिन्द्राम्बुमध्यात् ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारंगतश्छात्रसंसदि
 लब्धकीर्तिः । तस्मै समर्पयत्वेतान् । स नूनं द्राक्प्रवुद्धान् कारिष्यतीति ।
 स राजा तच्छ्रुत्वा विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच । भो भगवन् मदनुग्रहार्थ-
 मेतानर्थशास्त्रं प्रति द्राग्यथानन्यसदृशांविदधासि तथा कुरु । तदहं
 त्वा शासनशक्तेन योजयिष्यामि । अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे । देव,
 श्रूयता मे तथ्यवचनम् । नाहं विद्याविक्रयं शासनशक्तेनापि करोमि ।
 पुनरेतांस्तव पुत्रान्मासपट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञानं करोमि ततः स्वनाम-
 ल्यागं करोमि । अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासम्भाव्या प्रतिज्ञां श्रुत्वा
 ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान्कुमारान्समर्प्य परा
 निर्वृतिमाजगाम । विष्णुशर्मणापि तानादाय तदर्थं पञ्च तन्त्राणि रच-
 यित्वा पाठितास्ने राजपुत्राः । तेऽपि तान्यधीन्य मासपट्केन यथोक्ताः
 संवृत्ताः । ततः प्रभृत्येतत्पञ्चतन्त्रं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं
 भूतले सम्प्रवृत्तम् । किं बहुना ।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवनाप्नोति शक्नादपि कदाचन ॥

पद्यतन्त्रम् ।

टीपा

दुर्मेस — दुष्टा मेधा येषां ते. मेधा व प्रज्ञा या शब्दापूर्वी तु व दुम् हे शब्द शब्दादि
 सनामान अस्त्याम त्वाचीं रूपैः सनामाये शोभती मेरम् व प्रयम् भर्ती होगा.

‘अर्थशास्त्रं प्रति-अर्थशास्त्रात्मन्वर्थी’ । ‘प्रति’ या अर्थशास्त्रा उपयोग द्वितीयात् शान्तिवत्तोऽर
 ४२१११.

प्रश्न

१ राजा तद्विद्वानहूय किमवदत् । यो राजपुत्राणां प्रबोधनार्थं योग्य ।

विष्णुशर्माण राजा किमवदत् । किं प्रतिवचन विष्णुशर्मण । पद्यतन्त्र
भूगले कथ सम्प्रवृत्तम् ।

- २ ना गोटींतील ५ तापुश्य व ५ बहुयीहि समास सागा व त्याचा विग्रह करा.
३ कोऽर्थ , यथा-तथा, अथ, समर्पय, प्रवृत्ति याचा संस्कृत वाक्यात
उपयोग करा.
४ पद्यसती, चिन्तयताम्, अपास्य, असम्भा-या, अर्थात् ही रचें ओळखून
त्याचा वाक्यात उपयोग करा
पाठ करा —इच्छा काङ्क्षा शृङ्खला नृप चान्द्रा लिप्सा मनोरथ ।
कामोऽभिलाषस्तर्पश्च सोऽत्यर्थं रालसा द्वयो ॥

पाठ २७

सन्तोषप्रशंसा ।

सन्तोषामृततृप्ताना यःसुख शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १ ॥
अकृत्वा परसन्तोषमगत्या खलनम्रताम् ।
अनुत्सृज्य सता व र्म यस्त्वन्यमपि तद्वद् ॥ २ ॥
अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतस ।
सदा सन्तुष्टमनस सर्वा सुखमया दिश ॥ ३ ॥
सर्पा पिबति पवन न च दुर्बलास्ते
शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।
वन्दे फलैर्मुनिवरा क्षपयति काल
सन्तोष एव पुरुषस्य पर निधानम् ॥ ४ ॥

वयमिह परितुष्टा वञ्कटैस्त्र च लक्ष्म्या

सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेष ।

स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विताला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ॥ ५ ॥

गन्धाद्या नममट्टिका मधुकरस्यक्त्वा गतो गूधिका

ता दृष्ट्वाशु गत स चन्दनवन पथासरोज गत ।

बद्धन्तत्र निशाफरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दथी

सन्तोषेण विना परामवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ६ ॥

सुभाषितानि ।

पाठ २८

अवन्तीनाथस्तारापीडः ।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता विजितामरलोकद्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी । तत्र च भगवान्महाकालमिधान उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिः स्वयं निवसति । तस्यां नगर्यां नल्लभगीरथदशरथप्रतिमो भुजबलोपार्जितमण्डलो मतिमानुसाहसस्पशोऽधीतधर्मशास्त्रोऽवतार इव धर्मस्य परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडो नामाभूत् । तस्य च राज्ञो नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलो महत्त्वपि कार्यसङ्घटेष्वविपण्णधीरमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् । स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण बाहुना विजिष्णुसप्तद्वीपवल्यां वसुन्वरां तस्मिञ्शुक्रनासनाम्नि मन्त्रिणि मुहूर्दीव राज्यभारमारोप्य सुरिधताः प्रजाः कृत्वा प्रायो यौवनमुखान्यनुबभूव । शुक्रनासोऽपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञावलेन बभार । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्ददसाथपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागध्वके ।

एवं मन्त्रिनिवेशितराज्यभारस्य तस्य राज्ञो यौवनमुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकमुत्थानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनमुखं न लभे । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम तथा तथा विक्रमनोरघस्यानपत्यताजन्मावर्धत सन्तापः । नरपतिसहस्रमप्यसहायमिव चक्षुमन्तमप्यन्धमिव भुवनाउन्धनमपि निरालम्बनमिवात्मानममन्यत ।

आसीद्य तस्य महिषी विडासवती नाम त्रिभुवनविस्वयजननी

सकलान्तःपुरप्रधानभूता चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य चन्द्रिकेव चन्द्रमसः ।
 एकदा च तारापीडस्तदासागतश्चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परि-
 जनेन परिवृता वामकरतलनिहितमुखकमलां सुनिद्रिष्टपर्यङ्किकोपविष्टां
 रुदतीं ददर्श । कृतप्रल्युत्थाना च ता तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य
 भीतभीत इव भूपालस्तामवादीत् । देवि किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमशब्दं
 रुद्यते । अतिनिपुणां चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्वि-
 पये । त्वद्वायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि शुचः
 कारणमिति । यदा विलासवती न किमपि प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा नृपः
 परिजनं शोककारणमपृच्छत् । तदा मकरिका नाम सततप्रयासन्ना
 दास्यवदत् । महाराज अद्य चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो
 गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतमपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः
 शुभाः । पुत्राप्तो नरकान्नायत इति पुत्र इति । एतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य
 परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्ध्वमानापि नाहारमभिनन्दति नोत्तरं प्रति-
 पद्यते केवलमविरलवाण्यं रोदिति । तदा तारापीडस्ता सान्त्वयितुं प्रयेते ।
 कादम्बरी ।

टीका

अमृत, अगर्वाणी, अवादीर्ही अनुक्रमेण भू, ए व वद या पादूनी नृ. भूपाद्वी नृ. पु-
 दावचती रूपे होत.

शरोपयति-निधिपति. आत्थवावर (भर) ताराववाचा रवाची समनी योक्तव.

प्रश्न

- १ विजिगामल्लोकागुणि, समद्वीपवलय, परिहासप्रजापीड, नीतिशास्त्रप्रयोग-
 गुहाल, त्रिगुणविस्मयजननी—ही श्लोकोपरता नामांवी विशेषणं आदेण
 हे शङ्कल त्यांचा स्वटापं सांगा.

- २ परील उताऱ्यातील कोणतीहि १० परोक्षभूतकाळी रूपे घेऊन त्याच धातूचीं तृतीयपुरुषी परोक्षभूतकाळीं सर्व रूपे लिहा
- ३ चन्द्रिका-चन्द्रमा, चन्द्रलेखा-हरजटाकलाप याचा उपभार्थी उपयोग केलेला आहे तो कोणासवर्धी आहे हें सागा.
- ४ नरपते सन्तापस्य किं कारणम् । विलासवत्या शुच किं कारणम् ।
- पाठ करा —शिशुत्व शैशव बाल्य तारुण्य जीवन समे ।
स्यात्स्वाविर तु वृद्धत्व वृद्धसङ्घेऽपि चार्द्धकम् ॥

पाठ २९

रामेण कुशलत्रपरिग्रहः ।

अथ प्राचेतसोपज्ञ रामायणमितस्तत ।
 मंधिलेयौ कुशलबौ जगत्सुर्गुत्चोदितौ ॥ १ ॥
 वृत्त रामस्य गार्भीके कृतिस्तौ किन्नरस्थनौ ।
 किं तद्येन मनो हर्तुमल स्यातां न शृण्वताम् ॥ २ ॥
 रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्जनिरेदितम् ।
 ददर्श सानुजो राम शुभ्राव च कुतूहली ॥ ३ ॥
 तद्रीतध्रवणैकाप्रा ससदश्रुमुखी बभौ ।
 हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ४ ॥
 वयोवेषप्रिसवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
 जनता प्रेक्ष्य सादृश्य नाक्षिकम्प्य व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।
 नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६ ॥
 गेये केन विनीतौ वां कस्य चैयं कृतिः कवेः ।
 इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ७ ॥
 अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
 उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
 स तावाह्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
 कविः कारुणिको च वै सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥ ९ ॥
 तात शुद्धा समक्षं नः स्तुया ते जातवेदसि ।
 दौराभ्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजा ॥ १० ॥
 ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
 ततः पुत्रपतीमेना प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ११ ॥
 इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ १२ ॥

रघुवंसाम् ।

टीका

[बानीवीचे आश्रमान सीमेनें बुशुलवाना जन्म दिव्या. रामनें अश्वमेध आरंभिला व
 एषारतिा सर्वे कर्मांना बोलाविले. त्याप्रमाणे बानीवीचे स्वपुत्रासह तेथे गेले. तेथे रामनें
 रामा बोलाविली व त्या वेळीं बुशुलवानां रामायणाचे गायन केले. नन्व बानीवीची सांगा,
 बुशु व लव यांचा स्वीकार करण्यास रामास सांगिले]

प्राचेतसस्य उपदा-प्राचेतसोपदेम्-प. एतुरव समास. 'उपदा'-'स्वाःनिद्वयान' हा
 शब्द श्रेयशी अगत समास अनुसक्तिली होती.

'अर्+धा-विधात टेने' याचा उपयोग 'व्याख्यावर विभाग देवावधाया' याची
 टिपिवा घेतून करता.

स्वसिद्धिं नियमैरिव-अयान्ता १ मुनि कथवेंते अने उरित तराण्य (त्याप्रमाणे
 बानीवीची आत्मा टिपिवा घेतून सीमेना आणिली)

प्रश्न

- १ लोक केन कारणेन विस्मितो जात । रामस्तौ बालौ किमपृच्छत ।
बाल्मीकिना राम किं प्रार्थित । सीतापरिग्रहमुद्दिश्य राम किमवदत् ।
- २ जगत्तु, शृण्वताम्, उपेक्षितान्, उरीकृत्य, प्रत्याययतु हीं रूपे ओळखून
त्याचा वाक्यांत उपयोग करा
- ३ किन्नरस्वनौ, सावरज, अक्षिकम्पम्, अध्रुमुखी, प्रीतिदानम्, निवाता
हे समास ओळखून त्याचीं नावें सागा
- ४ नि + विद् (प्र), नी (प्र), आ + ख्या, अल्म्, यथा-तथा याच
संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा

पाठ करा — (१) उपहा ज्ञानमाद्य स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रम ।

(२) छात्रान्तेवासिनो शिष्ये ।

पाठ ३०

चन्दनदासनिग्रहः ।

(चन्दनदासेन सह प्रविशति शिष्य)

शिष्यः— इत इत श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः— (स्वगतम्)

चाणक्ये अकरणे सहसा शब्दायितस्यापि जनस्य ।

निर्दोषस्यापि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य ॥

तस्माद्गणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थिता कदापि
चाणक्यहतको गेह विचिनोति । तस्मादवहिता निर्दहत भर्तुरमान्य-
राक्षसस्य गृहजनम् । मम तावद्भवति तद्भविति ।

शिष्यः—भो श्रेष्ठिन्, इत इत ।

चन्दनदासः—अयमागच्छामि ।

(उभौ परिक्रामत)

शिष्यः—(उपसृत्य) उपाध्याय, अय श्रेष्ठो चन्दनदास ।

चन्दनदासः—जयत्वार्य ।

चाणक्यः—(नाख्येनावलोक्य) श्रेष्ठिन्, स्वागतमिदमासनमास्यताम् ।

चन्दनदासः—किं न जानात्यार्यो यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभनादपि दु खमुत्पादयति । तस्मादिहैवोचिताया भूमावुपविशामि ।

चाणक्यः—भो श्रेष्ठिन्, मा मैवम् । सम्भावितमेवेदमस्मद्विधैर्भयत । तद्दुपविश्यतामासन एव ।

चन्दनदासः—(स्वगतम्) उक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । (प्रकाशम्) यथार्य आज्ञापयति । (उपविष्ट)

चाणक्यः—भो श्रेष्ठिन् चन्दनदास, अपि सखीयन्ते सव्यवहाराणा वृद्धिलभा ।

चन्दनदासः—(स्वगतम्) अन्यादर शङ्कनीय । (प्रकाशम्) अय किम् । आर्यस्य प्रसादेनाखण्डिता मे वणिज्या ।

चाणक्यः—न खलु च द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणास्मारयति प्रहृती ।

चन्दनदासः—(कणा विषय) शान्त पापम् । शारदनिशासमुद्रते-
नन पूर्णिमाचद्रेण चद्रप्रियारिक न दति प्रहृतय ।

चाणक्यः—भो श्रेष्ठिन्, यथेन प्रीताम्य प्रहृतिभ्य प्रतिप्रिय-
मिच्छति राजान ।

चन्दनदासः—आज्ञापय रार्य किं कियद्रस्माज्जनादिभ्यत इति ।

चाणक्यः—भो. श्रेष्ठिन्, चन्द्रगुप्तराम्यगिद न नन्दराज्यम् ।
यतो नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्ध प्रीतिमुत्पादयति । चन्द्रगुप्तस्य तु
भवतामपरिक्लेश एव ।

चन्दनदासः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, स चापरिक्लेश कथमाविर्भवतीति ननु
भवता प्रष्टव्या स्म ।

चन्दनदासः—आज्ञापयत्वार्थ ।

चाणक्यः—सक्षेपतो राजन्यविरुद्धाभिर्वृत्तिभिर्भवितव्यम् ।

चन्दनदासः—आर्य, क. पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इत्यार्येणावगम्यते ।

चाणक्यः—भवानेव तावत्प्रथमम् ।

चन्दनदासः—(कर्णो विधाय) शान्त पापं शान्तं पापम् । कीदृश-
लृणानामग्निना सह विरोधः ।

चाणक्यः—अयमीदृशो विरोधः । यस्मिन्मद्यापि राजापव्यकारिणो-
ऽमात्यराक्षसस्य गृहजन स्वगृहमभिनीय रक्षसि ।

चन्दनदासः—आर्य, अलीकमेत केनाप्यनभिज्ञेनार्यस्य निवेदितम् ।

चाणक्यः—भो श्रेष्ठिन्, जलमाशङ्कथा । भीता पूर्वराजपुत्रा-
पौराणामनिवृत्तामपि गृहेषु गृहजन निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति । तत-
स्तप्रकटादन दोषमुत्पादयति ।

चन्दनदासः—एव नु इदम् । तस्मिन्समयेऽस्मद्गृह आसीदमात्य-
राक्षसस्य गृहजन ।

चाणक्यः—पूर्वमनुत्तमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्दनदासः—एतावदेवास्ति मे यावच्छुम् ।

चाणक्यः—भो श्रेष्ठिन्, चन्द्रगुप्ते राजन्यपरिग्रहच्छलानाम् ।
तत्समर्पय राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छुडं भवतु भवतः ।

चन्दनदासः—आर्य, ननु विज्ञापयामि तस्मिन्समय आसीदस्म-
द्रुहेऽमान्यराक्षसस्य गृहजन ।

चाणक्यः—अथेदानीं क्व गतः ।

चन्दनदासः—न जानामि ।

चाणक्यः—(स्मित कृत्वा) कथं न ज्ञायते नाम । भो
श्रेष्ठिन्, शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकार । अन्यच्च चन्द्रगुप्तममान्य-
राक्षस समुच्छेस्यतीति मा मैवं मस्था ।

(नेपथ्ये क्लक्कल)

चाणक्यः—शार्ङ्गरथ, ज्ञायता किमेतत् ।

शिष्यः—तथा । (इति निष्कम्य पुन प्रविश्य) उपाध्याय, एष राज्ञ-
श्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धि सनिकार
नगराचिर्वीस्यते ।

चाणक्यः—क्षपणक, अहह । अयं न अनुभव राजापथ्यकारि-
त्वस्य फलम् । भो श्रेष्ठिन् चन्दनदास, एवमयमपथ्यकारिषु तीक्ष्ण-
दण्डो राजा । सक्रियता पश्य मुद्दुच्च । समर्थता राक्षसगृहजनः ।

चन्दनदास —नास्ति मे गेहेऽमान्यगृहजन ।

चाणक्यः—राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो न मर्षयिष्यति राक्षस-
कलत्रमच्छादन भवत । तद्रक्ष परकलत्रेणा मन कउत्र जीवित च ।

चन्दनदासः—आर्य, किं मे भय दर्शयामि । सन्तमपि गेहेऽमान्य-
गृहजन न समर्पयामि, किं पुनरस्मन्तम् ।

चाणक्यः—(सक्रोधम्) दुरात्मन्, तिष्ठ दुष्ट वणिक् । अनुभूयता
तर्हि नरपतिक्रोधः ।

चन्दनदासः—सजोऽस्मि । अनुतिष्ठत्यर्थ आत्मनोऽधिकार-
सदृशम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

टीपा

[नन्द राजाचा परामव करून चाणक्यानें मौर्य राजा चन्द्रगुप्त याला राज्यावर बसविलें व
नन्द बराचा पशुपाती व साहाय्यक जो अमात्य राक्षस त्याचा व त्याच्या मुळ्याचा नायनाट
करण्याचा प्रयत्न वेला. अमात्य राक्षसाच्या बाजूचे जे लोक होते त्यातील चन्दनदास हा
प्रमुख होता. त्यानें राक्षसाच्या कुटुंबातील मण्डळींना आश्रय दिला होता म्हणून चाणक्यानें
त्याला बोलवून आणून जाव विचारला. त्या वेळचा हा बरील उकारा 'मुद्राराक्षस'
नाटकातील आहे]

‘अप विम्—होय, ठीक आहे.’ प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देणाना ‘अप विम्’ योजनान.

‘शानं पापम्—इत्या पिडा टळो’

किं पुन-विमुक्त-विमु-विमग्ग’-याचा दोन वाक्यान्मध्ये उपयोग करतान व त्याचा
अर्थ किती व्यास्त किंवा किती कमी असा सदर्थानुसार होतो.

प्रश्न

- १ हा सवाद विद्याभ्यासून पाठ करवून घ्यावा.
- २ चन्दनदासाच्या उत्तरांचा सारांश थोडक्यांत संस्कृतमध्ये लिहा.
- ३ पुढील रूपें ओळखा —शब्दावितस्य, प्रष्टव्या, समर्पय, निर्वांस्वते, पिषाय.
- ४ निर्बंहत राक्षसस्य गृह्णनम् । तदुपविश्यतामासन एव । समर्पय राक्षसस्य
गृह्णनम् । अनुभूयतां नरपतिक्रोधः । या चार वाक्यांचा प्रयोग बद्दला.

पाठ करा.—वंदेह्वं सार्धताहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पप्पार्जावो ह्यापणिक फयविक्किक्क स ॥

विनेता ह्याट्टिणिकिक्क प्रायक्क वडिक्क समो ।

वाणिज्यं तु वणिज्या ह्यान्मूत्त्य वस्तोप्पवक्क ॥

पाठ ३१

द्रौपदीविवाहः ।

समर्थयामास महानुभावो हृष्ट सपुत्र सहबन्धुवर्ग ।
 समानयामास सुता च कृष्यामाप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ १ ॥
 ततस्तु सर्वे मुह्यदो नृपस्य समाजग्मु सहिता मन्त्रिणश्च ।
 द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधाना ॥ २ ॥
 ततोऽस्य वेश्माश्रयजनोपशोभित विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
 बलौघरत्नौघत्रिचित्रमात्रभौ नभो यथा निर्मलतारकान्वितम् ॥ ३ ॥
 ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा विभूषिता कुण्डलिनो युवान ।
 महार्हवस्त्राम्बरचन्दनोक्षिता कृताभिषेका कृतमङ्गलक्रिया ॥ ४ ॥
 पुरोहितेनाग्निमानसार्चसा सहैव धाम्येन यथाविधि प्रभो ।
 क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सरो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिन ॥ ५ ॥
 ततः समाधाय स वेदपारगो जुहाव मन्त्रैर्नरित हुताशनम् ।
 सुप्रिष्टिर चात्युपनीय मन्त्रविनियोजयामास सदैव वृणया ॥ ६ ॥
 प्रदक्षिण तां प्रगृहीतपाणी समानयामास स वेदपारग ।
 विप्राश्च स तर्प्य युधिष्ठिरो धनैर्गोभिश्च रत्नैर्निधिधैश्च पूर्वम् ॥ ७ ॥
 तदा स राजा द्रुपदस्य पुत्रिमापाणिं प्रजग्राह हुताशनाग्रतः ।
 धाम्येन मन्त्रैर्निधिवद्गतेऽग्रां सन्निभैर्नृपैर्नृपिभिः समेष ॥ ८ ॥
 ततोऽन्तरिक्षान्बुभुक्षुर्गानि पेतुर्बभौ च वायु मुमनोऽगम्य ।
 ततोऽम्यनुत्ताप्य ममाजशोभित सुप्रिष्टिर राजपुंसोदितस्तदा ॥ ९ ॥

विप्राश्च सर्वान्सुहृदश्च राज्ञः समेत्य राजानमदीनसत्त्वम् ।
जगाद् भूयोऽपि महानुभावो वचोऽर्थयुक्तं मनुजेश्वरं तम् ॥ १० ॥
गृह्णन्वथान्ये नरदेवकन्यापाणिं यथावन्नरदेवपुत्राः ।
तमभ्यनन्दद्द्रुपदस्तथा द्विजं तथा कुरुष्वेति तमादिदेश ॥ ११ ॥
पुरोहितस्यानुमतेन राज्ञस्ते राजपुत्रा मुदिता बभूवुः ।
क्रमेण चान्ये च नराधिपात्मजा वरद्वियास्ते जगृह्वुः करंतदा ॥ १२ ॥
कृते विवाहे च ततस्तु पाण्डवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य ता श्रियम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १३ ॥
महाभारतम् ।

टीका

पहिल्या श्लोकातील प्रथमान्त पदे द्रुपद राज्याला उदेशून आशेन. 'समानायामास' याबद्दल 'समानावयामास' असे सम् + आ + नी या धातूच्या प्रयोगाचे परोक्षभूत त. पु. ए. वचन होईल.

प्रश्न

- १ विवाहविधीचे वर्णन स्वतःचै शब्दात संस्कृतमध्ये लिहा.
- २ सपुत्रः, निर्मलतारकान्वितम्, हुताशनः, सुमनोऽज्ञान्य, यथाविधि, इन्द्रप्रतिमाः, हे समास सोडवून त्यांचा अर्थ सागा.
- ३ या वर्णनांतील उपमादर्शक वाक्ये सागा व त्या वाक्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
- ४ या श्लोकांतील सर्व पूर्वकालवाचक धातु. अभ्यये लिहून त्यांतील धातूंची परोक्षभूतनाडी रूपे लिहा.

पाठ कराः—(१) विवाहोपशमी समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीठनम् ॥

(२) विभ्राद् भ्राजिष्णुरोविष्णू भूया तु स्यादलङ्किया ।

अलङ्कारस्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥

पाठ ३२

चन्द्रापीडजन्म ।

तारापीडस्तूर्ण्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वस्यावोचत् ।
 देवि किमत्र ज्ञियता देवायत्ते वस्तुनि । अलं रुदितेन । न वयमनु-
 प्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गसुखस्य नूनमभाजनमस्मार्कं
 हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदात कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म
 फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्य दैवमन्यथाकर्तुमभि-
 युक्तेनापि । यावत्तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् ।
 अधिका कुरु देवि गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् ।
 ऋषिजनसपर्यामु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता
 यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणा दातारो भवन्ति । श्रूयते
 हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य
 जेतारं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा विमाण्डकनुतस्य
 ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादादवाप चतुरः पुत्रान् । अमोघफला हि महामुनि-
 सेवा । कदा रत्नह समुपाब्दगर्भभरात्सा देवीं द्रक्ष्यामि । कदा च
 सुतमनाथोत्सङ्गा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा च दशनशून्यस्मिताननः
 पुत्रको मे जनयिष्यति हृदयानन्दम् । इत्येतानि च मनोरथशतानि
 चिन्तयतो मे प्रयान्ति रजन्य । मामपि दहन्ययमनप्यतासमुद्भवः
 शोकः । शून्यमिव मे प्रतिमानि जगत् । अकलमिव पश्यामि राश्वम् ।
 अप्रतिविभेयं तु पिशातरि किं करोमि । तन्मुच्यता देवि शोकानुबन्धः ।

आधीयता धर्मे धैर्ये च धी । धर्मपरायणाना हि सदा समीपसञ्चारिण्यो
 भवन्ति कल्याणसम्पद । इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वय करतलेन
 साश्रुलेखमस्या आनन ममार्ज । एव तत्र सुचिर स्थित्वा ता च समाश्वास्य
 नरेद्रो निर्जगाम । विलासवती भर्तुरूपदेशमनुसृत्य देवताराधनेषु
 ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । एव गच्छति काले
 कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठ्याया रजन्या स्वप्ने विलासवत्या आनन प्रविशन्त
 चन्द्रमसमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय शुकनास समाहूय तस्मै स्वप्न कथया
 चकार । स च समुपजातहर्षं प्रयुवाच । देव सम्पन्ना सुचिरादस्मान्
 प्रजाना च मनोरथा । अविनयफलाश्च प्रायो भवन्ति निशावसानसमये
 दृष्टा स्वप्ना । आचिरेणैव भुवनानन्दहेतुमात्मज जनयिष्यति देवी ।
 इत्येवमभिदधानमेव त करेण गृहीत्वा प्रविश्याम्यतर नरेद्र
 स्वप्नवर्णनेन विलासवतीमानन्दयाञ्चकार । कतिपयदिवसापगमे विलासवती
 गर्भिणी जाता । पूर्णे च प्रसवसमये पुण्येऽहनि प्रशस्ताया वेल्याया
 सकललोकहृदयानन्दकारिण सुत विलासवती मुपुने । नृपश्च स्वसूनो
 स्वभानुरूप चद्रापीड इति नाम चकार ।

वाग्म्वरी ।

टीका

‘वय देवाना न अनुयाह्या’—वर्मो । विध्यर्थे च भलु उपयोग वरणात् सूट वृत्तान्ती
 पडी विवा दृष्टाया वोग्यात्

‘भक्ति, भेन, कान् लेह, दया, कृपा, बालात्’ अशा अर्थान्या शब्दानां उपयोग
 साम्प्रदाय नामावरोध वरणात्

प्रश्न

१ तारापीडाने विलासवतीला केलेला उपदेश थोडक्यांत सफुल्यांत लिहा.

- २ या उतान्यातील मुभापिते सागून त्याच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण करा.
- ३ देवायत्तम्, अमोघफलय, दशनशून्यस्मिन्नानन , साधुलेखम्, अवितथफलाः
या समासाचा विग्रह देऊन नावे सागा.
- ४ या उतान्यातील वर्त. धातु, विशेषणं दर्शवून त्याचा उपयोग स्पष्ट करा.
पाठ करा.—(१) दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।
(२) वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

पाठ ३३

द्रौपदी धर्मराजस्य मन्युमुद्दीपयति ।

मवादशेषु प्रमदाजनोदितं भवन्धिक्षेप इवानुशासनम् ।
 तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मा निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ १ ॥
 अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिधिरं धृता भूपतिभिः स्वयंशजे ।
 त्वयामहस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिणापनर्जिता ॥ २ ॥
 व्रजन्ति ते मूढविय पराभव भवन्ति मायापिबु ये न मायिन ।
 प्रविश्य हि घ्नन्ति शठाम्भयानिश्चानसवृताङ्गान्निशिता इवेपरः ॥ ३ ॥
 मयन्तमेतर्हि मनास्विगर्हिते विरर्त्तमानं नरदेव वर्मनि ।
 कथं न मन्युर्भ्रूलययुदीरितः शमीतर शुष्कमिमाग्निरुच्छिखः ॥ ४ ॥
 परिभ्रमर्तेऽहितचन्द्रनोचिन पदातिरन्तर्गिरि रेणुग्वपिनः ।
 महाधनः सन्यधनस्य मानम हुनोति नो कश्चिदय वृकोदरः ॥ ५ ॥
 विजिन्य यः प्राग्यमयच्छृत्तरान्पुग्न्तकुप्यं वसु यामभीषमः ।
 न वक्तव्यमसि तराधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनत्रयः ॥ ६ ॥

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
 विचिन्तयन्त्या भवदापदं परा रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ७ ॥
 पुराधिरूढः शयनं महाधनं विवोष्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
 अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ८ ॥
 पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
 तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥ ९ ॥
 विहाय शान्तिं नृप धाम तपुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्वियाम् ।
 ब्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूमृतः ॥ १० ॥
 पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
 भवाटशाश्वेदधिकुर्वन्ते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ११ ॥
 अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमक्षिराय पर्येपि सुखस्य साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुद्धीह पावकम् ॥ १२ ॥
 निराताजुनीयम् ।

टीपा

[पाण्डव वनवासतः अमरानां धर्मराजाची शात वृत्ति पाहून रागावलेली द्रौपदी धर्मराजाला सुदप्रवृत्त वरण्यान रिता वरीलप्रमाणे खाला बोळते]

व्यवसाययन्ति (वजुम्)—बोलावयाला लावणान. वि + क्व + सो याच्या प्रयोजनाये कर्त्त. ट. पु. बहुवचन.

यदि—हे अन्वय प्रक्षार्यो योक्तान, व तां प्रक्षार्ये उत्तर 'शेष रिवा नाशो' हे प्रक्षारकून सूचित होतें.

रतिं कुर्वते—संतुष्ट राहणान, स्वयं बसणान.

- ३ अन्तर्गिरि, मूढधिय, उच्छिष्ट, जटाधर, प्रमदाजनोचितम्—दे
समास सोढवून त्याचीं नावें सांगा,
४ विवर्तमानम्, विविन्तयन्त्या, अधिसाप्य, सन्धेहि, सज्जुहि—ही
रुपें ओढसा

पाठ करा —आराण्डल सहस्राक्ष ऋतुज्ञास्तस्य तु प्रिया ।
पुलोमना शचीन्द्राणीं नगरीं त्वमरावतीं ॥

पाठ ३४

शूद्रकसभायां शुकागमनम् ।

आसीदशोपनरपतिशिर समभ्यर्चितशासन पाकशासने इवापरश्वतु-
रुद्रधिमाद्यमेखलाया मुवो मतीं चक्रभर्तिलक्षणोपेतो राजा शूद्रको नाम ।
स चाहतीं क्रतूनामादर्श सर्वशास्त्राणामुत्पत्ति कलानामाश्रयो रसिकाना
धौरेय साहसिकानामप्रणीर्दिग्धानाम् । तस्य च राज्ञो वेत्रख्या सरिता
परिगता मिदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । स च लीलया मुनेन
मुवनमारमुद्रहन्मरगुरमपि प्रज्ञपोपहसद्भिरमाल्ये परिवृत समानवयो-
त्रियालङ्कारे राजपुत्रं सह रममाणं प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।
एकदा तु नातिदूरोद्दिने भगवति सहस्रमरीचिमाळिनि रात्र्याधिदेवतेषु
विप्राहेणीं प्रतीक्षारी रात्रानमुपसृत्य क्षितितलनिहितानुकरकमला सवि-
नयमत्रर्वात् । देव द्वारि स्थिता दक्षिणापथादागता चाण्डालकृत्यरा
पञ्चरस्थं शुकमादाप देव द्रष्टुमिच्छतीति । तपजातुतूहलो राजा
समीपवर्तिना राक्षामवलोक्य मुखानि प्रवेशयतामिन्यादिदेव । अथ

प्रतीहारी नरपतिवचनानन्तरमुत्थाय ता मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् ।
 प्रविश्य सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिन दर्शनीयाकार राजानमद्राक्षीत् ।
 आलोक्य च सा दूरस्थितैः पाणिना जर्जरितमुखभागा वेषुलतामादाय
 नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत्सभाकुट्टिममाजधान । अतः सकृन्मेव राजक-
 मेकपदे तेन वेषुलताध्वनिना तदभिमुखमासात् । अत्रनिपतिस्तु प्रतीहार्या
 निर्दिश्यमाना सशुक्र पञ्जरमुद्रहता चाण्डालदारुकेणानुगम्यमानामचिरोप-
 रूढयौवनामतिशयरूपाकृतिमनिमं पलोचनो ददर्श । तस्या अप्रतिम
 लावण्यमुद्दिश्य विधातुरविचारता यावत्स चिन्तयति तावदेव सा कन्यका
 तः प्रगल्भनितेन प्रणनाम । कृतप्रणामाया च तस्या मणिकुट्टिमोप-
 विष्टाया तयात्तहागत पुरुषस्त पञ्जरगत विहङ्गमादाय किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे
 न्यवेदयत् । देव विदितसकलशास्त्रार्थो राजनीतिप्रयोगकुशलः सकल-
 भूतलरत्नभूतोऽय वैशम्पायनो नाम शुक्रो देवस्यैव योग्य इति मत्वास्म
 त्स्वामिदुहिता देवपादमूलमागता । तदयमात्मीय क्रियतामित्युक्त्वा
 नरपते पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार । चाण्डालकन्यका तु तत्रैव
 स्थिता ।

कादम्बरी ।

टीका

अद्राक्षीत्—दृष्ट्वा धातुर्वेत् भूतशब्दी नृ पु प व—अपश्यत्

देवस्य योग्य—योग्यतावाचक शब्दात्वा उपयोग पश्यन् न-माशरोर वस्तात्

प्रश्न

१ शङ्कर राजार्थे सोपाना सस्कृत भाष्ये त वर्णन करा.

२ समानवयोविद्यालद्वारा, दाक्षिणापथ, उपनालकुतूहल, अनिमेषलोचन,
 पञ्जरगत—या समासात्वा विग्रह करून नावे सांगा

- ३ प्रवेद्यताम्, निर्दिश्यमाना, उद्बृहता, उपसृत्य, विन्तयति—हीं वरील
उतान्यातील रूपे ओळखून त्याचा निराळ्या वाक्यात उपयोग करा.
४ या उतान्यातील कोणत्याही ५ भूतकाळी मियापदावद्दल भूत. धातु.
विशेषणें योजा.

पाठ करा —(१) द्वारि द्वास्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

(२) ए स्त्री पुरीनगर्थी वा पत्तन पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमोऽन्वतु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥

पाठ ३५

पाण्डवानां द्वैतवनप्रवेशः ।

तन्साळतालाप्रमथूकनीपकदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।

तपान्यये पुश्वरैरुपेतं महाधनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १ ॥

महाद्रुमाणा शिखरेषु तस्थुर्मनोरमा वाचमुदीरयन्तः ।

मयूरदान्यूहचक्रोरसद्वास्तस्मिन्वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥ २ ॥

करेणुयूथै सह यूयपाना मदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ।

महान्ति यूयानि महाद्विपाना तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ ३ ॥

मनोरमा भोगवतीमुपेय पूतामना चीरजटाभराणाम् ।

तस्मिन्वने धर्मभृता निवाने ददर्श सिद्धर्विगणाननेकान् ॥ ४ ॥

ततः स यानादवस्था राज्ञा सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।

विशेष धर्माभरता वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामिनीजाः ॥ ५ ॥

त मयसन्वं सहिन्नाऽभिपेतुर्दिदक्षन्धारणसिद्धसहा ।

वनौकमक्षपि नैरेन्द्रसिंहं मनस्विन तं परिवार्य तस्थुः ॥ ६ ॥

स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्गान् प्रत्यर्चितो राजवदेववध्व ।
 विवेश सर्वे सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृता वरिष्ठः ॥ ७ ॥
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्थिभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ ८ ॥
 भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा जरेन्द्रम् ।
 विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ ९ ॥
 लताप्रतानावनतः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 वमौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ १० ॥

महाभारतम् ।

टीपा

[वनवासात् अस्ताना पाण्डव द्वौ वनात् आने त्या वेदचा हा उनास आदे]

सन्नातृकः—भ्रातृभिः सह—सह बहु. ऋतारान् अन्वयपद अस्तेरु तर बहुव्रीहि समासाध्या शेवटी य जोळतात.

भोगवती—सरस्वती नदी. तपस्वयः—उन्दाळा सपणे.

प्रश्न

- १ सा पाठातील हाडाची नावे व पद्याची नावे सागा.
- २ राष्ट्रपति घर्मराजांनी द्वैत वनात जे जे पाहिले ते थोडक्यात संस्कृतमध्यें लिहा.
- ३ दहाव्या श्लोकातील उपमेचा अर्थ स्पष्ट करून सागा.
- ४ उदीरयन्त, दिदृक्षवः, परिवार्य, पितृवन्, उपतस्थु —ही रूपे ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा.
- ५ पुष्पधरा, अचलप्रमा, धर्मभृता, अभितौपा व कृतापलि —हे समास सोडवून नावे सागा.

पाठ करा —वापिवाहावंगन्धर्वद्वयमैन्धवसप्तय ।

आजानेया. बुलीना र्युर्विनीता साधुवादिन ॥

पाठ ३६

शुकवृत्तान्तः ।

अस्ति मन्वदेशालङ्कारभूता पादपैरुपशोभिता लतामण्डपैर्विराजिता मुनिजनसेविता पवित्रा विन्व्याटवी नाम । तस्यां च दण्डकारण्ये भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोषामुद्रया स्वयं संबर्धितैः पादपैरुपशोभितं गोदावर्या परिगतमाश्रमपदम् । तत्र च दशरथवचनानुसारी रामो भार्यया सीतया सह लक्ष्मणोपरचिताया पर्णशालायामुवास । तस्याश्रमस्य नातिदूरेऽगाधमनन्तमप्रतिममपा निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । तस्य च पद्मसरसः पश्चिमे तीरे आसीच्छाल्मलीवृक्षोऽधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीना सखेव विन्ध्यस्य । तस्य च कोटरोदरेषु निरचितकुलायसहस्राणि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । एकस्मिर्जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य पितुरहमेवैको प्रिधिवशात्सूनुरभवत् । प्रवल्गुप्रमवेदनाभिभूता मे जननी लोकान्तरमगमत् । अतो जायावियोगदुःखितोऽपि मे पिता मत्संवर्धनपर एवाभवत् ।

दिशं चक्षुः प्राहिणवम् । अभिमुखमापतच्छबरसैन्यमद्राक्षम् । मध्ये च
 तस्य सैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमनभिभवनीयाकृति शबरसेनापति-
 मपश्यम् । तं दृष्ट्वा मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च चरितमिति
 चिन्तयन्नेव मयि स शबरयुवा तस्यैव शाल्मलीतरोरधः पृथ्वासने
 समुपाविशत् । तत्र स सलिलपानेन मृणालिकादशनेन च श्रमपरिहारं
 कृत्वा शनैः शनैः सकलेन शबरसैन्येनानुगम्यमानोऽभिमतं दिगन्तरमया-
 सीत् । एकतमस्तु जरच्छबरः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले व्यलम्बत ।
 अन्तरिते शबरसेनापतौ स वनस्पतेः शाणान्तरेभ्यः कोटरेभ्यश्च शुक्रशानका-
 नप्रहीत् । अपगतासूक्ष्म कृत्वा तान्क्षितावपातयत् । पश्चान्त पापः
 फोटरद्वारमागत्य वामबाहुं प्रसार्य तानमाकृष्यापगतामुमकरोदधश्च
 प्राक्षिपत् । अहमपि तेन सहायः क्षिमोऽवशिष्टपुण्यतया शुष्कपट्टव-
 राशेरपरि पतितः । यान्त शबरः क्षितितलविप्रकीर्णाञ्जुकशिशुन्संहत्या-
 गच्छत्तावदेव बलवती पिपासा मा परवशमकरोत् । अतः स पापः
 मुदूरमपक्रान्त इति निश्चिन्त तस्मात्तमालतरमूलाच्छनैः शनैर्निष्क्रम्य
 सलिलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

वाद्म्यगी ।

प्रश्न

- १ अगस्त्यस्याश्रमपदे पूर्वं कौऽवसत् । वनस्पति वृत्रातिष्ठत् । शुक्रस्य जननी केन कारणेन मृता । एकदा प्रात किं दृष्ट शुभेन । जरच्छबर किमर्थं व्यलम्बत । शुक्रशिशु कथं रक्षित ।
- २ या उतान्यातील ' सति सप्तमी ' रचना दर्शवून त्यावद्दल वाक्येन योजा.
- ३ पुढील वाक्ये दर्शविल्याप्रमाणे बदलून लिहा —
- १ राम पर्णशालावामुवास । (' पर्णशाला ' शब्द द्वितीयेंत योना)
 - २ जननी लोकान्तरभगमत् । (जाड अक्षरातील शब्दावद्दल एक शब्द योजा)
 - ३ यावत् शररः शुक्रशिशून्संहृत्य अगच्छत् तावत् पिपाता मां परवशमकरोत् । (जाड अक्षरातील वाक्यावद्दल सतिसप्तमी योना)
 - ४ अहं कोलाहलमशृणवम् । (' कोलाहल ' शब्द प्रथमेत योना)
- ४ अनन्तम्, विरचितकुलायसहस्राणि, मत्सवर्धनपर, पितृतार्थी, अपगता-सूनु—हे समास सोडवून नापें सागा.
- पाठ करा — (१) आच्छोदन मृगव्य स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।
 (२) रागे विहगविहगविहगमविहायस ।
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा ॥

पाठ ३७

रामाज्ञया लक्ष्मणः सीतां वने विजहाति ।

स लक्ष्मण लक्ष्मणपूर्वजन्मा निलोक्य लोकत्रयगीतकीर्ति ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थित निदेशे पृथगादिदेश ॥ १ ॥

प्रजावती दोहदशसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयाहुरेव ।
 स त्व रथी तद्व्यपदेशनेया प्रापय्य वाल्मीकिपद त्यजेनाम् ॥ २ ॥
 स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृत द्विपद्वत् ।
 प्रत्यग्रहीदप्रजशासन तदाज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया ॥ ३ ॥
 सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
 नाबुद्ध कल्पद्रुमता विहाय जात तमाःमन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४ ॥
 गुरोर्नियोगाद्वनिता वनान्ते साध्वीं मुमित्रातनयो विहाय ।
 गङ्गा निपादाहृतनौप्रिशेषस्ततार सन्धामिव सत्यसन्ध ॥ ५ ॥
 अथ व्यवस्थापितमाक्रयचित् सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठ ।
 औत्पातिको मेव इवाऽमवर्षं महीपते शासनमुज्जगार ॥ ६ ॥
 सा लुप्तसज्ञा न विवेद दुःख प्रयागतासु समतस्यतान्त ।
 तस्या मुमित्रात्सजयनलब्धो मोहादभूत्कष्टतर प्रबोध ॥ ७ ॥
 आश्वास्य रामावरज सतीं तामाऽयातवाल्मीकिनिकेतमार्ग ।
 निम्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्य देवि क्षमस्तेति बभूव नम्र ॥ ८ ॥
 सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्य प्रीतास्मि ते वस चिराय जीव ।
 विद्वौजसा त्रिष्णुरिवाप्रजेन भ्रात्रा यदिऽर परवानसि त्वम् ॥ ९ ॥
 वाच्यस्त्वया मद्रचनाःस राजा वर्हा विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मा लोकवाद्भ्रवणादहासी श्रुतस्य किं तत्सदृश कुलस्य ॥ १० ॥
 निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणा तपस्विनीना भवत प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्य कथ प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ११ ॥
 साह तप सूर्यनिषिष्टदृष्टिरूष्णं प्रमूतेश्चरितु यतिष्ये ।
 भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥ १२ ॥
 एषवन् ।

टीपा

‘प्रगाढी—आवृत्ताया’

‘तपोवनेषु स्पृहयात्’—स्पृह् व त्यापासून होणारे शब्द याचा उपयोग इष्ट वस्तूची सप्तमी योजून करतात क्वचित् चतुर्थीदि देते

शुभवान्—‘शुभ्रवस्’ या ‘शु’ धातूच्या द्वि भूत धातु विशेषणार्थे पु प्र थ व
असिपन्नवृक्ष—खर्गाकारदलो नारको नाम धौऽप्यपूर्वो वृश्विशेष ।

विद्योजस् (पु)—इद

प्रश्न

- १ राम केन व्यपदेशेन सीतां वन प्राहिणोत् । किमासीद्यथार्थं कारणम् । रामशासनस्य श्रवणेन सीताया अवस्था कीदृशी जाता । सा राम लक्ष्मण-मुखेन किमभ्रावयत् ।
 - २ ‘सीतात्याग लक्ष्मणाला पसत नब्हता तरासुद्धा त्याला रामाची आज्ञा मानावी लागली’ या अर्थाच्या श्लोकाचा स्पष्टार्थ लिहा.
 - ३ लोकत्रयगीतकीर्ति, निपादाहृतनीविशेष, निशाचरोपद्रुतभर्तृका, जननान्तरम्, आख्यातवात्माकिनिकेतमार्ग—या समासाचा विग्रह करून त्याची नावे सागा.
 - ४ प्राप्य, अबुद्ध, आश्वास्य, अहासी, प्रपत्स्ये—ही रूपे ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा
- पाठ करा —(१) आपन्नसत्त्वा स्याद् शुर्विष्यन्तर्वन्ती च गर्भिणी ।
(२) पबैते देवतरवो मन्दार पारिजातक ।
सन्तान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्द्रनम् ॥

पाठ ३८

उर्वशीपुरूरवसोः सुतसङ्गमः ।

राजा—(तापसीकुमारौ दृष्ट्वा) अम्ब अभिवाद्ये ।

तापसी—महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । (आत्मगतम्)

अहो अनाख्यातोऽपि विज्ञात एतस्य राजपैरौरसः सम्बन्धः । जात प्रणम ते गुरुम् ।

कुमारः—(चापगर्भमञ्जलिं करोति)

राजा—शशुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम्)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोऽहमस्येति ।

उत्सङ्गवर्धिताना गुरुषु भवेन्कीदृशः स्नेहः ॥

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

तापसी—शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जानमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेश्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यक्षत्रिषु कुमारस्य जात-
कर्मादिनिधानं तदस्य भगवता ध्यननेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतत्रिषो
धनुर्वेदोऽभिविनीतः ।

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः ।

तापसी—अथ पुष्पनमिदर्यमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रम-
निरद्धमाचरितम् ।

विदूषरुः—(हावेगम्) किमिदं ।

तापसी—गृहीतामिष किल गृध्रः पादपशिखरे निर्लीयमानोऽनेन
लक्ष्यीकृतो बाणस्य ।

विदूषकः—(राजानमवलोक्यति)

राजा—ततस्तत ।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाह समादिष्ट ।
निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशी प्रेक्षितुम् ।

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसन उपविशति)

राजा—अतव्य आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रान्त)

राजा—(कुमारमवलोक्य) एषेहि वत्स ।

सर्वाङ्गीण स्पर्शं सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।

आहादयस्व तावच्चन्द्रकारश्चन्द्रकान्तमिव ॥

तापसी—जात आनन्दय पितरम् ।

कुमारः—(राजानमुपगम्य पादग्रहणं करोति)

राजा—(कुमार परिष्वज्य पादपाठे चोपवेद्य) वत्स इतस्तव पितुः
प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदूषकः—किमिति शङ्कित्यते । आद्यमज्ञासपरिचित एव
शास्त्रामृगः ।

कुमारः—(तस्मिन्) तात वन्दे ।

विदूषकः—एगस्ति भवते । (तत प्रविशत्युर्वशीं वनुषी च)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

उर्वशी—(कुमारमवलोक्य) को नु एतेषु सबाणासन पादपीठे

स्वयं महाराजेन सयम्यमानशिखण्डकस्तिष्ठति । (तापसी दृष्ट्वा) अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक आयु । महान्खलु सवृत्त । (परिक्रामति)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा) इयं प्राप्ता ते त्वं दालोकनतत्परा जननी ।

तापसी—जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् ।

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति)

उर्वशी—अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

तापसी—न ते भर्तुर्वहुमता भव ।

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

उर्वशी—(कुमारमुत्तमितमुखं परिष्वज्य) वत्स पितरमाराधयिता भव । (राजानमुपेत्य) जयतु जयतु महाराज ।

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । (अधासनं ददाति)

उर्वशी—(उपविशति)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)

तापसी—एष गृहीतविद्यं आयुः साम्प्रतं कञ्चिद्वरं सवृत्त । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुच्यते ममाश्रमधर्मः ।

उर्वशी—चिरस्यायां दृष्ट्वाधिकतरमधितृष्णास्मि । न शक्नोमि विस्रष्टुम् । अन्याध्यमुपरोद्धुम् । गच्छ नार्यां पुनर्दर्शनाय ।

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्राणिपातय ।

तापसी—एव भवतु ।

कुमारः—आर्ये सत्यं यदि निरर्तमं मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि ।

राजा—अपि वत्स उपरि त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमप्यासितुं तव समयः ।

तापसी—जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ ।

कुमारः—तेन हि

य सुसवान्मदङ्गे शिखण्डवण्डूयनोपलब्धसुखः ।

त मे जातकृत्वाप प्रेयस मणिकण्ठक शिलिनम् ॥

तापसी—(विहस्य) एव करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।

(इति निष्क्रान्ता)

विन्मोर्वशीयम् ।

टीका

[हा उगाठ काटिदास कवीच्या ' विन्मोर्वशीयम् ' या नाटकातील आहे सोमवशातील ' पुस्तकम् ' रात्राचे उर्वशीशी विवाह वेला आतु नावाचा तिला मुण्या रात्रा, परतु मुण्याचे मुव हृष्टीस पटेपर्यंत नू पृथ्वीवर राहा अशा शार इन्द्राने तिला दिले असल्यामुळे तिने मुण्याला जन्तव्य प्यवन कर्पाच्या आश्रमात ठेविला त्या मुल्याने आश्रमनिधमाविस्तार आचरण वेळे म्हणून त्याला प्यवन कर्पांना त्याचे आईवडे पाठविता. त्या वेळचा हा उगाठ आहे]

कण्ठ — पुढे सागा शेट सांगणाना मध्येच थारव्यावर ' पुहा गुरु वरा ' करी सांगणाना हा दुष्ट दाखवत.

विन्मोर्वशीयम्—वैशाखे येव येवो न्याम निर्वाण्य—येव परत वरुणे निरु + यी (१० उ. ५.)

पाठ कर — (१) काकपक्ष शिखण्डक ।

(२) शीर्षण्य च शिरस्त्रेऽय तनुन वर्म दशनम् ।
उरद्वन्द्व कङ्कटो जगर कषचोऽत्रियाम् ॥

पाठ ३९

लङ्कावर्णनम् ।

स वेदमजाल बलमान् ददर्श व्यासक्तवैदूर्यमुचर्णजालम् ।
यथा महःप्रावृषि मेघजाल विशुष्यिनद्व सत्रिहङ्गजालम् ॥ १ ॥
निवेशनाना विविधाश्च शाला प्रधानशङ्खायुधचापशाला ।
मनोहराश्वापि पुनर्विशाला ददर्श वेदमादिषु चन्द्रशाला. ॥ २ ॥
गृहाणि नानानमुराजितानि देगसुरैश्चापि सुपूजितानि ।
सर्वेभ्य दौषै परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलाजितानि ॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिस्तमाहतानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूप मनोहर काञ्चनचारुरूपम् ।
रक्षोधिपस्यात्मघलानुरूप गृहोत्तम ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्त बहुरत्नकीर्णम् ।
नानातरुणा कुसुमावकीर्णं निरेरिवाप रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
यथा नगाम् बहुधावुचिन् यथा नभश्च ब्रह्मचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतमेघचित्र विमानले बहुरत्नचित्रम् ॥ ७ ॥

(यत्र) महीं कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णा ।

वृक्षा कृता पुत्र्यवितानपूर्णा पुत्र्य कृत वैसरपत्रपूर्णम् ॥ ८ ॥

(यत्र) कृतानि वेदमानि च वाण्डुराणि तथा सुपुत्र्याण्यपि पुष्कराणि ।

पुनश्च पद्मानि सक्केनराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ ९ ॥

पुत्र्याहुष नाम विराजमान रत्नप्रभाभिश्च विरर्गमानम् ।

वेदमोक्षमानामपि चोद्यमान महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ १० ॥

रामायम् ।

जावाल्याश्रमदर्शनम् ।

एव सखिलपानार्थं महता कष्टेन सतर्पितो घृष्टिधूसरस्य समभूमे
 मनसि । अतिकष्टास्वप्नस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति
 सर्वप्राणिना प्रवृत्तय । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति
 सर्वजन्तूनाम् । यदुपरतेऽपि तातेऽहमविकलेन्द्रिय प्राणामि । धिब्बा-
 मपरुणमतिनिष्ठुरमद्वतङ्गम् । खलु खलु मे हृदय यत्तेन पितृकृत सर्वं
 परिपाठनकर्मकपद एव विस्मृतम् । अतिकृपणा खल्वमी प्राणा ।
 यदुपकारिणमपि तातमद्यापि नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कश्चिन्न खली-
 करोति जीवितवृष्णा । यदीदृगवस्थमपि मामापासयाति जलाभिलाष ।
 अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । अतिप्रव्रळपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि
 मे नालमङ्गस्रानि । अप्रमुरस्स्यात्मन । सीदति मे हृदयम् । अन्ध-
 कारतामुपयाति चक्षु । अपि नाम खलो विधिरनिच्छनोऽपि मे मरण-
 मद्योपपादयेत् । इत्येव चिन्तयति मयि तस्मात्सरस समीपवर्तिनि
 तपोवने निरसतो जावालेस्तनयो हारीतनामा तदेव कमलसर सिष्णामु-
 रपागमत् । प्रायेणाकारणमिनाप्यतिकरुणाद्रौणि च सदा खलु भवन्ति
 सता चेत्तासि । यत स तदवस्थ मामवलोक्य समुपनातदय समीप-
 वर्तिनमृदितुमारकमन्यतममत्रवीत् । अय शुक्रशिशुरसज्ञातपक्षपुट एव
 तदक्षिखरादस्माक्यमपि परिप्युत । श्येनमुष्णान्दरिभ्रष्टेन वानेन भवित-
 व्यम् । अय न शान्तेति शिरोधरा धारयितुम् । तदेहि यावदेवाय-

मसुभिर्न वियुज्यते तावदेव गृहाणेमभवत्तारय सलिलसमीपम् । इत्यभिधाय
 स तेन मां सरस्तीरमानाययत् । उपसृत्य च जलसमीपं स्वयं मामङ्गुल्या
 कतिचित्सलिलविन्दूनपाययत् । पथान्मां नलिनीपलाशस्य जलशिशि-
 रायां छायायां निधाय समुचितमकरोत् स्नानविधिं सः । अभियेकाव-
 सानेऽनेकप्राणायामपूतो भगवते सवित्रे दत्त्वार्धमुदतिष्ठत्सः । कमण्डलं
 चापूर्य शुचिना सरोवारिणा मा गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।
 अल्पेनैव कालेन कोऽप्यतिरमणीय आश्रमो मया दृष्टः । तन्मध्यभाग-
 मण्डलमलङ्कृष्यं भगवन्तं जाबालिमप्यहमद्राक्षम् । तं दृष्ट्वाहमचिन्त-
 यम् । अहो प्रभावस्तपसाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणानि मुनीनां किं
 पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अहो प्रभावो महात्म-
 नाम् । अत्र शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोन-
 वसतिमुखमनुभवन्ति । एवं चिन्तयन्तमेव मामशोकतरोऽशयायां स्थाप-
 यित्वा हारीतो जाबालये मद्रूतं निवेदितवान् ।

कादम्बरी ।

प्रश्न

- १ शुक्रस्य मनोविचारान् सुगमभाषया वर्णयत ।
 - २ इमं सलिलसमीपमवतारय । मामायासयति जलप्रभिलाष । विधिर्मे मरण-
मुपपादयेत् । स मां तेनानाययत् । स मां सलिलविन्दूतपाययत्—य
वाक्याचीं मूळ वाक्ये लिहा व यावा कर्मेणि प्रयोग करा.
 - ३ आपूर्य, संसर्पत, अवसन्नानि, निवेदिनवान्, सिष्णासुः—ही रूपे
बोळवून वाक्यात योजा.
 - ४ आ जता-न्यातील शुभापिते लिहा.
- पाठ कराः—सुंसि भूम्यसव. प्राणाधैवं जीवोऽसुधारणम् ।
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जावनौपधम् ॥

पाठ ४१

नवसाहस्राङ्कवर्णनम् ।

निर्गूढनानाङ्कतसाहसं च रणे वृतं च स्वयमेव लक्ष्म्या ।
नाम्ना यमेके नवसाहस्राङ्कं कुमारनारायणनाहुरन्ये ॥ १ ॥
सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेला ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकभरणं प्रसूते ॥ २ ॥
पराङ्मुखेनापि सदा परस्त्रे पत्या भुवः सागरमेखलायाः ।
अहो यशः पूर्वमहीपतीनामनाविलं येन बलाद्विलसत् ॥ ३ ॥
चित्तं प्रसादश्च मनस्विता च भुजप्रतापश्च वसुन्धरा च ।
अध्यासते यस्य मुखारविन्दं द्वे एव सस्यं च सरस्वती च ॥ ४ ॥

प्रसाविता येन च बाल्य एव चतुर्भिरु साहवता चतस्रः ।
 श्रुतेन बुद्धि प्रमुता नयेन त्यागेन लक्ष्मर्विसुया बलेन ॥ ५ ॥
 रणे रणे मुक्तदृष कृपाणं य शतधार कृतवान्कृतास्त्र ।
 अनेकराजन्यवटाकिरीटमाणिक्यशाणोपलपट्टिकामु ॥ ६ ॥
 कृताननिभ्य सहसा ददाति य साम्परायेध्वभयं रिपुभ्यः ।
 यशश्च गृह्णाति तुपारहारमृणालफूर्णपरागपाण्डु ॥ ७ ॥
 यस्य प्रयाणे पृतनाभरेण परिस्वलयत्सत्समुद्रमुद्रा ।
 परस्परशोदसमाकुलासु दोलायने भूः फणमृत्फणासु ॥ ८ ॥
 असंशयं प्रागसृजद्विधाता यमेकमेव त्रिजगद्वदान्यम् ।
 कन्यद्रुमादीनथ तेस्तदीयनिर्माणशेषैः परमाणुलेशैः ॥ ९ ॥
 ध्रियि प्रतापे यशसि क्षमाया त्यागे विलासे विनये महिम्नि ।
 भिमन्यदारोहति यस्य साम्यं न रन्तिदेवो न पृथुर्न पार्थः ॥ १० ॥
 नयसाहगाहचरितम् ।

- पाठ करा — (१) स्वाक्या मेखरा काना सप्तका रचना द्वियाम् ।
 (२) ध्वनिना वाहिनी सेना पृतनानाग्निना चम् ।
 वरधिना बल सैन्य चक चानीकमक्षियाम् ॥

पाठ ४२

वालकवृत्तान्तः ।

एकदा वामदेवशिष्य कुमारमेकमादाय नरपतिमवादीत् । “देव,
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोऽहं विलोक्याच्छक बालकं निजोत्सङ्गतले
 निधाय रुदतीं स्थविरामेका विलोक्यावोचम् । ‘स्थविरे का त्वम् ।
 अयमर्भक कस्य नपनानन्दकर कान्तार किमर्थमागता शोककारण
 किम्’ इति । सा करयुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कृत्याटन
 क्षममिदं मामप्रलोक्य शोकहेतुमवोचत् । ‘द्विजामज राजहसमन्त्रिण
 सितवर्मण कनीयानामज सत्यवर्मा तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेन-
 मागच्छत् । स कस्मिंश्चिदप्रहारे काळी नाम कस्यचिद्भूसुरस्य नन्दिनी
 विनाह्य तस्या अनपत्यतया गौरी नाम तद्भगिनीं दाञ्जनकान्ति परिणीय
 तस्यामेकं तनयमलभत । काळी सासूयमेकदा धाड्या मया सह
 बालमेनमेकेन मिवेणानीय तट्टियामेतस्यामक्षिपत् । करेणकेन बालमुद्-
 धृत्यापरेण प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरो शागममलम्ब्य तत्र
 शिशुं निधाय नदीवेगेनोत्थमाना वेनचित्तरन्नेन कालभोगिनाहमदति ।
 मदवलम्ब्यामृता मूरहोऽधमस्मिदगे तीरमगमत् । गल्लस्योदीपनतया मधि

मृतायामरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यते' इति । ततो विषमविषज्वालावलीदावयवा सा घर्णातले न्यपतत् । दद्याविष्टदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामपनेतुमक्षम, समीपकुञ्जेष्वौपधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो व्युत्क्रान्तजीविता ता व्यलोक्यम् । तदनु तस्याः पावकसस्कारं विरघ्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय भवदमात्यतनयस्य भवाने-
वाभिरक्षितेति भवन्तमेनमानयम्" इति । तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितैः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयं समर्पितवान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुषोप ।

दशकुमारचरितम् ।

टीपा

अवादीन्, अवोचत्, अगमन्,—वद्, वच्, व गम् या धातून् तू. भू. वृ. पु. ए. वचनी रूपैः.

भदशि—दद्य् धातून् तू. भू. कर्माणि वृ. पु. ए. वचनी रूप.

प्रश्न

१ वाक्ये पुरी करा—

(१) काली धात्र्या सहैमं बालकं नशामक्षिपत् यत्

(२) बालस्य न कोऽपि शरण्योऽस्ति यत्.....

(३) सा स्यविराचिरादेव मृता यत्

(४) नरपतिस्तं बालं सुमतये समर्पितवान् यत्

२ विलोलालम्, निजशोकशङ्कलपाटनक्षमः, कायनकान्तिः, सासूयम्, भूदह, शोकाकुलचेता, सोदर.—हे समास सोढवून त्याची नावे सांगा.

३ मा उतान्घांतील सर्वं पूर्वमालत्राचक्र भव्यर्थे दर्शान् तीं योगत्या धातून्तीं य कर्त्ता वनविरेकी भाहेत ते लिहा.

- पाठ करा —(१) प्रवया स्थविरो वृद्धो जिनो जाणो जस्रपि ।
 (२) पतद्गौ पक्षिसूर्यो च पूग कसुकट्टन्दगो ।
 पशवोऽपि मृगा वेग प्रवाहजवगोरपि ॥

पाठ ४३

रघुदिग्विजयः ।

स ययौ प्रथम प्राची तुल्य प्राचीनवर्हिषा ।
 अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ १ ॥
 रजोभि स्पन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभै ।
 भुवस्तडमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २ ॥
 मरुपृष्ठान्युदम्भासि नाभ्या सुप्रतरा नदी ।
 विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार स ॥ ३ ॥
 स सेना महती कर्पन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
 बभौ हरजटाभ्रष्ट गङ्गामित्र भगीरथ ॥ ४ ॥
 पौरस्थानेवमाक्रामस्तास्ताजनपदाञ्जयी ।
 प्राप तालीवनदयाममुपकण्ठ महोदधे ॥ ५ ॥
 अनम्राणा समुद्धर्तुंस्तरमात्सिन्धुरयादिव ।
 आत्मा सरक्षित सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ६ ॥
 बह्नानुख्वाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
 निचलान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु स ॥ ७ ॥

आपादपन्नप्रणता. कलमा इव ते रघुम् ।
 फलं सवर्धयामासुख्खातप्रतिरोपिताः ॥ ८ ॥
 स तीर्त्वा कपिशः सैन्यैर्ब्रह्मद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथ. कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ९ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ १० ॥
 प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधन. ।
 पक्षच्छेदोद्यतं शकं शिलावर्यांश्च पर्यनः ॥ ११ ॥
 द्विया विपद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलस्तात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ १२ ॥
 गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
 श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ १३ ॥

रघुवंशम् ।

४ उदम्भासि, उपकण्ठम्, जयस्तम्भा, उखातप्रतिरोपिता, गृहीतप्रतिमुक्त,
गजसाधन, उत्कलादर्शितपथ - हे समास सोडवून त्याची नावे सागा.

पाठ करा — कलम्बमार्गणशरा पत्नी रोप इपुर्द्वये ।

प्रक्षेडनास्तु नाराचा पक्षो वाजस्निपूतरे ।

पाठ ४४

वेणीसंहारः ।

(तत प्रविशति गदापाणि क्षतत्रसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेन)

भीमसेनः—(उद्धतं परित्रामन्) भो भोः समन्तपञ्चकसञ्चारिण
सैनिका कोऽयमावेगः । कथयन्तु भगन्त कस्मिन्नुदेशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

द्रौपदी—(लब्धसज्ञा) परित्रायता परित्रायता महाराज ।

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्तुपे उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । सम्प्रति क्षटिति
चिताप्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौपदी—(सहसोत्थाय) कथं न सम्भावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

युधिष्ठिरः—क वोऽत्र भो । सनिशङ्ग धनुरत्यनय । कथं न
यश्चित्परिजन । भवतु । बाह्ययुद्धेनैव दुरात्मानं गादमालिङ्ग्य
ज्वलनमभिपातयामि । (परिहर यन्नाति)

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्तुपे सम्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनी
दुःशासनावट्टया मूर्धजा । अस्तमिता सम्प्रति प्रतीकाराशा । चिता-
समीपमेव द्रुततरं सम्भावय ।

युधिष्ठिरः—दृष्यं न खल्वनिहते तस्मिन्दुरामनि दुर्योधने सहर्तव्या केशा ।

भीमसेनः—पाञ्चाटि न खलु मयि जीवति सहर्तव्या दुःशासन-
प्रिलुत्रिता वेणिरामपाणिना । निष्टु तु तिष्टु । स्वयमेवाह सहरामि ।

द्रौपदी—(भयादपसंपति)

भीमसेनः—तिष्ठ तिष्ठ भीरु द्वाधुना गम्यते । (इति केशेषु
प्रदीप्तुमिच्छति)

युधिष्ठिरः—(वेगाद्भूमलिङ्ग्य) दुरामन् भीमार्जुनशत्रो सुयो
धनहतक,

आशैशवादनदिन तनितापराधो मत्तो वडन मुत्तयोर्हतराजपुत्र ।

आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य जीमन् प्रयासि न पदापदमद्य पाप ।

भीमसेनः—अये कर्मार्थे सुयोधनशङ्क्या क्रोधान्निर्दय मामा-
लिङ्गति ।

कञ्चुकी—(उपसृष्ट्य । महर्षम्) महाराज वक्ष्यमे । अयं खल्व-
युष्मान् भीमसेन सुयोधनश्चतजारणीकृतशरीराम्बरो दुर्लक्ष्यव्यक्ति ।
अलमधुना सन्दहने ।

चेटी—(शंषदोमलिङ्ग्य) देवि निरर्थता निर्वर्त्यताम् । एष खलु
पुरितप्रतिज्ञाभारो नाथस्ते वेणीसहार कर्तुं त्वामन्वियति ।

द्रौपदी—हन्ते, किं मामलीकवचनेराध्वामयसि ।

युधिष्ठिरः—जयन्धर, किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुर्योधनहतक ।

भीमसेनः—देव अनातशत्रो भीमार्जुनगुरो कुताऽद्यापि दुर्यो-
धनहतक । मया हि तस्य दुरामन पाण्डुकुलपरिभ्रानि —

भूमौ क्षिप्त शरीरं निहितमिदममृच्च-दनाम निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्थे निरङ्गा चतुश्चरिपय सीमया सार्धमुत्थ्या ।

भृत्या मित्राणि योषाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्गणाश्रौ
नामैकं यद्भवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

युधिष्ठिरः—(स्वैरं मुक्त्वा भीममवलोकयन्नभूणि प्रमार्जयति)

भीमसेनः—(पादयोः पतित्वा) जयवार्थः ।

युधिष्ठिरः—वत्स बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते मुख-
चन्द्रम् । तत्कथय कञ्चिज्जीवति भवान्समं किरीटिना ।

भीमसेनः—निहतसकलरिपुपक्षे नराधिपे जीवति भीमोऽर्जुनश्च ।

युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम् ।

भीमसेनः—आर्यं सुमहदवशिष्टम् । संयच्छामि तावदनेन सुयो-
धनश्रेणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् ।

युधिष्ठिरः—सत्वरं गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी
वेणीसंहारमहोत्सवम् ।

भीमसेनः—(द्रौपदीमुपसृत्य) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या
वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । अलमलमेवंविधं मामालोक्य त्रासेन । भवति
वेदिसम्भवे याज्ञसेनि ।

द्रौपदी—आज्ञापयतु नाथः ।

भीमसेनः—स्मरति भवती यत्तन्मयोक्तम् ।

द्रौपदी—नाथ न केवलं स्मरामि । अनुभवामि च नाथस्य
प्रसादेन ।

भीमसेनः—(वेणीमवधूयं) भवति, संयम्पतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुल-
कालरात्रिर्दुःशासनविलुलितेपं वेणी ।

द्रौपदी—नाथ विस्मृतास्म्येतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरपि
शिक्षिष्ये ।

चेटी—(वेणीं वप्नाति)

(नेपथ्ये)

महासमरानलदग्धशेषाय स्वति भवतु राजन्यकुलाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षाक्षतनरपतिभि पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याश मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्त पुराणि ।

कृष्णाया केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणा

दिष्ट्या बद्धः प्रजाना विरमनु निधनं स्वस्ति राज्ञा कुलेभ्यः ॥

युधिष्ठिरः—देवि एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते नमस्तत्सञ्चारिणा
सिद्धजनेन ।

वेणीसंहारम् ।

टीपा

['दुयोधनाला मारुन त्याच्या रचानें माखलेल्या हातानें तुम्ही वेणी पारलान' अशी प्रतिज्ञा भीमानें वेळी होती. परंतु मज्जेच, भीम मारला गेला अशी खोटी बातमी देऊन द्रौपदीनें सती जाण्याकरिता चिता पेटवावयास सांगितली. शक्यात दुयोधनाला मारुन भीमनेन येतो. त्याला प्रथम कोणी ओळखील नाहीं. त्या वेळचा हा वधामग्य आदे. हा 'वेणीसंहारम्' नाटकातील आदे]

सम्राज्यचरम्—कुरुक्षेत्राज्यतील प्रदेश.

सन्+भू (प्र.)—जवळ जाणें.

वदित्वा या अभ्युपाना उपयोग प्रप्रारम्भो करतात व त्या प्रप्राचे उत्तर प्रप्राच्या रत्नेवर होय किंवा नाहीं असें अवलंबून असुनें.

'दिष्ट्या बद्ध—अभिनन्दन करणें'—व्या गौटीरहण अभिनन्दन करतयाचें त्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया योज्यता

- ३ सनिपन्न धनुरपनय । किं मामलीकवचनैराश्वासयसि । अनुभवतु तपस्विनी
 वेणीसहारमहोत्सवम्—या वाक्याचा प्रयोग बदला
 ४ प्रत्याशम्, कुपितयमसख, रणाग्नि, भुजपञ्चर, गदापाणि—हे समास
 सोडवून त्याचीं नावं सांगा.
 पाठ करा—(१) दधिरासृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतपशोणितम् ।
 (२) चिडुर कुन्तलो बाल कच केश शिरोदह ॥

पाठ ४५

दिलीपसुतवर्णनम् ।

दिश प्रसेदुर्मरुतो ववु सुखा प्रदर्शिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
 बभूव सप्तं शुभशसि तक्षण भयो हि लोकाम्युदयाय तादृशाम् ॥ १ ॥
 अरिष्टशय्या परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
 निशीथदीपा सहसा हतन्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ २ ॥
 जनाय शुद्धान्तचराय शसते कुमारजन्मामृतसमिनाक्षरम् ।
 अदेयमासीत्त्रयमेव भूपते शशिप्रभ छत्रमुभे च चामरे ॥ ३ ॥
 निपातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्त पिब्रत सुताननम् ।
 महोदधे पूर इमेन्दुदर्शनाद्गुरु प्रहर्षं प्रबभूव नात्मनि ॥ ४ ॥
 स जातर्गम्यखिले तपस्विना तपोवनाद्रेत्य पुरोऽसा कृते ।
 दिलीपसुनुर्भगिराकरोद्भव प्रयुक्तसस्कार इनाधिक बभौ ॥ ५ ॥
 मुखधरा महत्तूर्यनि स्वना प्रमोदनृत्यै सह वारयोपिताम् ।
 न केऽत्र सन्ननि मागधीपते पथि व्यनृम्मन्त दिवौकसामपि ॥ ६ ॥

उमावृषाङ्को शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
 तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्ताःसदृशेन तत्समौ ॥ ७ ॥
 रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्वनं वभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
 विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ ८ ॥
 उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो यथी तदीयामवलम्ब्य चाहुटिम् ।
 अमूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ ९ ॥
 स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
 लिपेर्यथावद्ग्रहणेन बाह्वयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ १० ॥
 रघुवंशम् ।

टीपा

[रघु राजाच्या जन्माच्या वेळचे वर्णन या खोलात आहे]

अष्टिशाब्दा—वाच.

शरजन्मन्—वार्तिकेयः ।

न वेवलम्—अपि—वेवलम् एक गोष्ट नसे तर आणखी दुसरी गोष्ट असा दोन वाक्यानी
 अर्थ दाखवावयाचा असता पहिल्या वाक्यावर 'न वेवलम्' योजता व दुसऱ्या वाक्यात
 'अपि, अपि तु' असे सूच्य योजतात.

गुरुः प्ररथः प्रथम्व नामानि—मोठा आनंद पोटात नावला नाहीं.

प्रश्न

- १ या कविताचा सारांश सोप्या संश्लेषमध्यें लिहा.
- २ या उतान्यत आलेल्या द्वितीयभूतकाळी रूपातील धातूंची द्वि. भविष्य-
काळी तु. पु. ए. वचनां रूपें लिहा.
- ३ या उतान्यातील कोणत्याहि तीन उपमा घेऊन त्यांचें स्पष्टीकरण करा.
- ४ शंभू, न वेवलम्—अपि, यथा—तथा, दिष्टया गृध्—याचा उपयोग स्वतःच्या
वाक्यात करा.

पाठ कराः—मुद्रप्रीतिः प्रमदो हृद्ये. प्रमोदामोदगंगराः ।

स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मन्नातमुग्गानि च ॥

पाठ ४६

पितृदर्शनार्थं प्राप्ता दश कुमाराः ।

राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा अनेकान्दुर्जयाञ्जशत्रून्विजित्य
 दिग्भिजयं विधाय भूतलयं वशीकृत्य चम्पायामेकर स्थिताः । अत्रान्तरे
 राजवाहनस्य पित्रा राजहंसेन ते राजधानीं प्रत्याहूताः । तदर्थं तेनाज्ञा-
 पत्रं तेभ्यः प्रेषितं यदतः परं चेत्क्षणमपि यूयं विलम्बं विधास्यथ ततो मा
 वमुमती च मातरं कथावशेषावेव श्रोष्यथेति ज्ञात्वा पानीयमपि पथि
 भूत्वा पेयमिति । एवं पितुराज्ञापत्रं मूर्ध्नि विधृत्य गच्छेमेति ते निश्चयं
 चक्रुः । पूर्ववैरिणं मालवेशं मानमारं पराजित्य तदपि राज्यं वशीकृत्य
 पुण्यपुरे राजहंसस्य देव्या वमुमत्याश्च पादान्मस्याम इति निश्चित्य
 स्वस्वभार्यासंयुताः परिमितेन सैन्येन मालवेशं प्रति प्रस्थिताः । प्राप्य
 चोज्जयिनीं तदैव सहायभूतेस्तैः कुमारैः परिमितेन राजवाहनेनाति-
 बलवानपि मालवेशो मानसार क्षणेन पराजित्ये निहतश्च । एव
 मालवेन्द्रराज्यं वशीकृत्य तद्रक्षणाय काश्चिन्सैन्यसहितान्मन्त्रिणो नियु-
 ज्यान्दिष्टपरिमितसैन्यमहितास्ते कुमारः पुण्यपुरं समेन्य राजवाहनं
 पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वमुमयाश्च चरणानभिवन्दितवन्त । तौ
 च पुत्रसमागमं प्राप्य परमानन्दमधिगता । ततो राज्ञो वमुमन्याश्च
 देव्याः समक्षं वामदेवो राजवाहनप्रमुखाना दशानामपि कुमाराणामभि-
 लषं विज्ञाय तानाज्ञापयत् । 'भवन्तः सर्वेऽप्येकरारं गत्वा स्वानि
 स्वानि राज्यानि न्यायेन परिपालयन्तु । पुनर्यदेष्टा भवति तदा
 पित्रोश्चरणभिवन्दनायागन्तव्यम्' इति । तनस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनि-

वचन शिरस्याधाय त प्रणम्य पितरौ च, गत्वा दिग्विजय विधाय
प्रत्यागमनान्ते स्वस्ववृत्त पृथक्पृथक्छुनिसमक्षे न्यवेदयन् । पितरौ च
कुमाराणा निजपराक्रमावबोधकान्यतिदुर्घटानि चरितान्याकर्ष्य परमा-
नन्दमाप्नुताम् ।

ततो राजा मुनिं सविनय व्यजिज्ञपत् । ' भगवन् तव
प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकमवाङ्मनसगोचर सुखमधिगतम् । अत
पर मम स्वामिचरणसनिधौ वानप्रस्थाश्रममधिगत्याःनसाधनमेव विधातु-
मुचितम् । अत पुष्पपुरराज्ये मानसारराज्ये च राजवाहनमभिपिञ्च्य
शिष्टानि राज्यानि नवम्य कुमारेभ्यो यथोदित सम्प्रदाय द्वे कुमार राजवाह-
नाज्ञाविधायिनस्तदेकमया वर्तमानाश्चतुरुदधिमेखला वसुन्धरा समुद्धृत्य
कण्टकानुपमुञ्जन्ति तथा विधेय स्वामिना ' इति । तेषा तत्पितुर्वान
प्रस्थाश्रमग्रहणोपक्रमनिषेधे भूयासमाग्रह तिलोक्य मुनिस्तानवदत् ।
' भो कुमारका , अय युष्मज्जनक एतद्वय समुचिते पथि वर्तमान
कायकेश विनैव मदाश्रमस्थो वानप्रस्थाश्रमाश्रयणात् सर्वथा भवद्विर्न
निवारणीय । अत्र स्थितस्त्वय भगवद्भक्तिमुपलप्स्यते । भगन्तश्च
पितृक्षत्रिधौ न सुखमवाप्स्यन्ति ' इति । महर्षेराज्ञामधिगम्य ते पितुर्वान-
प्रस्थाश्रमाधिगमप्रतिषेधाग्रहमय्यजन् । राजवाहन पुष्पपुरेऽवस्थाय्य
तदनुज्ञया सर्वेऽपि परित्रना स्वानि स्वानि राज्यानि प्रतिपाल्य स्वेच्छया
पित्रो समीपे गतागतमकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते राजवाहनप्रसुखा
सर्वेऽपि कुमार राजवाहनाज्ञया सर्वमपि वसुधातलय न्यायेन परिपाट
यन्त परस्परमैकमन्येन वर्तमाना पुरन्दरप्रभृतिभिरप्यतिदुर्लभानि
राज्यसुखान्यन्वभूवन् ।

[हा उतारा ' दशकुमारचरितम् ' या दण्डी कर्कच्या मर्यागील शब्दाचा आहे सर्व दाही कुमार एकत्र झाले त्या वेळाचा आहे]

अन्वभूवन्—'अनु + भू' या धातूंचे त भूतकाळी त् पु व वचन

ते गतागतम् अकुर्वन्—ते येऊन जाऊन असत

अवाङ्मनसगोचरन्—वाक्य च मन च वाङ्मनसे तयो गोचरम् न वाङ्मनसगोचरम् अवाङ्मनसगोचरम् ।

प्रश्न

- १ कुत्र स्थिता त कुमारा । किमाज्ञापय प्रेषित नृपेण । मार्गे तै किं कृतम् । वामदेव कुमारान् किम् आदिशत् । किं कृत्वा कुमारा प्रत्या गता । सदा नृप किं मनस्यनरोत् ।
 - २ या उतान्याताल पूर्वकालवाचक धातु अव्यये दर्शवून त्यांतील धातूची द्वि भूत त् पुरुषा रूपें लिहा
 - ३ दिग्विजय , सविनयम् , मदाश्रमस्थ , पुरन्दरप्रभृतय , पितृसन्निधि — हे समास सोडवून नावें सांगा
 - ४ ऐकमत्येन घृन् , कमपि कथावशेष धु आज्ञा मूर्ध्नि विष्ट—आधा, या शब्दसमुच्चयाचा वाक्यात उपयोग करा
- पाठ करा —रिषी वैत्सिपरनारिद्विपद्द्वपणदुर्हद ।

पाठ ४७

ईश्वरवर्णनम् ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्व तदनु निभ्रते ।

अथ विश्वस्य सहस्रे तुभ्य प्रेथा रिपतामने ॥ १ ॥

रसान्तराण्येकरस यथा दिव्य पयोऽश्रुते ।
 देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्वमतिक्रिय ॥ २ ॥
 अमेयो मितलोऋत्प्रमनर्था प्रार्थनावह ।
 अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ३ ॥
 हृदयस्थमनासन्नमकाम त्वा तपस्विनम् ।
 दयालुमनघस्पृष्ट पुराणमजर विदु ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञस्त्रमविज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभू ।
 सर्वप्रमुरनीशस्त्वमेकस्त्व सर्वरूपभाक् ॥ ५ ॥
 अम्भासनिगृहीतेन मनसा हृदयाग्रयम् ।
 ज्योतिर्भय मिचिन्वन्ति योगिनस्त्रा त्रिमुक्तये ॥ ६ ॥
 बहुधाप्यागमैर्भिन्ना पथान सिद्धिहेतर ।
 त्वय्येव निपतस्योघा जाह्नवीया यथार्णवे ॥ ७ ॥
 त्वय्यात्रेदीनचित्ताना त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
 गतिस्त्व वीतरागाणामभूय सत्रिवृत्तये ॥ ८ ॥
 उदधेरिय रत्नानि तेजासीन विवम्यत ।
 स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्य ते दूराणि चरितानि ते ॥ ९ ॥
 अनघात्तमत्रामभ्य न ते किञ्चन प्रियते ।
 लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मसर्मणो ॥ १० ॥
 महिमान मदुत्कीर्य तत्र महिषो वच ।
 ध्रमेण तदगम्या वा न गुणानामिपत्तवा ॥ ११ ॥
 इति प्रमादयामामुस्ते मुराम्नमधोऽक्षत्रम् ।
 भूतार्धव्याहृति सा हि न स्तुति परमेष्ठिन ॥ १२ ॥

[या उपायात तास्विकदृष्ट्या ईश्वराचें वर्णन आहे. सर्व देव विष्णूचें वर्णन करतात]
 'स्तुतिभ्य व्यतिरिच्यन्ते—सर्व प्रकारच्या स्तुतीला भागें दावतात'

प्रश्न

- १ ईश्वरस्वरूपाचें वर्णन करताना कालिदासानें कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला आहे हें सोदाहरण स्पष्ट करा.
- २ ईश्वराच्या ध्यानापासून काय फायदा होतो हें ज्या श्लोकात वर्णिलेले आहे त्यांचा अर्थ लिहा.
- ३ तिसऱ्या श्लोकात दिसणारी विशिष्ट गोष्ट कोणती हें सांगून त्या श्लोकाचा स्पष्टार्थ लिहा.
- ४ विभ्रते, विदु, अवाप्तव्यम्, उत्कीर्य, अनासतम्, प्रसादयामासु — हीं रूपें ओळखा

पाठ करा — अनुर्जननजन्मानि जनिहस्पतिरुद्भव ।

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिण ॥

पाठ ४८

दधीचसरस्वत्योः परस्परदर्शनम् ।

स युवा द्वितीयेन साधुना सह चरणाम्यामेव उताभण्डपोद्देशमुप-
 नसर्प सन्नियम् । सापित्री समं सरस्वत्या तौ वनवासोचितेनातिध्येन
 यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोरासीना नातिचिरमित्र स्थित्वा तं
 द्वितीय प्रथमसमुद्दिश्यानादीत् । 'आर्ये, सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य
 प्रथमाभिभाषणमशाळीनता विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य कुलतुमारीजनस्य ।

केवलमियमालोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयत्युदन्तश्रवणकुल-
हस्तिनी श्रोत्रवृत्ति । तत्कथयागमनेनापुण्यमाक्त्वा कतमो विजृम्भितविरह-
व्यथ शून्यता नीतो देश । क वा गन्तव्यम् । किं नाम समृद्धतपस
पितुरयममृतवर्षा कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति । का चास्य
त्रिभुवननमस्या प्रमातसन्ध्ये महत्स्तेजसो जननी । कानि वा पुण्य
भाञ्जि मज्जन्त्यभिरुह्यामक्षराणि । आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रम कौतुकानु-
रोविनो हृदयस्य' इति ।

एवमुक्तवत्या तस्या प्रकटितप्रश्रयोऽस्तौ प्रतिव्याजहार ।
' आयुष्मति, सता हि प्रियवदता कुलविद्या । श्रूयताम् । अथ खलु
भूषण भार्गवप्रशस्य भगवत्तद्व्ययनस्य बहिर्वृत्तिजीवन दधीचो नाम तनय ।
जनन्यस्य जितजगतोऽनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राज
पुत्री त्रिभुवनकन्यारत्न सुकन्या नाम । ता खलु देवीमन्तर्वनीं निदित्वा
वैजनने भासि प्रसवाय पिता पयु पार्श्वीस्मृगृह्णानाययत् । अस्तु च
सा तत्र देवी दीर्घायुपमेनम् । अनेहसावर्धत तत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गो
बालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि
दुहितरि नासेचनकदर्शनमिमममुञ्जमातामहो मनोविनोदन नतारम् ।
अशिक्षताय तत्रैव सर्वा विद्या सफलाश्च कला । कालेन चोपाख्य
यौवनमिममालोक्याहमिनासावप्यनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दमस्पेति
मातामह कथ कथमप्येन पितुरन्तिकमधुना व्यसर्जयत । मामपि तस्य
देवस्य मुगृहीतनाम्न शर्यातस्याज्ञाकारिण विदुक्षिनामान भृत्यपरमाशुमव-
धारयतु भवती । पितु पादमूलमायान्त मया सामिस्तारमकरोत्त्वामी ।
तद्धि न कुलत्रमागत राजकुलम् । उत्तमाना च चिरन्तनता जनयत्यतु

जीविन्यपि जने कियन्मात्रमपि मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्य-
कोशो महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोणं तस्य भगवत-
श्चयवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्पं काननं
निवासः । तद्वधिक्षेपं नौ यात्रा । वयमपि शुश्रूषवो वृत्तान्तमायु-
ष्मत्योः । नेयमाकृतिर्दिव्यता व्यभिचरति । गोत्रनामनी तु श्रोतुमभि-
लपति नौ हृदयम् । तत्कथय कतमो वंशः स्पृहणीयता जन्मना नीतः ।
का चेयमत्रभवती भवत्याः समीपे समवाय इव विरोविना पदार्थानाम्
इति । सा त्ववादीत् । ‘ आर्य, श्रोष्यसि कालेन । भूयसो दिवसानत्र
स्थातुमभिलपति नौ हृदयम् । अल्पीयाश्चायमध्या । परिचय एव प्रकट्टी-
करिष्यति । आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुपद्गदृष्टे जनः ’ इत्यभिधाय
तूष्णीमभवत् ।

दृपंचरितम् ।

टीपा

[दुर्वास ऋषीर्नां शाप दिव्यामुक्तं सरस्वती सावित्रीरोरर मन्मलोवाहून पृथ्वीवर जाणी झाली. काण्य अण्य ती शोण नदराच्या तीरावर आली व तेथे ल्यामडपांन राहिली. त्या वेळीं त्यानीं उत्तर दिलेला पुष्पळ तरुण व अथ याचा समूह पाहिला व त्याच्यामध्ये १८ वर्षांचा एक तरुण दुसऱ्या पक्षा वयस्क साधूबरोबर चालतांना दिसला. त्यांची भेट झाली त्या वेळचा प्रश्न उतारा आहे]

प्रश्न

- १ सावित्रीने कोणकोणते प्रश्न विचारले व त्रिउशीने त्यांचीं काय उत्तरे दिली हे संगतवार लिहा.
- २ सहजलक्षणधनः, यथाक्रमम्, प्रवयम्, तारकराजः, राजीवलोचन, पारेशोणम्—हे सामान्य सोडवून त्यांचीं नांवे लिहा.
- ३ पुण्यभाषि, आयान्तम्, शुश्रूष, अनादयन्, अर्पीयान्—ही रूपे ओळखून त्यांचा वापया उपयोग करा.

४ समम्, स्पृह्, उदिर्य, सति समी, अन्तिकम्, खलु, मथं कथमपि—
यात्रा संस्कृत वाच्यार्थे उपयोग करा.

५ पथिन्, दीर्घायुस्, पुण्यभाज्, पति, युवन्—हे शब्द बालवा,

पाठ करा.—ब्राह्मी तु भारती माया गौर्वागवाणी सरस्वती ।

व्याहार उक्तिर्लेपित भाषित वचन वच ॥

पाठ ४९

अग्निं प्रविविधुर्यशोमती स्वपुत्रं सान्त्वयति ।

प्रशान्ते च मन्युवेगे सग्नेहमुत्थापयामास सुत देवी यशोमती ।
हस्तेन चास्य प्रवदितस्य क्षरन्तीं दृष्टिमुन्ममार्ज । तत्रमपि बाष्पैरार्यपूर्णमाणे
स्नयने प्रसृज्य सुतवदनविनिहितनयनयुगला पुन पुनरायतं नि.श्वस्या-
धात्रीत् । 'वत्स नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागाहो वा । स्तन्येनैव
सह त्रया पीत मे हृदयम् । अरिमश्च समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वा
न पश्यति दृष्टि । अपि च पुत्रक पुरपान्तरबिलोकनव्यसनिनी राज्यो-
पकरणमकरणा वा नास्मि लक्ष्मी-क्षमा वा । कुलकलत्रमस्मि
चारित्र्यना धर्मधरले कुले जाता । वीरजा वीरजाया वीरजननी च
माद्री पराक्रमतीता कथमन्यथा कुर्यात् । एवविधेन पित्रा ते भरत-
भगिरथनाभागनिभेन नरेन्द्रद्वारकेण गृहीत पाणिः । आसेवितः
सामन्तसीमन्तिनीसमार्जितजाम्बूनदचटाभिषेकः शिरसा । लब्धां
मनोरथदुर्लभा महादेवीपद्मबन्धस कारलामो ललाटेन । सपत्नीनां शिर.मु
निहितं नमनिखिलकटकदुग्धिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चन धरण-

युगलकम् । एव कृतार्थसर्वावयवा किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या ।
 मर्तुमविध्वैव वाञ्छामि । न च शक्नोमि दग्धस्य भर्तुरार्यपुत्रविरहिता
 रतिरिव निरर्थकाप्रलापाकर्तुम् । पितुश्च ते पादघूलिरिव प्रथम
 गगनगमनमाप्रेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीना सुराङ्गनानाम् ।
 प्रयग्रदृष्टदारुणदु खदग्धायाश्च मे किं घक्षयति घूमध्वज । मरणाच्च
 मे जीवितमेवास्मिन्समये साहसम् । अतिशीतल पतिशोकानला
 दक्षयस्त्रेहेन्वनादस्मादनल । कैलासकल्पे प्रससति जीवेश्वरे जरत्तृण
 कणिकालधीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते । अपि च जीवन्तीमपि मा
 नरपतिमरणावधीरणमहापातकिनीं न स्प्रक्षयति, पुत्र, पुत्रराज्यसुखानि ।
 दु खदग्धाना च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति ।
 वस, विश्वस्ताना यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुया । तदहमेव
 त्वा तावत्, तात, प्रसादयामि न पुनर्मनोरथाप्रातिकूल्येन कदर्थ-
 नीयास्मि' । इत्युक्त्वा पादयोरपतत् । स तु ससम्भ्रममपनीय चरण-
 युगलमनमिततनुरवनिगतशिरसमुदनमयन्मालरम् । दुर्निवारता च शुच
 समवधार्य कुलयोपिदुचिता च तामेव श्रेयसीं मयमान त्रिया
 कृतनिश्चया च ता ज्ञावा तूष्णीमुखोऽभवत् ।

दृपचरितम् ।

टीका

[हर्षाचा पिता आसन्नमरण झाला अमता त्याची आई यशोमती आग्निप्रवेश करू इच्छिते
 त्यामुळे दुःखित होणाऱ्या हर्षाचे ती सान्त्वन करील उपायात शिष्याप्रमाणे करते हा उगारा
 बाण बघीण्या हर्षचरितातील आहे]

सामन्त भिषेक — सामन्ताना सीमन्तिनीभि आवर्जित च असौ आम्बूनदमयेन घग्न
 अभिषेक — मातृलीक रात्राच्या त्रियाणी सोयाच्या बल्शानून वेलेला अभिषेक

प्रश्न

- १ यशोमतीनें अग्निप्रवेश करण्णावद्दल सगितलेलीं कारणें सोप्या संस्कृत भाषेंत लिहा.
 - २ या उतान्यातील द्वितीभूतकाव्यी रूपें ओळखून त्यातील धातूंची क. भूत. धा. वि. व तुमन्त अव्ययें लिहा.
 - ३ आपूर्यमाणे, जीवन्तीम्, कर्दर्यनीया, उदनमयन्, मन्यमान — हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा.
 - ४ अकरुणा, धर्मघवलम्, वीरजा, सपत्नी, आर्यपुत्रविरहिता—या समासाचा विग्रह करून नावें सागा.
- पाठ करा—(१) लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा वमला श्रीर्हरिप्रिया ।
 (२) सम्पत्तिः श्रीध लक्ष्मीध ।

पाठ ५०

(अ) सामान्यश्लोकाः ।

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
 निन्दते न हि कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥ १ ॥
 एको देव केदावो वा शिवो वा एक मित्र भूपतिर्वा यतिर्वा ।
 एका भार्या मुन्दरी वा दरी वा एको वास. पत्तने वा वने वा ॥ २ ॥
 आरम्भगुर्वा क्षयिणी क्रमेण लक्ष्मी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
 दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेर मंत्री खलसज्जनानाम् ॥ ३ ॥
 न वेत्ति यो यस्य गुणप्रशंसं स त सदा निन्दति नात्र धियम् ।
 यथा किराती परिकुम्भजाता मुक्ता परित्यग्य विमर्ति गुणाम् ॥ ४ ॥

आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये घर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ५ ॥

किं वाससा तत्र विचारणीय वास प्रधान खलु योग्यतायाः ।

पीताम्बर वीक्ष्य ददौ स्वकन्या दिगम्बर वीक्ष्य विप समुद्र ॥ ६ ॥

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचं प्रणतानि सर्षत ।

समुच्छ्रितानेव तरुन्स बाधते महान् महत्स्वेन करोति विक्रमम् ॥ ७ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि य प्रकुप्यति ध्रुव स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै कथ जनस्त परितोपविध्यति ॥ ८ ॥

यथा चतुर्भि कनक परीक्ष्यते निचर्यणच्छेदनतापताडनै ।

तथा चतुर्भि पुरुष परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ९ ॥

सुख हि दु खान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विय दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता धृत शरीरेण मृत स जीवति ॥ १० ॥

सहसा विदधीत न क्रियामपिरेक परमापदा पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ॥ ११ ॥

वार्ता च कौतुकवती विमला च विशा

लोकोत्तर परिमलश्च कुरङ्गनाभे ।

तैलस्य त्रिन्दुरिव वारिणि दुर्निनार-

मेतत्रय प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ १२ ॥

व्यतिपन्नति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतु

न खलु बहिरपार्थान् प्रीतय सश्रयते ।

विक्रसति हि पतङ्गस्पोदये पुण्डरीक

द्रवति च हिमरश्माबुद्धते चद्रकान्त ॥ १३ ॥

यावत्स्वस्थमिदं कलेपरगृहं यावच्च दूरे जरा
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
 आमश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यं प्रयत्नो महान्
 सन्दीप्ते भ्रमने तु कूपखननं प्रयुज्यते कीदृशं ॥ १४ ॥
 किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण
 शक्या हि याति निजया पुरयः प्रतिष्ठाम् ।
 कुम्भा न कूपमपि शोषयितुं समर्था
 कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतं ॥ १५ ॥

(आ) सज्जनप्रशंसा

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुद्ये
 गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् ।
 महामेव क्षारं पितृति कुरन्ते वारि मधुरम्
 फणी क्षारं पीत्वा वमन्ति गरलं तु महतरम् ॥ १६ ॥
 वहति मुनश्चेणीं शेषं फणाफलकस्थिता
 कर्मठपतिना मध्येष्टु सदा स च धार्यते ।
 तमपि कुरन्ते त्रोग्ग्रीनं पयोधिरनादराद्
 अहं महता नि सीमानश्चरित्वा विभूतयः ॥ १७ ॥
 ते साधवो मुनयमण्डलमौलिभूता
 ये माधुता निरुपकारिषु दर्शयन्ति ।
 आमप्रयोननशीतृन्विविन्देह
 पूर्वोपकारिषु खलोऽपि हि सानुम्य ॥ १८ ॥

धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोक

किमिति निजकलङ्क नात्मसत्थ प्रमाष्टि ।

भवति विदितमेतत्प्रापश सज्जनाना

परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ १९ ॥

उदयति यदि भानु पश्चिमे दिग्धिभागे

प्रचलति यदि मेरु शीतता याति वद्धि ।

विकसति यदि पद्म पर्यताना शिखाग्रे

न चलति खलु वाक्य सज्जनाना कदाचित् ॥ २० ॥

नान्तर्विचिन्तयति किञ्चिदपि प्रतीपम्

आवोपितोऽपि सुजन पिशुनेन पापम् ।

अर्कद्वियोऽपि हि मुखे पतिताग्रमागा

तारापतेरमृतमेव करा किरन्ति ॥ २१ ॥

असाधु साधुर्वा भवति खलु जाल्यैव पुरुष

न सङ्गाद्वैर्जन्य न हि मुजनता कस्यचिदपि ।

प्ररूढे ससर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते

मणिर्नाहेदोषानस्पृशति न तु सर्पो मणिगुणान् ॥ २२ ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्याया व्यसन स्वयोविति रतिर्लोकपवादाद्भयम् ।

भक्ति शूलिनि शक्तिरात्मद्रमने ससर्गमुक्ति खले

व्येते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नम ॥ २३ ॥

(इ) अन्योक्तयः ।

किं कोमलं कलखैः पिकु तिष्ठ तूष्णीं

मेते तु पामरतरा स्वरमाकलय्य ।

को वा रटत्ययमये निरुक्ते कटूनि

रे वध्यतामिति वदति गृहीतदण्डा ॥ २४ ॥

रे रे चातक सावज्ञानमनसा मित्र क्षण श्रूयताम्

अम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशा ।

केचिद्दृष्टिमिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्बृथा

य य पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीन वच ॥ २५ ॥

अस्तागतोऽयमाविन्द्रवनेष्वधु-

र्भास्वान्न लङ्घयति कोऽपि त्रिधिप्रणीतम् ।

हे चक्र धैर्यमपलम्ब्य विमुञ्च शोक

धीरास्तरति विपद् न तु दीनचित्ता ॥ २६ ॥

वास काञ्चनपञ्जरे नृपकराम्भोजैस्तनूसार्जनम्

भक्ष्य स्वादुरमाब्दाडिमकूट पेय सुधाप्त पय ।

पाठ ससदि रामनाम सतत धीरस्य कीरस्य मे

हा हा हत तथापि जमनिटपिञ्जोड मनो धावति ॥ २७ ॥

शृण्व्य वपुर्भक्तु शुम्भतु सङ्गलानि

रम्भेषु सप्तसतु चूतपत्ता तरेषु ।

पुम्भोन्निटस्य चरितानि करंतु वाम

कात्र यद्वनिधिज्ञो स तु पात्र द्य ॥ २८ ॥

नैर्मल्य यपुनस्तयास्ति वसति पद्माकरे जापते
 मन्द याहि मनोरमा वद गिर मौन च सम्पादय ।
 धन्यस्त्व वक्र राजहसपदवीं प्राप्तोऽसि किं तैर्गुणै-
 र्नीरक्षीरनिभानकर्मनिपुणा शक्ति कथ लभ्यते ॥ २९ ॥
 नात्र व्याधशरा पतन्ति परितो नैत्र दानानलो
 नान्युच्चारचभीतिरस्ति कुहचिन्नो यागुरा महुरा ।
 पर्यालोच्य कुरङ्गकेण विहितो नक्षत्रनायाश्रयो
 नो जानाति यद्दत्र दास्यति विधि स्वर्मानुदन्तव्रणम् ॥३०॥
 मुभापितानि ।

टीका

बोधयि—अवर्णनीय
 'वपुनाम्—इत्यनाम्', 'वपु' धातु फक्त वेदान योनलेला आहे इतर ठिकाणी एवाची
 रूपे 'हन्' बदल येतात

प्रश्न

- १ पुष्पील समास सोडवून त्याचीं नावे लिहा —
 पीताम्बर, कुम्भोद्भव, मध्येष्टम्, नि सीमान, वृषकराम्भोजे,
 सुधाभम्, सफलानि
- २ सामान्य श्लोकाताल दान उत्तम श्लोकाचा अर्थ लिहा
- ३ समनप्रशसेच्या श्लोकाताल समनाची लक्षणें थोडक्यात संस्कृतमध्ये लिहा
- ४ चातकान्योक्ति व राजहसान्योक्ति यांचा स्पष्टार्थ करा
 पाठ करा —विष्णुनारायण कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरप्रभा ।
 दामादर हृषिकेश वेशवा माधव स्वयू ॥

शब्दसङ्ग्रहः (संस्कृत-मराठी)

अकुप्यम् (न.)-सोनें रपें	अतीत (अति+इ-क. भू धा. वि.)- जुना, पलीकडे गेलेला
अक्षम (वि.)-अयोग्य, असमर्थ	अत्यन्तगत (वि.)-हायम गेलेला
अक्षौहिणी (स्त्री.)-एक मोठे सैन्य. २१८७० रथस्वार व गजस्वार, ६५६१० घोडेस्वार व १०९३५० पायदळ	अत्यय (पुं.)-होऊन जाणे, संपणे
अगृभु (पुं.)-निर्लोभी, निरिच्छ	अत्रस्त (अ+त्रस्त-त्रस्-क. भू. धा. वि.)-न न्यालेला
अग्निक्त्प (वि.)-अग्नीसारखा	अदभ्र (वि.)-पुष्कळ
अग्रहार (पु)-राजानें दिलेली इनामी जमीन	अदीनसत्त्व (वि. बहु. स.)-घोट मनाचा
अग्र्य (वि.)-श्रेष्ठ	अधिक्षेप. (पुं.)-मिन्दा
अघम् (न.)-पाप	अधिष्ठानम् (न.) जागा, गाव
अङ्गनवेदी (स्त्री.)-आगणातील चौकोनी जागा	अधोक्षज. (पुं.)-विष्णूचें नाव
अङ्गुलीयम् (न.)-आगटां	अध्वरः (पुं.)-यज्ञ
अङ्घ्रि (पुं.)-पाय	अनभिज्ञ (वि. नन् तारपु.)-ओळख नसलेला, माहिती नसलेला.
अचिरान् (अ.)-धीव्याच वेळात	अनल (पुं.)-अग्नि
अजितम् (न.)-हरणाचें कातडें	अनशनम् (न.)-उपास करणे, घाही न खाणे
अचिरम् (न.)-उघटी जागा	अनायास (पुं.)-धम न पडणें
अतिक्रान्त (अति+कम्-क भू. धा. वि.)-होऊन गेलेला.	अनाश्रय (वि. नन् तारपु.)-घराजित न होणारा
अतिभरिच् (कर्मणि) वरचड अगणें, मागें टाकणें	अनाविल (वि. नन् तारपु.)-स्वच्छ
अतिश्री (२ भा. प.)-मागें टाकणें, उपास-न अगणें	अनाश्रुतिः (स्त्री.)-दुष्प्राळ, पाऊन न पडणें
	अनिल (पुं.)-वारा

अनुकम्पा (स्त्री.)-दया
 अनुबन्ध (पु)-सवध
 अनुमता (वि स्त्री.)-पतिनिष्ठ,
 आज्ञाधारक
 अनुशास्त्र (२ प)-उपदेश करणें,
 शिक्षणें
 अनुपन्न (पु)-जवळ येण, प्रसन्न,
 सवध
 अनेहसा (अव्ययार्थी रूप)-मूर्णपणें
 अन्तर (पु)-यम
 अन्तरित (अन्तर + इत्)-अडवलेलें,
 शाकलेलें
 अन्तरिक्षम् (न)-आकाश
 अन्तरेण (अ)-सवधी, शिवाय
 अन्तर्वेदी (स्त्री)-गर्हिणी
 अन्धस् (न)-अत्र
 अन्धगृता (स्त्री)-कोरिळ
 अन्वय (पु)-कुळ, सवध
 अप + ऊह् (१ उ)-नाश करणें, दूर
 करणें
 अपप्यकारिन् (वि)-अहित करणारा
 अपरिग्रह (पु)-स्वाकार न करणें,
 दूर लोटणें
 अप्रतिवार्य (वि)-प्रताकार करण्याला
 कठीण
 अप्रमत्त (वि)-सावध
 अप्द (पु)-वर्ष
 अभयसत्रिन् (वि)-अभय वचन देणारा
 अभि + उप + इ (२ प)-जवळ जाणें

अभिरया (स्त्री)-तेज
 अभिज्ञानम् (न)-ओळख
 अभि + धा (३ उ प.)-बोलणें
 अभिभवनीय (वि)-अपमान कर-
 ण्याला योग्य
 अभिमत (वि)-प्रिय, आवडता
 अभि + मन्त्र् (१० आ)-मन्त्र म्हणून
 शुद्ध करणें
 अभियुक्त (अभि + युक् - क. भू. घा.
 वि)-विद्वान्
 अभिविनीत (अभि + वि + नी - क. भू.
 घा वि)-शिक्षण दिलेला
 अभिसमाहित (अभि + सम् + धा + धा)
 -रचलेली, एकत्र केलेली
 अभिसार (पु)-सोबती
 अभ्यन्तरम् (न)-आंतील भाग
 अभ्यास (पु)-जवळचा जागा
 अमर्ष (पु)-राग
 अमर्षण (वि) उतावीळ, रागावलेला
 अमानुष (वि)-दैवा, स्वर्गाय
 अमोघ (वि)-सफल
 अम्युतम् (न)-कमळ
 अयस् (न)-ओखड
 अरविन्दम् (न)-कमळ
 अरिष्टशय्या (स्त्री)-बाळतिणीची बायल,
 खाट
 अर्क (पु)-सूर्य
 अर्ष (पु)-किमत, योग्यता,
 पूजासाहित्य
 अर्चिस् (पु न)-प्रकाशकिरण, उवाळा

अर्थशुचि (पुं)-संपत्तीची आवड
असलेला

अर्थशास्त्रम् (न)-राजनीतिशास्त्र,
सपत्तिशास्त्र

अर्थसम्बन्ध (पुं)-सपत्तीने आलेला
संबंध

अर्थिन् (पु)-याचक

अर्भक (पु)-मूल

अलक (पु.)-वैस

अलि (पु.)-भुगा

अलीक (वि.)-खोटे

अवतामम् (न.)-छत, वेल पसरणे,
मण्डप

अवदात (वि.)-शुद्ध, उदार, उदात्त
अव + धृ (१० उ. प)-विचार करणे,
निश्चय करणे

अवध्यता (स्त्री.)-टार मारता न देणे

अवधीरणा (स्त्री.)-अपमान

अव + धृ (५ उ. प.)-हालपणे

अवन्ध्य (वि.)-सफल

अवन्ती (बहुवचन)-अवन्ती देस

अवरण (वि.)-मागून जन्मलेला,
लहान

अवरोध (पु)-बाधको, जनानगाना

अवार्य (वि.)-निवारण करण्यास
असक्य

अपितथ (वि.)-गरे

अपलीड (अव + लिह् - क भू, धा
पि)-च'टलेला, रगत केलेला

अशनि (पु. स्त्री.)-इन्द्राचे वज्र
असित (वि)-बाव्या

असूया (स्त्री.)-मत्सर

असृज् (न.)-रक्त

अस्मात्तार (पुं.)-अधूनचा वर्षाव
अहि (पुं)-साप

अहित (पु.)-शत्रु (न.)-अकल्याण

आ

आकर (पु.)-साठा

आकारणम् (न.)-बोलावणे

आकन्द (पु)-रडणे, शोक

आक्रीड - म् (पु न.)-क्रीडोद्यान

आख्येय (वि)-सागण्यालायक,
सागावयाचा

आ + चक्ष् (२ आ)-सागणे, म्हणणे

आजीव (पु.)-उपजीविकेचा मार्ग

आतत (आ + तन् - क. भू. धा. वि.)-
पसरलेला

आ + तन् (८ उ. प)-वाटवणे

आतुर (वि.)-जखमी, (नाम पुं)-
रोग

आदेशकारिन् (वि)-दुरम बनावणारा

आधि (पु)-मानसिक दुःख

आपप्रसत्त्वा (वि. स्त्री.)-गर्भवती

आ + मु (प्र)-माहून नेणे, पूर देणे

आयनाभ (वि.)-लांब टोळ्यांचा

आयत्त (वि)-स्वाधीन, अवलंबून
आलेला

आ + यम् (प्र.)-पीडा देणे, दु रा देणे
 आयम (वि.)-सोयंडी
 आयुस् (न.)-आयुष्य, (पु)-उर्व-
 शीच्या मुल्यचें नाव
 आराम (पुं.)-आनंद, उद्यान
 आविष्ट (आ + विच्-क. भू धा.
 वि.)-पछाटलेला, व्यापलेला
 आयुत (पु)-बहिणीचा नवरा, मेहुणा
 आशु (वि.)-जल्द
 आशुग (पुं.)-बाण
 आसन (वि.)-जवळचा,

जवळ असलेला

आसेचनक (वि.)-अति प्रिय, सृष्टि न
 करणारे

इ-ई

इन्द्रमहामुक् (पु.)-डुना
 इष्टिः (स्त्री.)-यत्न
 ईड् (१ आ.)-स्तुति करणे
 ईप्सितम् (न.)-इच्छा
 ईपद् (अ.)-थोडासा

उ-ऊ

उक्षित (उश्-क मू. धा वि.)-भिज-
 वलेला, शुद्ध केलेला, सुवासिक केलेला
 उच्चमान (वि.)-उंच आकाराचा
 उच्चावच (वि.)-उचसखल, लहानमोठा
 उच्छिस्त (वि.)-वर ज्याळा जात
 असलेला

उदुपः (पुं.)-चन्द्र

उज्जित (उज्ज्-क. भू धा. वि.)-

टाकलेला

उत्कला (ब. व.)-उत्कल देशचे लोक

उत्कलापय (नामधातु)-निरोप घेणे

उद्विस्त (उद् + क्षिप्-क. भू. धा. वि.)

-आधारलेले, वर फेकलेले

उत्पाचित (वि.)-भरलेला,

आत घातलेला

उत्पान् (१ प.)-सणून काढणे,

उपदून काढणे

उत्तमाद्गम् (न.)-डोकें

उत्तरीयम् (न.)-वरचें वस्त्र,

पावरण्याचें वस्त्र

उत्सङ्ग (पुं)-मांडी

उत्सृज् (६ प. प.)-सोडून देणे,

वाहेर टाकणे

उद्गाल (पु)-गळ

उद् + गृ (६ प.)-वाहेर टाकणे, बोलणे

उद्धत (वि.)-गर्बिष्ठ, वर उचललेला

उद्धूत (वि.)-वर फेकलेला, उचळलेला

उदम्भस् (वि)-पाण्याने भरलेला

उद्विग्न (उद् + विच्-क मू. धा. वि.)

दु खी, चिन्तातुर

उन्मग्न (उद् + मन्-क. भू. धा. वि.)

-वर आलेला

उप + आस् (२ आ.)-पूना करणे,

जवळ जाणे

उपकण्ठ-म् (पु. न.)-जवळची बागा

उप + क्रम् (१ आ. प.)-आरम्भ करणें,

जवळ जाणें

उप + ग्रह् (९ उ. प.)-पकडणें, मिळणें

उपशा (स्त्री.)-मूळ ज्ञान

उप + नी (१ प.)-उपनयन करणें,

घडवून आणणें

उप + पद् (प्र.)-उत्पन्न करणें,

अमलात आणणें

उपपन्न (उप + पद्-क. भू. धा. वि.)

-सिद्ध केला, योग्य

उप + यम् (१ आ.)-विवाह करणें

उप + रुध् (कर्मणि)-अडथळा होणें

उपलब्धि (स्त्री.)-मिळणें, सापडणें

उपशम (पु.)-शांत होणें,

इन्द्रियावर ताबा ठेवणें

उपह्वर (पु.)-एकीन्डची जागा

उपाधि (पु.)-विशिष्ट गुण

उपार्जित (उप + अर्ज्-क. भू. धा. वि.)

-मिळविलेला

उपावर्तनम् (न.)-परत येणें

उरग (पु.)-नाग

उरीकृ (८ उ. प.)-स्वीकारणें,

अनुसरणें

उर्वरित (वि.)-उरलेला, पुष्कळ

उल्लिखनम्-उखळणें

ऊर्मि (पु. स्त्री.)-लाट

ए

एकपदे (अ.)-एकदम

ओ-औ

ओजस् (न.)-तेज, सामर्थ्य

ओजस्विन् (वि.)-तेजस्वी, शक्तिमान्

औत्पातिक (वि.)-सकट आणणारा,

अशुभसूचक

औरस (वि.)-स्वत चा (मुलगा)

क

कक्ष (पु.)-कार, बाजू

कटक-म् (पु. न.)-सैन्य, राजधानी,

करुण

कष्टक-म् (पुं. न.)-माटा, राज्याला

पीडा देणारा शत्रु

कण्हयनम् (न.)-खाजवणें

कणिष्ठा (स्त्री.)-अति लहान भाग,

परमाणु

कदर्धित (वि.)-तुच्छ लेखलेला

कनकम् (न.)-सोने

कन्दरा (स्त्री.)-दरी, गुहा

कपित्थ (पु.)-वृक्षाचें नाव

कपिशा (स्त्री.)-नदीचें नाव

कमठपति (पु.)-कासबाचा प्रमुख

करणम् (न.)-मुख्य इन्द्रिय

करभोह (स्त्री.)-हत्तीच्या सोटेप्रमाणें

किंवा हाताच्या मागील भागाप्रमाणें

जिच्या माज्या आहेत अशी

कर्दम (पु.)-विखल

कर्पटम्- (न. पु.)-लाल कापडाचा

तुकडा

कल (वि.)-मजुळ

बल् (१० उ. प.)-विचार करने,
मानगें

बलत्रम् (न.)-पत्नी

बलम (पुं.)-छाडीचा रोपा

बलेवरम् (न.)-शरीर

बल्पदुम (पुं.)-इच्छिलेले देणारा वृत्त

कल्पित (क्लृप्-प्र.) कर्मणि भू. घा.
वि.)-टगविलेला

बबच-म् (पु. न.)-चिलखत

काकपक्ष. (पु.)-केसाचे झुळप

कादम्बरी (स्त्री.)-दाढ

कान्तारम् (न. पु.)-मोठें भरप्य

कान्तिमत् (वि.)-तेजस्वी, चन्दाकारें

कामवृत्त (वि.)-वैपथिक सुरताच्या
पाटीस लागणारा

कारणवच (पु.)-एक प्रकारचा वदन

कार्मुकम् (न.)-घनुष्य

काष्ठा (स्त्री)-मर्यादा

किरीटमालिन् (पु.)-कर्जुनाचें नाव

कीर (पु.)-पोपट

कुञ्जर (पु.)-हत्ती (समासाच्या
शेवटी 'मुख्य' असा अर्थ होतो)

कुटिम म् (पु. न.)-फरशा केलेली
जमीन

कुन्दम् (न.)-एक प्रकारचें जाईचें फूल

कुधी (पुं)-बाईट कुडीचा मनुष्य

कुम्भीर(ल)क (पुं)-चोर

कुसुमनाभि (पु.)-कस्तुरी

कलाय म् (पु. न.)-घरटें

कुलोद्भवः (पुं.)-कुत्राचा मुख्य पुरुष

कुल्या (स्त्री.)-पाट, चंधारा, प्रवाह

कूलम् (न.)-तीर, विनारा

कृच्छ्र-म् (पुं. न.)-खडचण, विशिष्ट
प्रकारचें तप

कृतक (वि.)-खोटा, कृत्रिम, बनावट

केतु (पुं.)-निशाण, चिन्ह

कोटर-म् (पुं. न.)-झाडाची डोली

कोटरक्षपालः (पु.)-विणेंदार

क्रोडः म् (पुं. न.)-झाडाची डोली,
छाती, माडी

क्षपणक. (पुं.)-बुद्ध किंवा जैन साधु

क्षपय (क्षि-प्र.)-(वेळ) घालवणें

क्षपा (स्त्री)-रात्र

क्षम (वि.)-योग्य, समर्थ, सहनशील

क्षार (वि.)-खारट

क्षि (१ प. ५ प. ९ प.)-नाश पावणें,
नाश करणें

क्षिति (स्त्री)-पृथ्वी

क्षुण्ण (क्षुद्-कर्मणि भू. घा. वि.)-
तुडवलेला, मळलेला

ख

खट्वा (स्त्री.)-राट, माचा

खण्ड म् (पुं. न.)-तुकडा, समूह

खम् (न.)-आकाश

ख

खण्डभेदक (पु.)-चोर

खद-शब्द, रोग

गन्धाब्ज (वि)-गन्धयुक्त
गम्भीरवेदिन् (वि)-अनावर, अतुश
न मानपारा

गरल-म् (पु न.)-विष
गर्तावर्त (वि.)-खदकात किंवा शुद्धेत
असपारा

गण्युति (स्त्री.)-दोन कोस अंतर
गिर (स्त्री.)-शब्द, बोलणे
गुटिका (स्त्री)-गोळी
गुरु (पु)-श्रेष्ठ मनुष्य, वडील मनुष्य,
बाप.

गेहम् (न)-घर
गोधादिन् (पु)-गोधा नावाचा जल-
चर प्राणी खाणारा

गोपुरम् (न.)-मुख्य द्वार
गोष्ठी (स्त्री)-सवाद, समाज,
ग्रन्थि (पु)-गाठ, धैली
ग्रामीण (वि.)-गावातील, खेडबळ

घ

घट (१ वा.)-मुतलेला असणे, घडणे
घटा (स्त्री.)-समूह
घोणा (स्त्री.)-भाऊ

च

चक्रवर्तिन् (पु)-सर्वभौम राजा
चतु शालम् (न)-चौसोपी वाऱ्या
मथाल जागा
चतुष्पथम् (न)-चव्हादा
चन्द्रमान्त (पु)-चन्द्रोदयाबरोबर
पासरणास दगड

चन्द्रशाला (स्त्री.)-गर्दीवरीळ खोली
चान्द्रायणम् (न.)-चन्द्रोदय व चन्द्रास्त
यावर अवलंबून असलेले ग्रन

चाप (पु.)-मनुष्य
चिरित्तिता (विन्-ऊ, भू. घा. वि.)
-बरे केलेले

चित्र (वि.)-आश्चर्यनारक
चिन्ता (स्त्री.)-काळजी
चिरायते (चिर पासून नामघातु)
-विलंब करतो

चीरम् (न.)-झाडाच्या सालीचे बळ,
पाटलेले वस्तू

चुम्ब (१-१० उ प.)-चुम्बन घेणे
चोदित (चुद्-क भू. घा. वि)
-पाठवलेला, उत्साहित केलेला

छ

छन्दस् (न.)-वेद, इच्छा

ज

जघन्यज (पु)-धाकटा भाऊ
जनपद (पु.)-देश
जयन्त (पु.)-इन्द्राच्या मुलाचे नाव
जर्जरित (वि.)-जुना, सिजलेला,
तुफडे झालेला

जाडयम् (न.)-अज्ञान, बुद्धिमान्य
जात (पु) मुलगा
जातरपम् (न.)-सोने
जातवेदम् (पु)-अग्नि
जाम्बूनदम् (न.)-सोने

जालम् (न.)-खिडकी, जाळें, समूह
जिगमिपु (वि)-जाण्याची इच्छा
करणारा
जिनेन्द्र (पु)-मुख्य बुद्ध साधु,
जैनाचा अर्हंत
ज्वाला (स्त्री)-ज्वाळा

त

तप्यम् (न.)-खरें बोलण, खरी गोष्ट
तपस्विन् (वि)-दीन, गरीब,
असहाय
तरस् (न.)-घाई, जलद्री, वेग
तर् (१० आ)-धमकावणें, भिबविण
तितिक्षु (पु)-क्षमावान् मनुष्य,
सहनशील

तिम् (४ प) भिजणें, शात होणें
तिर्यच् (पु)-क्षुद्र प्राणी
तीक्ष्ण (वि)-उग्र
तुम्बुरु (पु)-गन्धर्वांचें नाव
तुपार (पु)-वर्क, दव, घुकें
तुहिनाद्रि (पु)-हिमालय पर्वत
त्रिदिवेश्वर (पु)-इन्द्राचें नाव
त्रिपुर (पु)-राक्षसाचें नाव
त्वच् (स्त्री)-साल, कातडी

द

दश (पु)-गाधिलमाशी
दग्धितन् (पु)-हत्ती
दयिता (स्त्री)-प्रिया
दरम् (पु न)-भय

दरी (स्त्री)-गुहा, दरी
दरुंर (पु)-वेहक
दशनम् (पु न)-दात
दशशताक्ष (पु)-इन्द्र
दाक्षिण्यम् (न) नक्षत्रपणा
दारुण (वि)-भयंकर
दास्य (वि)-लाकडाचा बेलेल
दावानल (पु)-वणवा
दिवीकस् (पु)-देव
दीपार्क्षिस् (स्त्री)-दिव्याची वात
दीर्घसूत्रिन् (पु)-विलय लावणारा
दुराधि (पु)-कष्टदायक, मानसिक
दुख
दुर्दिनम् (न)-दाट काळोख,
पावसाळी दिवस

दुर्भिक्षम् (न)-दुष्काळ
दुर्मेधस् (पु)-वाईट बुद्धीचा
दोहदम् (पु न)-इच्छा, डोहाळा
द्वन्द्वचर (पु)-जोडीनें जाणारा
द्विरद (पु)-हत्ती
द्विपत् (पु)-शत्रु
द्राक् (श)-लवकर, शटनन्

ध

धरा (स्त्री)-पृथ्वा
धर्य (धृप्-१० आ)-हृष्टा करणें,
धाड घालणें
धर्माधिष्ठानम् (न)-न्यायसभा
धवल (वि)-गुध्र

धानी (स्त्री) - दाई
 धामन् (न.) - तेज
 धीवर (पु) - कोळी
 धौरेव (वि) - पुढारी

न

नक्तम् (अ) - रात्री
 नमस्क (पु) - नमस् किंवा बुद्ध नमसाधु
 नद् (१ प.) - आवाज करणे, ओरडणे
 नवमल्लिका (स्त्री) - जाईची वेळ
 नलिनी (स्त्री) - कमलिनी, कमळानी
 भरलेले तळे

नागदन्त (पु) - खुटी
 नामानन (पु) - गणपति
 नापित (पु) - दावा
 नाराच (पु) - वाण
 नाल (पु) - कमळाचा देंठ
 निकार (पु) - अपमान
 निकेतन निकेतनम् (पु न) - घर, वाडा
 नि + खन् (१ प.) - घट पुरणे
 निजात (नि + खन् - कर्मणि मू. घा.
 वि) - पुरलेला

निग्र (वि) - अवलून असलेला
 निघर्षणम् (न) - घासणे
 निदाघ (पु) - उन्हाळा
 निदेश (पु) - सूचना, हुशम
 निम (वि) - सारला
 (समासाचे शेवटी)

• निमृत्तम् (अ.) - एकीकडे, लपूत

निम्नगा (स्त्री) - नदी
 निरागस् (पु) - निरपराधी
 निहोर - म् (पु न) - ओढा
 निर + खन् (१० उ प) - केड करणे,
 परत देणे

निर + वस् (प्र) - बाहेर घालवणे
 निर + वह् (१ उ प) - तडीस नेणे,
 पुरे करणे

निर्विशेष (पु.) - फरक नसलेला
 निर + वा (प्र) - विहवणे,
 उध्वाता कमी करणे

निर्व्यूढ (निर + वि + वह् - क मू. घा
 वि) - दाखविलेला, तडीस नेलेला
 निर्वृति (स्त्री) - मुख

निर्व्याजता (स्त्री) - ढोंग न करणे,
 श्वरेपणा
 निराम्यान (नि + री - वतं घा वि) -
 लपणारा

निलय (पु) - लपण्याची जागा, घर
 नि + विद् (प्र) - सांगणे, अर्पण करणे
 निशाकर (पु) - रथ
 निशित (वि) - तीक्ष्ण

निपह (पु) - भाता
 निपाद (पु) - पारधी, रानटी मनुष्य
 निपेक (पु) - पाशरणे, शिपडणे
 निम् + क्म् (१ प) - निघून जाणे,
 बाहेर जाणे

नीरोगता नी - रोग घरा करणे

नेमि (स्त्री) - परिष, चाकाची धाव

घात्रा (स्त्री)-दाइ
धामन् (न)-तेज
धीवर (पु)-क्रोडा
धीरेय (वि)-पुडारी

न

नक्तम् (अ)-रात्रीं
नम्रक (पु)-नैन किंवा बुद्ध नम्र साधु
नद् (१ प)-आवाज करणे, ओरडणे
नवमशिक्षा (स्त्री)-जाईची वेळ
नलिनी (स्त्री) कमलिना, कमळानी
मरलेले तळें

नागदन्त (पु)-सुत्री
नागानन (पु)-गणपति
नापित (पु)-न्हावी
नाराच (पु)-वाण
नाल (पु)-कमळाचा देंठ
निकार (पु)-अपमान
निकेत निकेतनम् (पु न)-घर, वाडा
नि+खन् (१ प)-घट्ट पुरणे
निरात (नि+सन्-कमणि भू धा
वि)-पुरलेला
निम्न (वि)-अवलून असलेला
निघणम् (न) घासणे
निदाघ (पु)-उन्हाळा
निदेश (पु)-सूचना, हुद्दम
निम (वि)-गारशा

(समासाचे शक्ती)

• निगृत्तम् (अ)-एकीकडे, लून

निग्नगा (स्त्री)-नदा
निरागस् (पु)-निरपराधी
निर्झर म् (पु न) ओढा
निर्+यन् (१० उ प)-फेड करणे,
परत देणे

निर्+वम (प्र)-बाहर घालवणे
निर्+वह् (१ उ प)-तडीस नेणे,
पुरे करण
निर्विशेष (पु)-फरक नसलेला
निर्+वा (प्र)-विषवणे,
उष्णता कमा करणे

निव्यूढ (निर्+वि+वह्-क भू धा
वि) दाखविलेला, तडीस नेलेला
निर्वृति (स्त्री)-सुख
निर्व्यांनता (स्त्री)-डोंग न करणे,
खरेपणा
निर्लीयमान (नि+ली-वर्त धा वि)-
लपणारा

निलय (पु)-सपण्याची जागा घर
नि+विद् (प्र)-सांगणे, अपण करणे
निशाकर (पु)-चंद्र
निश्चित (वि)-तीक्ष्ण
निपत्त (पु)-भाता
निषाद (पु) पारधी रानटी मनुष्य
निषेक (पु)-पाझरण, शिपडणे
निग+क्म् (१ प)-निघून जाणे,
बाहेर जाणे

नीरोमता नी-गम घरा करणे

नमि (स्त्री)-परिष, चाकाची धाव

नौ (स्त्री) - होंडी, गलवत

प

पक्षपुट (पु) - पक्ष

पञ्चगव्यम् (न) - गार्हपामून मिळणारे
पाच पित्त

पञ्चशर (पु) - मदनचं नाव

पञ्चशता (स्त्री) - पाचशें

पटवन्ध (पु) - मुदुटाला बाधलेली पटी

पट्टिका (स्त्री) - कापडाची पटी

पतङ्ग (पु) - मूथें

पतत्रिन् (पु) - पक्षी

पत्तनम् (न) - शहर

पथ्य (वि) - हितकर

पद्मनिधि (पु) - पद्म सल्ये इतका
राजिना

परमेष्ठिन (पु) - त्र्यम्बदेव, विष्णु

पराग (पु) - फुलाताल मऊ वण,
धूळ

पराभव (पु) - अपमान पराजय

पारे + इ (२ प) - मानणें, विचार
करणें, वेष्टण

परिक्षत (वि) - दुखावलेला, जखमा

परिखा (स्त्री) (निल्याभोवतालचा)
चर

परिग्रह (पु) - स्वीकार, विवाह, परना

परिच्छद (पु) - परिवार सामानसुमान

परिच्छत (परि + छद् - कर्मणि भू धा
वि) - चाकलेला

परिच्युत (परि + च्यु - कर्मणि भू धा
वि) - टळलेला, पडलेला

परिवतनम् (न) - बदलणें, फिरवणें

परि + स्वञ (१ आ) - आलिंगन देणें

परिध्वङ्ग (पु) - आलिंगन भेट

परुष (वि) - खडबडीत, कठोर

पर्यङ्किका (स्त्री) - लहान पलंग

पर्युत्सुक (वि) - उत्सुक

पलाशा (पु) - एक किंशुक नावाचा वृक्ष

पाकशासन (पु) - इन्द्र

पाद्याला (स्त्री) - द्रीपदा

पाटचर (पु) - चोर

पाण्डुरता (स्त्री) - फिरटपणा

पाथेयम् (न) - प्रवासाची सामग्री

पादपाठम् (न) - पाय टेंवण्याची
घडवंची

पापमन्त्रित (वि) - वाईट सल्ला दिलेला

पायसम् (न) - दूध, दुधात शिजवलेला
भात

पाश (पु) - एकडण्याची दोरी

पिफ (पु) - मोर

पिङ्गल (वि) - विंगट

पिनडुम् (पि + नद् - तुमन्त अ) -
बाधणें, गुकणें

पिशितम् (न) - मास

पिशुन (वि) - दुष्ट

पिशित (पि + धा - कर्मणि भू धा वि)
- चाकलेला

पायूपम् (न) - अमृत

पीवर (वि.)-लड्ड, जाड
 पुनःकारिणी (स्त्री.)-पुन होण्याकरिता
 करावयाचा यत्
 पुरन्दरः (पुं.)-इन्द्र
 पुरोग (वि.)-पुढें जाणारा
 पुष्करम् (न.)-निळें कमळ. (पुं.)-
 तळें
 पुष्करिणी (स्त्री.)-तलाव, कमळाचें तळें
 पृतना (स्त्री.)-सैन्य
 पृथक् (अ.)-निरनिराळें
 पृथती (स्त्री.)-ठिपके असलेली हरिणी
 प्रगल्भ (वि.)-धीट
 प्रगुणीकृत-तयार ठेवणें, पोसणें
 प्रणव (पुं.)-ओझार
 प्रति+इ (२ प.)-विश्वास ठेवणें.
 (प्र.)-खानी करणें
 प्रति+ईक्ष् (१ आ.) वाट पाहणें
 प्रतिक्रिया (स्त्री.)-प्रतिस्तर, विरोध
 प्रतिग्रह (पुं.)-स्वीकार, वधीस
 प्रति+ग्रह् (१ उ. प.)-स्वीकारणें,
 हल्ला करणें
 प्रति+पद् (४ आ.)-आश्रय करणें,
 कवूल करणें, योग्य असणें
 (प्र.)-देणें, सिद्ध करणें,
 मिळवणें
 प्रतिपत्ति (स्त्री.)-सुसवात
 प्रतिपाल्य (प्रति+पा (प्र.))—
 वाट पाहणें
 प्रतिबन्ध (पुं.)-अडथळ

प्रतिबोध (पुं.)-जाणति
 प्रतिबन्ध (न.)-उत्तर
 प्रतिविधेय (वि.)-विरोध करणें
 शक्य आहे असा
 प्रति+ध्रु (५ प.)-वचन देणें
 प्रतीत (प्रति+इ-क. भू. घा. वि.)
 आनन्दित झालेले
 प्रत्यग्र (वि.)-ताजा, नुस्ताच घडलेला
 प्रत्यभिज्ञानम् (न.)-ओळख
 प्रत्यर्चित (वि.)-पूजा केलेला
 प्रति+उद् (१ प.)-सामोरें जाणें
 प्रत्युत्थानम् (न.)-उभें राहाणें,
 तयारी करणें
 प्रत्यूपसि (अ.)-अगदी सकाळी
 प्रथित (प्रथ्-क. भू. घा. वि.)-प्रसिद्ध
 प्रदक्षिणाचिस् (वि.)-उजवीकडे
 ज्याच्या ज्वाला बळल्या आहेत तो
 प्रदर (पुं.)-बीळ, खडा
 प्र+पद् (४ आ.)-शरण जाणें
 प्रवर्ह (वि.)-अति उत्तम, धेष्ट
 प्रमथनम् (न.) नाश, पीडा
 प्रमाथिन् (वि.)-पीडादायक, टार
 करणारा
 प्र+मृज् (२ प.)-पुसणें, नाहीसा
 करणें
 प्रचयस् (वि.)-रुद्ध, वयानें मोठा
 प्रवहणम् (न.)-वाहून, गाडी
 प्रवृत्ति (स्त्री.)-मनाचा कल
 प्रह (वि.)-नष्ट

प्रदास्त (वि)-स्तुत्य, प्रदासा केलेला
 प्रभ्रय (पु)-विनय
 प्रसन्न (वि)-स्वच्छ, खानदी
 प्रसभम् (ष)-घाड़नें, जोरानें
 प्रसव (पु)-उत्पत्ति
 प्रसाधित (प्र+साध्-क. भू धा वि.)
 -मिळविलेला

प्राकार (पु)-तट
 प्रागार (पु)-शिरार, पुढील भाग
 प्राचीनबर्हिस् (पु)-इन्द्र
 प्राचेतस (पु) वाल्मीकिचें नाव
 प्राज्य (वि)-पुष्यळ
 प्रार्थनम् (न)-इच्छा, याचना
 प्रारूप (स्त्री)-पावसाळा
 लवङ्ग (पु)-वानर
 लवमान (हु-वर्त धा वि)-तरंगणारा
 स्रावित (हु (प्र)-क भू धा वि)
 व्यापलेला, माखलेला

फ

फणिन् (पु)-सर्प
 फल्यु (वि)-निरर्थक, व्यथ

ब

बलाहक (पु)-मघ
 बलि (पु)-आहुति, दैत्याचा राजा
 बाणासनम् (न)-धनुष्य
 बालामिहोनिन् (पु)-मूख अमिहोता
 बुद्धत् (वि)-मोटा

भ

भहुर (वि)-नाश होणारा, मोडणारा
 भामिना (स्त्री)-छा
 भासुर (वि)-तेजस्वी
 भिषग्वर (पु)-वैद्यश्रेष्ठ
 भाम (वि)-भयकर
 भूतम् (वि)-निर्मित वस्तु
 भूतार्थ (पु)-सय गोष्ट, घडलेला गोष्ट
 भूति (स्त्री)-भरभराट
 भृङ्गरूप (वि)-भुङ्ग्यासारखे काळे
 भयनम् (न) औपध
 भैरव (वि)-भयकर

म

मघवन् (पु)-इंद्र
 मङ्गळ (वि)-कन्याणकारक
 मण्डलम् (न)-समूह
 मण्डित (मण्ड्-क भू धा वि)
 -मुशोभित पालेला, अलटत
 मडक (पु)-माडा (साण्याचा पदार्थ)
 मत्स्यमध (पु)-कोडी
 मदालस (वि)-उन्मादामुळे मद
 मधुकर (पु)-भुगा
 मध्यमम् (न)-कमर
 मनस्विता-धाणेदारपणा
 मनस्विन् (पु)-बुद्धिमान्, उदार
 मनाचा किंवा निश्चयी मनुष्य
 मनीषिन् (पु)-हुपार किंवा विद्वान्
 मनुष्य

राजकम् (न.)-राजाचा समूह
 राजकुलम् (न.)-राजवाडा
 राजराज (पु.)-कुबेर
 राजीवम् (न.)-कमळ
 रत् (६ प.)-दु ख देणें, तुकडे करणें
 रुधिरम् (न.)-रक्त
 रूपित (रूप्-क भू धा. वि.)-
 भरलेला, व्यापलेला
 रोहित (वि.)-लाल (पु.)-माशाचें
 नाव
 रीक्ष्यम् (न)-रक्षता, कठोरपणा,
 निर्दयता

ल

लुडुट (पु.)-लाकडाचा जाड तुकडा
 लक्ष्मन् (न.)-चिन्ह
 लक्ष्यम् (न.)-नेम धरलेला वस्तु
 लक्ष्मीवृत्त (वि.)-नेम धरलेला
 लम् (१ प.)-डकणें, एकदम घडणें,
 स्पर्श होणें
 ललामम् (न.)-अलकार
 ललित (वि.)-सुंदर, रमणीय, खेळकर
 लवणाम्भस् (पु)-समुद्र
 लोकालोकी (पुं)-स्वय व अस्वय जग
 लोष्टगुटिका (स्त्री.)-मातीची गोडी

घ

वंस (पु)-पुट, बाण्
 वक्त्रम् (न.)-तोंड
 वत् (१० भा.)-कमकणें

वज्रधर (पु.)-इन्द्र
 वटिका (स्त्री.)-भावोनी
 वडवा (स्त्री)-घोडी
 वणिज्या (स्त्री)-व्यापार
 वदान्य (वि)-उदार मनाचा,
 गोड बोलणारा
 वनप्रस्थ (वि)-यतीप्रमाणें रानात
 राहाणारा
 वनिता (स्त्री)-स्त्री
 वनौकम् (वि)-अरण्यात राहणारा
 वप्र म् (पु न.)-तट, मातीचा
 उचवटा
 वरदण्ड (पु)-उत्तम दाण्डी,
 (धनुकली)

वर् (१० उ. वरयति-ते)-माणें,
 निवड करणें
 वर्जित (वृत्-कर्मणि भू धा. वि)-
 सोडलेला, शिवाय
 वचंम् (न.)-तेज
 वलय म् (पु न)-वर्तुळ, कडें
 वलीमृत् (वि.)-गुरव्या
 वल्कलम् (न)-झाडाच्या सालीचें वस्त्र
 वल्मीक-म् (पु न)-वाढळ
 वहनम् (न)-गाडी, उचलणें
 वाक्पुलम् (न)-टाळाटाळांचें उत्तर
 वागुरा (स्त्री.)-सापळा, जाळें
 वागमट (पु)-चौरदार वस्त्र
 वाटिका (स्त्री.)-फळवाग
 वानीर (पु)-लव्हाळा, एक प्रकारचें
 गवत

वामोरु रु (स्त्री.)-सुंदर स्त्री
 वारण (पु)-हत्ती, (न)-दूर करने
 वारिवि (पुं)-समुद्र
 वारिभव (वि)-पाण्यात होणारे
 विक्रिया (स्त्री.)-फरक, बदल
 विगर्हित (वि.)-निन्द्य
 विग्रहवत् (वि)-शरीर धारण करणारा
 विग्रहिणी (स्त्री.)-देहधारी
 वि + चि (५ उ. प.)-जमवणे, शोधणे
 वि + जृम् (१ आ.)-जाभई देणे,
 पसरणे, भहन जाणे
 विज्ञापनम् (न.)-विनति
 विटप (पु.)-फादी
 विटपिन् (पुं)-वृक्ष, झाड
 विद्वा (व्यध्-पूर्वकालवा. अ.)-
 भोसरून, वेध करून
 विदग्ध (वि)-हुपार
 विनयाधानम् (न)-नैतिक शिक्षण देणे
 विनिमय (पु.)-अदलाबदल
 विप्रार्ण (वि + प्र + कृ-कर्मणि भू धा
 वि)-पसरलेला
 विप्रयोग (पु)-वियोग
 विप्रवेध (पु)-श्रेष्ठ मात्रा
 विप्रियम् (न)-नाचडती गोष्ट
 विप्रव (पु)-उलट पडणे, दुर्भाग्य
 विभव (पु)-समृद्धि, ऐश्वर्य
 विभ्रम (पु)-गोटार हाल्यात,
 विशग
 वि + शृ (प्र)-विचार करणे

वि + रम् (१ प.)-धावणे
 विलयनम् (न.)-विरघळणे,
 नाहीसैं करणे
 विललित (वि + लुल्-क. भू धा वि)
 -विस्कळित झालेले
 विलोल (वि.)-चञ्चल, अस्थिर
 विवर्जित (स्त्री)-जग जिकणे
 विलम् (न)-कफ्या मासासारखा वास
 विहरणम् (न.)-रोळणे, हिडणे, दूर नेणे
 विहार (पु)-जैन किंवा बुद्ध लोकावा
 मठ
 वीचि (स्त्री.)-लाट
 वीणामुनि (पु.)-नारद
 वीतभव (वि.)-निर्गम्य
 वृ (५-१ उ. प)-वार निवडणे, मार्गणे
 वृत्ति (स्त्री.)-वागणूक, उपजीविका
 वृत्तचूल (वि)-ज्याचे वील झाले आहे
 असा
 वृन्दारक (पु)-देव, मुख्य (वि)-
 प्रसिद्ध मुह्य
 वृषस्त्रन्ध (पु)-वैलासारखे जोरदार
 सदा असलेला
 वेदिका (स्त्री.)-आहुति देण्याची
 जागा, थोडा, मण्डप
 वेधम् (पु)-प्रप्रदेव
 वेला (स्त्री)-मर्यादा, वेळ, समुद्रकिनारा
 व्याप्त (वि + व्या + दा-व भू वि.)-
 उपटलेला
 व्यूहोत्तर (पु)-विजाल छाती अस-
 लेला

संस्तरः (पु.)-दगड
 सम्+सृप् (१ प.)-हालणें
 संहत (वि.)-एकत्र आलेले
 सम्+ह (१ उ.प.)-ठार करणें, गोळा
 करणें
 सहाशात् (अ.)-समक्ष, समोर
 सद्भाष (दि.)-सारखा (समासाचे
 शेवटीं)
 सद्गुल (वि.)-भरलेला, व्यापलेला
 सद्गुणम् (न.)-लडाई
 सद्गुहीत (वि.)-पकडलेला, घरलेला
 सचैल (वि.)-कापडासहित
 संज्ञा (स्त्री.)-नाव
 सद् (१ प.)-बसणें, तालावणें
 सदस् (न.)-सभा
 समाध (वि.)-युक्त, सम्पन्न
 सनिकारम् (अ.)-अपमान करून
 सन्दष्ट (वि.)-चावलेला
 सन्दिग्ध (वि.)-संशय असलेला,
 शंभयुक्त
 सन्धा (स्त्री.)-बचन
 सपर्या (स्त्री.)-सेवा, पूजा
 सप्ततन्त्री (स्त्री.)-सात तारा असलेले
 वाद्य
 सप्रज्ञ (वि.)-मुलाबाळांमह
 सप्रश्रयम् (अ.)-विनयानें
 समय. (पुं.)-आचाराचे नियम
 समन्तपत्रकम् (न.)-दुकुत्रेप्राजवळील
 एका विभागाचें नांव

समर्व (वि.)-योग्य, शक्तिमान्
 सम्+अर्थ (१० आ.)-मानणें,
 सिद्ध करणें, विचार करणें
 समाकीर्ण (सम्+आ+कृ-क. भू. धा.
 वि.)-पसरलेले
 समाजः (पुं.)-सभा, समूह
 सम्+आ+धा (३ उ. प.)-जोडणें,
 समाधान करणें, विचार करणें
 समासादित (सम्+आ+सद्-प्र.—
 क. भू. धा. वि.)-मिळविलेले
 समाहित (वि.)-शांत चित्त असलेला
 समिध् (स्त्री.)-यज्ञात टाकण्याचे काष्ठ
 समीहितम् (न.)-इच्छा
 सम्पर्कः (पुं.)-संगत, एकत्र येणें, भेट
 सम्प्रयोगः (पुं.)-भेट, मीलन
 सम्बाध. (पुं.)-जमाव होणें, अडथळा
 सम्भार (पु.)-तयारी
 सम्+भू (प्र.)-मानणें, मान देणें
 सरीसृपः (पुं.)-सर्प
 सरोजम् (न.)-कमळ
 सहज (वि.)-नैसर्गिक
 सहस्रगुण (वि.)-हजारपट
 सहस्राक्षः (पु.)-इन्द्र
 साधनम् (न.)-सैन्य
 सानु. (न. पुं.)-शिरार
 साम्प्रदाय-म् (पुं. न.)-युद्ध, भाडण
 सारमेय (पुं.)-कुत्रा
 सार्ध (पुं.)-ग्यापाच्यांचा तांज, समूह
 सासूदम् (अ.)-मातरानें

सिद्ध (पु) -साधु, एक प्रकारचा
मानव-श्रेष्ठ मनुष्य
सिद्धि (स्त्री.) -हेतुप्राप्ति, दैवी शक्ति
सिंहोरस्क (वि.) -मिह्राप्रमाणें छाती
असलेला
सिष्णामु (वि) -ज्ञान करण्याची
इच्छा करणारा

मुधा (स्त्री) -अमृत
मुमनम् (स्त्री.) -पृल
मुनुशम् (अ.) -पार, अतिराय
मुभेर (पु) -मेघ पर्वत
मुपु (अ.) -चागल्या रीतीने, अति
सूत्रिका (स्त्री) -रोदया, (साण्याचा
पदार्थ)

मुद्रा (पु) -मुद्र देशातील लोकांचे
नांव
सोड (सह-र. भू. भा. वि.) -सहा
केलेला

सोम (पु) -चंद्र
सौमन्धिकम् (न.) -नीलकमल
सुल्लिम् (न) -पूत
सुम्भ (पु) -गर्भ
सिन्धु (वि) -सिंध, गण

स्तोक (वि) -बोडें
स्थली (स्त्री) -रानातील जागा
स्थविर (वि) -म्हातारा
सगिवन् (वि) -माळ घालणारा
सन् (स्त्री.) -माळ
स्रोतस् (न.) -प्रवाह, ओढा,
लहान नदी

स्वन (पु) -आवाज
स्वप्न (पु) -स्वप्न
स्वमानु (पु) -राहु
स्वादु (वि.) -गोड
स्वैरम् (अ.) -दळु, यथेच्छ

ह

हरि (पु) -इन्द्र, कवि
हृष्यवाह (पु) -अग्नि
हस्त (पु) - (समासाचे शेवटी) -
समूह
हा (३ प.) -त्याग करणे, सोडून देणे
हाटकम् (न.) -सोने
हार (पु) -माळ
हादम् (न) -प्रेम
हुनास (पुं.) -अग्नि

भाग तिसरा-मराठी पाठ

(संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१

भरत राजाचे वशांत शतनु नांवाचा एक प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. त्याला देवव्रत, चित्रागद व विचित्रवीर्य असे तीन मुलगे होते. चडील मुलगा देवव्रत यानें चापाला वचन दिलें होतें कीं ' मी ब्रह्मचर्य व्रत पाळीन, विवाह करणार नाही व राज्यहि करणार नाही ' त्याप्रमाणे त्यानें आपलें वचन पाळलें म्हणून त्याला लोक भीष्म असें म्हणू लागले. भीष्म जसा एकवचनी होता तसाच तो सद्गुणी, पराक्रमी व न्यायी होता. शतनु वारल्यावर त्याचा धाकटा मुलगा विचित्रवीर्य हा गादीवर बसला, कारण चित्रागद पृथ्वीच एका लडाईत मारला गेला होता. विचित्रवीर्याला धृतराष्ट्र, पण्डु व विदुर असे तीन मुलगे होत. धृतराष्ट्र आंधळा होता. भीष्मानें या सर्व मुलांना अस्त्रविद्या व राजनीति यांचें चांगलें शिक्षण दिलें. विचित्रवीर्याच्या मृत्यूनंतर धृतराष्ट्र आंधळा म्हणून राज्य करण्यास तो अयोग्य ठरला. तेव्हा मधला मुलगा पण्डु गादीवर बसला.

२

जानश्रुति नावाचा एक मोठा विख्यात राजा होऊन गेला. त्यानें गरीबाना पुष्कळ गोष्टी दिल्या होत्या. त्याची कीर्ति सगळ्याठडे पसरली होती. एकदा त्यानें असें ऐकिले की, गाडीवाला रैब जें जाणतो तीच सर्वांत श्रेष्ठ अशी जाणण्या-जोगी गोष्ट आहे. म्हणून त्यानें आपल्या सारख्याला त्याच्या सवधीं माहिती विचारला. तेव्हा सारथि त्याला शोधित निघाला. पहिल्यानें त्यानें शहरात तपास केला, परंतु तो न दिसल्यामुळे त्यानें शांत व निर्जन अशा जागेत शोध केला. तेव्हा तो त्याला एका गाडीखाली बसलेला दिसला, जानश्रुति त्याच्याकडे गेला.

च त्याला त्यान ६०० गाई, रत्ने आणि अश्वरथ देण्याचें वचलू केले व 'आपण कोणत्या देवाची सेवा करता?' असे त्यास विचारले. परंतु तो वचलू झाला नाही म्हणून जानश्रुतीन त्याला १००० गाई, रत्ने, अश्वरथ व शिवाय आपली मुलगी देण्याचें वचलू केले. तेव्हा रैक्वान त्याला पवित्र ज्ञान शिकविले त्या खेड्याला अद्यापि रैक्ववर्ण म्हणतात.

३

पडरपुराजवळ एका गावात कान्होपात्रा नावाची एक अतिशय सुंदर मुलगी होती ती गायनकलेत फारच निपुण होती देवाबद्दल तिला इतकी भक्ति वाटत असे की, ती पडरपुरास जाऊन देवळात ईश्वराचें भजन करी तिच्या सौंदर्याचा कीर्ति वेदर देशच्या बादशहाच्या कानी गेला. तेव्हा त्यानें तिला नेण्याकरिता दूत पाठविले तेव्हा ती मोठ्या सकटात पडला व गोंधळून गेली. या सन्दातून देवच आपणास निभावून नेईल अशा विश्वासाने ती त्या दूताना म्हणाला की, 'मी देवाचें शेटवें दर्शन घेऊन येतें, मग तुम्ही मला न्या.' त्या दूतानी तिची विनंति मान्य केली म्हणून ती देवळात गेली व देवाच्या पायावर मस्तक ठेऊन अतिशय काडुळतीनें म्हणाली की, 'देवा आता तूच मला सभाळणार, तू आप-पर्यंत पुष्कळ भक्ताना सोडवले आहेस, तरी या वेळीं माझेहि रक्षण कर.' असें बोलून तिनें देवाच्या पायावर मस्तक ठेविले व तेथेंच तिचा प्राण गेला। हा हकीकत ऐवून बादशहाचें मन पालटले व त्यानें दुष्टपणा सोडून दिला.

४

सत्याश्रीच्या आसमतांनू करवीर म्हणून एक क्षेत्र आहे तेथें धर्मदत्त म्हणून एक विद्वान् ब्राह्मण राहात असे. तो विष्णूचा परम भक्त असल्यामुळे तो विष्णूची पूजा नित्य करीत असे कार्तिक महिन्यात एकदा तो पहाटेस पूजासाहित्य घेऊन हरिमन्दिराकडे जात होता. इतक्यात एक भयंकर दिसणारी अशी दडबू त्याच्या-वर धांवत आली. ती इतकी वेडव आकाराची होती की तिचें वर्णन करणेहि सत्य नव्हते तिला पाहातांच ब्राह्मण फार घाबरला व जीव बांचविण्याकरिता

तुलसीदाससहित हातान पाणी धेऊन व विष्णूचें नांव उच्चारून त्यानें तें पाणी तिच्या आगावर फेकलें, त्यामुळें त्या हडळीला पूर्वं जन्माचें स्मरण झालें व ती मोठ्या भक्तीने त्या ब्राह्मणाच्या पायावर खोळें लागली. ती ब्राह्मणाला म्हणाली, 'महाराज, माझ्या पूर्वकर्मांमुळें मी या अवस्थेंत पडलें आहे. तरी आता माझ्या या किळमवाण्या स्थितींतून मुक्त होण्याचा मला मार्ग सांगा.' तें ऐकताच त्या ब्राह्मणाला फार आश्चर्य वाटलें.

५

एका अतिशय दाट काळोत्या रानां एक नोकर आपल्या धन्याच्या बंगल्याच्या आवारातून चालला होता. त्याच्याजवळ दिवा नव्हता, कारण ती वाट त्याच्या परिचयाची होती. तो अर्धा रस्ता चालून जातो इतक्यात त्याला आपला पाय एका सापावर पडला असा नास झाला व त्यामुळें तो भीतीनें जोरानें वापूं लागला. आपली मरणाची घटका जवळ आली असें त्याला वाटूं लागलें व तो मनात ईश्वराचा धावा करूं लागला. परंतु इतक्यात त्याच्या मनात विचार आला कीं कदाचिन् आपला पाय सापाच्या मानेवर पडला असेल व त्यामुळें आपल्यास साप चावणारहि नाही. या विचाराने धीर घेऊन त्यानें आपला पाय त्या सापाच्या मानेवर जोरानें दाबला. त्यामुळें सापाला हालचाल करता येईना. साप आपणास चावणार नाही अशी खात्री करून घेतल्यावर त्यानें शेजारच्या लोकाना मोठ्यानें हाका मारल्या. त्या हारा ऐकून शेजारच्या घरातील लोक दिवा व काठ्या घेऊन बाहेर आले. ते त्या मनुष्याजवळ जाऊन पाहतात तों तो मनुष्य एका सापाच्या टोक्यावर पाय देऊन उभा आहे असें त्यांना दिसलें. तेव्हां त्यांनी त्या सापाला काटीनें मारलें व त्या मनुष्याची मुटका केळी.

६

हस्तिनापुरांत विलास नांवाचा एक परीट राहात असे. त्याचें मादव धगदी दुबलें झालें होतें. कारण त्याला कापडाचे धरेंच धयजट गद्रे पाठीवरून न्यावे लागत असत, आणि यामुळें तो मरणाच्या मार्गावर होता. एके दिवशी त्या

परीटान त्या गाढवाच्या अंगावर वाघाचें कातडें घालून त्याला जवळच्या शेतात सोडून दिलें. त्या शेताच्या मालकानें जेव्हा त्याला दुसून पाहिलें तेव्हा त्याला वाघ समजून तो पळून गेला, असा क्रम बरेच दिवस चालला. पुढें एके दिवशीं शेताची राखण करणाऱ्यापैकीं एकां आपल्या शरीराभोंवतीं एक काळसर घोगडी गुंडाळली आणि हातात धनुष्यबाण घेऊन डोकें लववून एका बाजूला तो उभा राहिला. भरपूर साण्यामुळें लड झालेल्या त्या गाढवानें त्याच्याकडे दुसून पाहिलें व त्याला गाढवी समजून तो त्याच्याकडे जोरानें ओरडत धावत गेला. तो जवळ येत असताच त्या राखणदारानें धनुष्यबाणानें त्याला मारला. अशा रीतीनें त्या परीटाची युक्ति सफळ झाली नाहीं.

७

कर्ण हा कुर्तीचा मुलगा. जन्मल्याबरोबर तिनें याला यमुनेत टाकून दिलें. असें हें अनाथ बालक वाहात असता धृतराष्ट्राचा सारथि अधिरथ याला तें सापडलें त्याला मूलभाव काहीं नव्हतें. त्यानें मोठ्या प्रेमानें तें सुंदर घालक आपल्या घरी नेलें व आपली बायको राधा हिच्याजवळ दिलें. राधेला तें पारव आवडलें व तिनें त्याचें पोटाच्या मुलाप्रमाणें पालन केलें. तो द्रौण, कृप व परशुराम याजजवळ धनुर्विद्या शिकला. लहानपणापासून दुर्योधन व दुःशासन याच्या संगतीत असण्यामुळें त्याचें त्याचेवर पार प्रेम जडलें. शिवाय दुर्योधनानें त्याला अंग देशाचें राज्य दिले. दुर्योधन, कर्ण व शकुनि याचे सन्त्यानें कोणतीहि गोष्ट करीत असे. कर्ण शस्त्रास्त्रविद्येत निपुण होता एवढेंच नव्हे तर त्याला एका विशिष्ट गोष्टीमुळे विलक्षण सामर्थ्य प्राप्त झालें होतें. कारण सूर्यानें त्याला अभेद्य कवचकुण्डलें दिली होती. ती अगावर असतांना तुला कसलेंच भय असणार नाहीं असें सूर्यानें त्याला सांगितलें होतें युद्धरौशल्य व शौर्य याशिवाय औदार्याबद्दलही तो विख्यात होता. कर्णासारखा दाता विरळा अशी म्हण प्रसिद्धच आहे.

८

श्रीपर्वत नावाच्या पर्वताजवळ ब्रह्मपुर नावाचें एक खेडें होतें. लोकांत अशी बातमी पसरली होती कीं त्या शिखरावर घटाकर्ण नावाचा राक्षस राहातो. एके

दिवशां घटा घेऊन पळून जाणाऱ्या चोराला एना वाघानें मारला आणि खाऊन टाकला. त्याच्या हातातून पडलेली ती घंटा काहीं वानरांनी घेतली व एकसारखी वाजवू लागले. त्या रोझ्यातील लोवाना तो मारून खाऊन टाकलेला मनुष्य जेव्हा दिसला व घंटेचा आवाजहि एकसारखा ऐकू आला तेव्हा त्याना वाटलें की रागावलेला घंटाऋषीच मनुष्याना खाऊन घटा वाजवतो. म्हणून त्या गावातील सर्व लोक पळून गेले. त्या गावात एक वृद्ध स्त्री राहात होती. घंटा अवैद्यीं वाजताना ऐकून तिला वाटलें की राधासाक्षिवाय दुसरा कोणीतरी घंटा वाजवत असावा, म्हणून तिने ती घंटा माकडेंच वाजवितात अशी खात्री करून घेतली व ती त्या देशाच्या राजाकडे जाऊन म्हणाली, 'महाराज, आपण जर मला धरेंच द्रव्य द्याल तर मी घटाकर्णाचा बंदोबस्त करीन.' तिला द्रव्य मिळालें तेव्हा तिने माकडापासून ती घंटा काढून घेतली व तेव्हापासून घंटेचा आवाज बंद झाला व सर्व लोक पुन्हा त्या गावात राहू लागले.

९

फार प्राचीन काळीं महर्षि वेदव्यास कैलास पर्वतावर शंकराकडे जाऊन त्याला म्हणाले, 'हे देवाधिदेवा, आपण सर्वांची पापें नाहींशीं करिता. आपण ज्ञानाचें निधान आहा. तेव्हा आपण माझ्या या शुक नांवाच्या मुलाला दिव्य ज्ञान शिकवा.' हे ऐवून शंकरांनीं शुकाला परम तत्त्व शिकविलें. त्यामुळें शुकानें मन शुद्ध व ज्ञानयुक्त झालें व त्याला ईश्वरज्ञान झालें, त्याला सर्वत्र ईश्वर दिसूं लागला. शंकरांला नमस्कार करून तो ईश्वरभक्तिसागरात मग्न झाला. या परिणामामुळें व्यासाना दुःख होऊन ते 'शुभ, शुभा इकडे ये' असे म्हणत त्याचे पाठीमागून जाऊं लागले. शुक हा सर्व चराचर सृष्टीशीं एकरूप झाला असल्या- कारणानें व्यासाच्या हाकेला, सभोवतालच्या टेंकड्या, प्रवाह, वृक्ष, प्राणी व मनुष्य यांच्याकडून प्रत्युत्तर मिळत होतें. हे पाहून व्यासाना आपल्या मुलाच्या मोठेपणाबद्दल व सुगावद्दल आनंद वाटला.

१०

महात्मा सॉफेटिम हा एक मोठा ग्रीक तत्त्ववेत्ता असून सर्व मनुष्यांमध्ये अतिशय माहाणा व उत्तम होता, तो इतका धर्मशील होता की ईश्वराचा सग-

घेतल्याशिवाय तो कोणतीही गोष्ट करित नसे म्हणूनच त्याने कोणाला यत्किंचिन्ही त्रास दिला नाही एवढेच नव्हे तर पुष्कळाना त्याने मदत केला. तो सुरापेक्षा सह्याला ज्यास्त किंमत देत असे व अडचणी असतानाही शहाणपणाने तो मार्ग काढात असे आपले सहकारी लोक ज्यास्त सुरी व चागले व्हावे याबद्दल त्याचे परिश्रम चालू असत. अशा तऱ्हेचा हा उदार वृत्तीचा मनुष्य मुद्दा लोखनिन्दे-पासून अलिप्त नव्हता. त्याचा स्या त्याचेवर फार रागावत असे एकदा तिने त्याचे अंगावर चिखलाचे पाणी ओतले परंतु सॉक्रेटिसाने आपली मनोवृत्ति ठळक दिला नाही तो शांत राहिला व म्हणाला ' विनेचा कडकडाट झाल्यावर थोडासा पाऊस हा पाहिजेच ' अशा तऱ्हेने सॉक्रेटिसाने असामान्य शान्तता धरली होती

११

अल्पबुद्धि नावाचा एन मनुष्य चोऱ्या व्हाऊन आपली उपनाविज्ञा करित असे. एकदा एका श्रीमान् मनुष्याच्या घरातील दागदागिने त्याने चोरले, म्हणून त्याला न्यायाधीशापुढे उभे करण्यात आले न्यायाधीशाने तू गुन्हा का केलास असा प्रश्न विचारला तेव्हा तो अल्पबुद्धि मोक्या गर्भारपणे म्हणाला, ' महाराज, मी चोरी केली नाही. तर या माझ्या उजव्या हातान घराच्या भिंतीला भोरू पाडून द्रव्याची पेटी पळविली. मी त्या वेळी घराच्या बाहेर होतो, महाराजांनी मला शिक्षा करू नये कारण मी निरपराधी आहे ' न्यायाधीशाने त्या चोराचे बोलणे शांतपणे ऐकून घेतले व ते म्हणाले, ' हे अल्पबुद्धे, तुझे म्हणणे मी खरे मानतो हा तुझा उजवा हात तुला फार आसात लोटतो म्हणून तुला शिक्षा न करता तुझ्या उजव्या हातालाच ५ वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा करतो. ज्याप्रमाणे तुझ्या हाताने चोरी केली त्या वेळी तू बाहेर होतास, त्याचप्रमाणे तुला उजवा हात शिक्षा भोगीपर्यंत तू तुरुंगवाच्या बाहेर राहा. ' ही शिक्षा ऐकून तो अल्पबुद्धि चकित झाला व त्याने शिक्षा भोगली.

धाण्यास यज्ञ सुरू करता येईल, म्हणून द्रव्यलोभानें कोणी आपला मुलगा विरण्यास तयार आहे की काय सावदल राजानें शोच चालविला. शेवटी त्याला ऋचीक नावाच्या ऋषींचा शुभ शेष नावाचा मुलगा मिळाला, राजा त्याला नेत असता त्या मुलानें तपश्चर्या करणाऱ्या विश्वामित्र ऋष्यांना पाहिलें व आपल्यास सोडवण्यावद्दल त्यांची प्रार्थना केली, विश्वामित्र ऋषींनी त्याला वाचविण्याकरिता आपल्या मुलापैकी एकाला बळी जाण्यास तयार व्हावयास सांगितले, परंतु कोणीहि तयार होईना म्हणून त्यांनी त्यांना शाप दिला, नंतर त्यांनी शुभ शेषाला धीर देऊन अग्नाचे दोन मंत्र म्हणावयास सांगितलें तेव्हा त्याला धीर येऊन तो अम्बरीपालाबरोबर आनदानें यज्ञमंडपात गेला, जेव्हां योग्य वेळीं दर्भांच्या दोरीनें तो बांधला गेला तेव्हा त्याने विश्वामित्रांनी दिलेले दोन मंत्र म्हटले, तेव्हा देव सतुष्ट होऊन त्यांनी त्याला दीर्घायुष्य दिलें व अम्बरीपाला यज्ञफल दिले.

१३

वाल्मीकि हा मूळचा ब्राह्मणाचा मुलगा होता, तो लहान असता-नाच त्याचे आईबाप त्याला रानात टाकून तपश्चर्येसाठीं निघून गेले, परंतु त्या रानांतलीं भिन्न लोकांना त्याची दया आली व त्यांनी त्याला आपल्या घरी नेऊन स्वतःच्या मुलाप्रमाणे ममतेनें वाढवले, लहानपणापासून भिलात वाढल्यामुळे तो ब्राह्मणाचा मुलगा भिलासारखा वागू लागला, त्यानें वाटमान्याचा धंदा सुरू केला व तो आपल्या वायनामुलाचें पोट भरू लागला, हा त्याचा उपजीविकेचा प्रथम पुष्करळ संपें चालू होता एके दिवशी त्याची व एका मोठ्या ऋषीची गाठ पडली, नेहमीप्रमाणे त्यानें त्या ऋषीला धमकावले, तेव्हां तो दयाळु ऋषि म्हणाला, 'अरे, दुसऱ्याला शास देऊन अन्यायानें त्याला दुखाडणें हें एक मोठें पाप आहे, ज्यांच्याकरिता तू हें पाप करतोस ते तुझ्या पापाचे वाटेकरी होणार नाहीत, वाटल्याग घरी जाऊन वायनामुलांना ही गोष्ट विचारून ये मी येथे बसून राहतो,' हा प्रश्न ऐकून त्याला धाधर्येवाटले व तो वायनामुलांस विचारण्या-करितां घरी गेला तेव्हा त्याला अस कट्टन आलें की पापाचा दिसा दिस्याला पोशीहि शुभी नाही, तें पाहून वा-भांकिच्या अन्तःकरणात उनेट पडला व त्याग वाईट वाटले, पथात्ताप होऊन तो ऋषीकडे गेला व त्यानें आपली पुत्री बघून घेतली.

एकदा विन्ध्य पर्वताची रमणीय शोभा पाहात पाहात रावण नर्मदेच्या तीरावर गेला. त्या वेळा दुपार झाल्यामुळे त्याने तेथेच महादेवाची पूजा केली. ज्या ठिकाणा रावण पूजा करीत होता तेथून जवळच सह्याजुन नदीच्या प्रवाहांत क्रीडा करीत होता. त्याने आपल्या सह्य बाहूनी नदीचा प्रवाह अडविला तेव्हा पाणी ज्यास्त ज्यास्त वाहू लागले व रावण ज्या ठिकाणी बसला होता त्या ठिकाणापर्यंत येऊन पोहोचले. त्या वेळी रावण ध्यानमग्न होता म्हणून त्याला काही कळले नाही. परंतु जेव्हा रावणाने डोळे उघडले तेव्हा त्याला महादेवाच्या पिण्डीवरील फुले पाण्याबरोबर दूर गेलेली दिसली व बसण्याच्या जागा पाणी आलेले दिसले. हे पाहून तो आश्चर्यचकित झाला व त्याने राक्षसास त्याचा शोध लावण्यास सांगितले. तेव्हा एका मोठ्या बलवान् पुरुषाने पाणी अडविले आहे असे त्यास दिसले. तो सह्याजुन असावा हे रावणाने ओळखले व त्याला युद्धाचे आव्हान दिले. त्या युद्धामध्ये सह्याजुनाने एक जोराचा तडाखा रावणाचे छातीवर दिला. तेव्हा रावण एकदम खाली पडला. सह्याजुनाने रावणाला बाधले व त्याला घेऊन राजधानीत प्रवेश केला. परंतु पुलस्त्य ऋषींनी त्याची मुटका केली.

पंढरपुरात एकदा मोठा दुष्काळ पडला व धान्यहि मिळेनासे झाले तेव्हा लोक मुग्धासारखे मरू लागले. हे पाहून तेथील अधिकारी दामाजीपत याला अतिशय दुःख झाले व त्याने सरकारी कोठारात सांठविलेले धान्य लोकाना देण्याचा विचार केला. इतक्या लोकांच्या रक्षणासाठी आपणावर अरी वादशाची इतरांची झाली तरी चालेल, परंतु लोकांचे प्राण जाणे बरे नाही असे मनात आणून त्याने सर्व धान्य वाटून टाकले. वादशाच्या कानावर जेव्हा ही बातमी गेली तेव्हा त्याने दामाजीपतास पकडून आजण्यासाठी शिपाई पाठविले. दामाजीपत जाब्यास तयार झाला परंतु आजण्यापूर्वी देवाचे दर्शन घेण्याची परवानगी त्यान मागितली. लोकांवर उपकार करून त्याचे जीव वाचविणाऱ्या दामाजीपतावर शेवटी असे सकट आलेले पाहून लोकाना दुःख झाले व त्यांना

अवस्था ऐकून धीरगम्भीर स्वभावाच्या चन्द्रापीडालाहि फार वाईट वाटलें. त्यानें पत्रलेखेला सांगितलें कीं माझी चूक झाली. आता मी कादम्बरीला सुली करण्याची पराकाष्ठा करीन. फार वाय प्राणाचीहि पर्वा करणार नाहीं, इतक्यांत विलासवतीचा निरोप आला कीं पत्रलेखेला धेऊन लवकर माझ्याकडे ये. तिला पाहून फार दिवग झाले आहेत. आईचा निरोप ऐकताच चन्द्रापीडाच्या मनाची दिशा वृत्ति झाली. एकीकडे आईचा निरोप मोडवता व दुसरीकडे कादम्बरीबद्दल मनाला ओड लागलेली. शेवटीं त्यानें प्रथम आईकडे जावयाचें ठरविलें व त्याप्रमाणें तो गेला.

१८

गोकुळांतील गवळी पावसाळ्याच्या अखेरीस चांगला पाऊस पडल्याबद्दल इन्द्राचे उपकार मानण्याकरितां शक्रोत्सव करित असत. या उत्सवाची केलेली तयारी पाहून कृष्ण म्हणाला, 'आपण इन्द्राचा उत्सव न करता आपलें हित करणाऱ्या गाई व हा गोवर्धन पर्वत यांचाच उत्सव करूं या,' सर्व गोकुळाची कृष्णावर पूर्ण भक्ति असल्यामुळे त्या गोपगोपीनीं लगेच बेत बदलला व कृष्णाच्या सूचनेप्रमाणें उत्सव केला. ही गोष्ट इन्द्रास समजताच तो रागावला व त्यानें गोकुळावर मुसळधार पाऊस मुरू केला. सर्व गोकुळ जलमय झाले. गाई पाण्यात बुडून मरूं लागल्या. सर्व गोकुळाचा नाश होणार हें पाहून सर्व लोक कृष्णाची प्रार्थना करूं लागले, व म्हणाले 'देवा, आता तुझ्यावाचून आम्हाला दुसरा आधार नाहीं. आमचें रक्षण कर.' तेव्हा श्रीकृष्णानें त्यांना एत्रत्र जमविलें व गोवर्धन पर्वत उचलून छत्रीसारखा गोकुळावर धरला. त्यामुळे गोकुळात पाण्याचा एक थेंबसुद्धा आला नाहीं. पुष्कळ वेळ इन्द्रानें पाऊस पाडला, परंतु कृष्णाच्या सामर्थ्यापुढें आपलें वाही चालत नाहीं असें चाटून त्यानें पाऊस थांबवला.

१९

योगधरायण व वासवदत्ता हीं वेप पालतून नगराबाहेर निघून गेलीं. चालता चालता तीं एका आश्रमात आलीं. योगधरायणानें तापसाधें व वासवदत्तेनें तापसाधिं अर्शां सोमें घेतलीं होती. याच वेळीं कर्मधर्मसंयोगानें पद्मावती तेंथे

आली होती. ती पुष्कळ दानधर्म करित असे, तिनें अशी घोषणा करविली कीं कोणीहि मनुष्यानें पद्मावतीकडे यावे व काय पाहिजे असेल तें मागून घ्यावे. ही संधि सावून तापस्वरूप यौगंधरायणानें पद्मावतीस अशी विनंति केली की हे राजभगिनि, मात्री ही वहीण आपल्याजवळ ठेव म्हणून ठेवून घे, मी हिला काही दिवसाना घेऊन जाईन. हिचा नवरा दूर देशास गेला आहे, त्याचा शोध करून मी हिला घेऊन जाईन. ही चमत्कारिक मागणी ऐकून पद्मावतीला आश्चर्य वाटलें परंतु आपला शब्द खरा करण्याकरिता तिनें ती गोष्ट मान्य केली. ती म्हणाली, मी हिला आपल्या मैत्रिणीप्रमाणें वागवीन. तुम्ही अगदीं काळजी करूं नका. तिनें अशा शब्दांनीं आश्वासन दित्यावर यौगंधरायण आपल्या पुढील चेताच्या तयारीकरिता निघून गेला.

म्हणून द्रौपदी तेथे राहिली. विराटाचा बलाढ्य सेनापति कीचक याचे तिच्यावर मन गेलं व तो तिला छद्म लगला. तेव्हा आपल्यास या संमटातून भीमाशिवाय कोणी सोडवणार नाही असे वाटून तिने भीमास सर्व हकीमत सांगितली. भीमाने कीचकाला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली. मग द्रौपदीने कीचकाला मागितले की 'तुम्ही मध्यरात्री नृत्यासाठी ये. तेथे तुमचे मनोरथ पूर्ण करीन.' हे ऐकून कीचकाला अति आनंद झाला. रात्री नृत्यासाठी द्रौपदीच्या ऐवजी भीमच पाषाण घेऊन निजला. ठरल्या वेळीं कीचक आला व त्याने निजलेल्या द्रौपदीला स्पर्श केला. तेव्हा भीमाने त्या दुष्टाला एकदम पकडले. दोघे बराच वेळ एकमेकांशी लडले. शेवटीं भीमाने कीचकाला ठार मारलं व दूर फेंकून दिले! अशा रीतीने भीमाने द्रौपदीचे ममट निवारिले.

२२

महाश्वेता आपल्या आईवरोबर मोठ्या पहाटेस उठून अचोद सरोवरावर स्नान करण्याकरिता गेली असता प्रातःकाळच्या शीतल वायूवरोबर एक अत्यंत मनोहर असा सुवास तिला आला. अशा प्रकारचा सुवास पूर्वी कधीहि मिळाला नसल्यामुळे तो फोडून आला हे जाणण्याची उत्सुकता तिच्या मनमध्ये उत्पन्न झाली म्हणून ती आईला मागे टाकून त्या सुगंधाचा तपास करित इकडे तिकडे भटकू लागली. इतक्यात तिला एक तेजस्वी ऋषिपुत्रासारखा घ्यानस्थ बसलेला दिसला. त्याच्या कानावर एक सुंदर फूल होते. त्याचाच तो सुवास असावा असे तिला वाटले. त्या ऋषीला पाहून तिला विधात्याच्या क्रोशल्याबद्दल आश्चर्य वाटले. कारण त्याचे सौंदर्य मदनालाहि मागे टाकील असे होते. ती तेथे घोडा वेळ उभी राहिली व जाण्यापूर्वी त्याच्या जबळ बसलेल्या दुसऱ्या ऋषिपुत्रासारखे जाऊन तिने त्याला नमस्कार केला व त्याला त्याच्या मित्राचे नाव विचारले व त्याचप्रमाणे त्या फुलाबद्दलहि चौकशी केली.

२३

भारतीय युद्ध संपल्यावर प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनी धर्मराजास राज्याभिषेक केला. युधिष्ठिराने नंतर अत्यंत नीतीने दृष्टिनापुरात राज्य केले. प्रजा अत्यंत सुखी झाली व राज्यात जिकडे तिकडे आनंद पसरला. अशा रीतीने पुष्कळ दिवस

राज्य केल्यावर धर्म आपले बंधु व द्रौपदी यासह स्वर्गलोकास जावयास निघाला. निघण्यापूर्वी अभिमन्यूचा मुलगा परीक्षित यास त्याने राज्यावर बसविले. स्वर्गाची वाट चालत असता एक कुत्रेहि धर्माच्या पाठीमागून चालत होते. वाटेंत चारी भाऊ व द्रौपदी मरून पडली तेव्हा धर्मराज व तो कुत्रा असे दोघे स्वर्गाच्या दारापर्यंत जाऊन पोचले. स्वर्गाच्या दारावर यम पाहारा करीत होता. तो कुत्र्याला धात घेईना. तेव्हा धर्मराज त्याला आपले लक्षें पुण्य देण्यास तयार झाला. तेव्हा यम म्हणाला कीं तुजें सत्त्व पाहण्याकरिता मीच कुत्र्याचे रूप घेतलें होतें. धर्मराज स्वर्गांत गेला. तेथें त्याला सर्व कौरव आनंदाने सुख भोगीत असलेले दिसले परंतु पाण्डव दिसले नाहींत. तेव्हा यमानें सांगितलें कीं कौरवाना रणाङ्गावर मृत्यु आला म्हणून ते स्वर्गसुख भोगीत आहेत. तुझे बंधु युद्धात मेले नाहींत. म्हणून त्यानीं जें काहीं पाप केलें असेल त्याचें फळ नरकात भोगीपर्यंत ते स्वर्गांत येणार नाहींत.

२४

फार प्राचीन काळीं देव व दानव यामध्ये एक मोठे युद्ध झालें. त्यात देवांचा जय झाल्यामुळें त्यांना गर्व चढला व ते म्हणू लागले कीं आम्ही आमच्या मोठ्या सामर्थ्यामुळें विजयी झालों इतक्यात त्याचे पुढें एक अत्यंत तेजस्वी प्राणी येऊन उमा राहिला. तेव्हा देवांनीं अग्नीला तो कोण आहे हें शोधून येण्यास सांगितलें. अग्नि त्या प्राण्याजवळ गेला तेव्हा त्यानें तू कोण आहेस असें अग्नीला विचारिलें. 'मी अग्नि आहे' असें त्यानें सांगितल्यावर 'ही गवताची काडी जाळ' असें त्यानें त्याला सांगितलें. कृतीरि प्रयत्न केला तरी अग्नीला गवताची काडी जाळता आली नाहीं. त्याचप्रमाणें वायूनें जरी मोठी वाकटळ उत्पन्न केली तरी त्याला ती काडी जाग्यावरून हालवता आली नाहीं. शेवटीं सर्व देवांनीं आपला राजा जो इन्द्र त्याला तो प्राणी कोण आहे हें पाहून येण्यास सांगितलें. इन्द्र जवळ जातो तोंच तो प्राणी अदृश्य झाला, व त्याचे जागीं उमा देवीची तेजस्वी आकृति दिसू लागली. इन्द्रानें तिला विचारल्यावर ती म्हणाली, 'तो परब्रह्म होय. तोच सर्वश्रेष्ठ परमेश्वर व त्याचेच कृपेनें तुम्हाला जय मिळाला. त्याचेच सामर्थ्यानें चन्द्रसूर्यांना तेज मिळतें, अग्नि तेजस्वी होतो व वायु शक्तिमान् होतो.' अशा रीतीनें इन्द्रादि देवांस परमेश्वराचें ज्ञान झालें.

एके दिवशीं दुर्वास ऋषि आपल्या शिष्याचा मोठा जमाव बरोबर घेऊन दुर्योधनाच्या दरबारात आले. त्यांस पाहताच दुर्योधमाने सांगेरे जाऊन त्याचा उत्तम सत्कार केला. तेव्हा दुर्वास ऋषि सगुष्ट झाले व त्यानीं राजास वर मागण्यास सांगितले, शकुनि व कर्ण यांच्या शिकवणीवरून राजा म्हणाला, 'मुनि-वर्यांनीं आपल्या अस्तंरथ शिष्यांसह पनात राहाणाऱ्या पाडवाकडे एवढम रात्री जावे व भोजन मागून पाडवाचे सत्व हरण करावे.' दुर्वासांनीं तें बचूळ केळें व पाण्डवाचें जेवण आटोपून द्रौपदी विभ्रान्ति घेत असता ते आपल्या दहा हजार शिष्यांसह तेथें गेले। पाडवांनीं त्यांचा चागल्या रीतीनें सत्कार केला, 'आम्ही आन वरून येतो तोंपर्यंत भोजनाची तयारी ठेवा' असें सांगून ऋषि शिष्यांसह नदीवर गेले, एवढ्या सोकाना रात्रीच्या वेळीं कसें जेवावयास पालावे असा पाण्डवाना प्रश्न पडला. तेव्हा द्रौपदीनें धीकृष्णाची मदतीकरिता मनापासून प्रार्थना केली. प्रार्थना ऐकून धीकृष्ण तेथें आले व त्यानीं द्रौपदीला सर्व वस्तु पुराविल्या. जेवण तयार करून तीं ऋषींची वाट पाहात बसली. परंतु ऋषि व शिष्य यांचे पूर्वीच पोट भरले म्हणून ते तसेच पळून गेले।

प्राचीन काळीं गांधार शहरामध्ये मोठा पराक्रमी व सम्पत्तिमान् सुबळ नावाचा राजा राहात होता. तो प्रजेचें प्रेमानें पालन करी. त्याला शकुनि नावाचा मुलगा व गांधारी नावाची मुलगी होती. शकुनि जात्या कपर्दी व खराब तर गांधारी उदार, धर्मशील व खरें धोळगारी होती. आईवापार्चा आज्ञा ती कधींहि मोडीत नसे. तिचें लग्नाचें बंध झालें तेव्हा सुबळ राजा योग्य राजपुत्राचा शोध करूं लागला. इतक्यांत भीष्माचार्यांमडून एक दूत आला व त्यानें त्यास एक पत्र दिलें. त्यात त्यानीं दूतशत्रूकरिता गांधारीची मागणीं घातली होती. सुबळ राजाळा ही गोष्ट पसंत पडली. त्याला दूतराष्ट्र आधळ्या आदे हें माहीत होतें, परंतु डोळे अमळेच्या दुर्गुणी राजपुत्रापेक्षा आधळ्या सत्रुणी राजपुत्र अधिक चागला असा त्यानें विचार केला आपल्यास आधळ्या नवरा मिळणार हें ऐकून गांधारीला प्रथम चार्दट वाडलें. परंतु वडिलांच्या दृष्टेला मान देण्याचा तिनें

त्याचें सर्वदमन असें नाव ठेविलें. इतक्यात दानवाचा पराभव करून दुष्यन्त परत येत असता त्याला मारीच ऋष्याचा आश्रम दिसला. ऋष्याच्या दर्शनाच्या इच्छेनें राजा आत शिरतो तोंच त्याला सिंहाच्या छाव्याबरोबर खेळणारा एक लहान मुलगा दिसला. त्याला पाहाताच राजाचें मन त्याचेकडे ओढलें गेलें व त्याला जवळ घेऊन राजा त्याला कुरवाळू लागला. तेव्हा त्याला त्याच्या हातावर सार्वभौमत्वाची चिन्हे दिसली. ऋष्यांनीं पूर्वी दिलेल्या आशीर्वादाची आठवण होऊन त्या मुलाबद्दल त्याला प्रेम वाटू लागलें. इतक्यात त्या मुलाच्या हातातील तार्क्षित खाली पडला. तेव्हा राजा तो वर उचलणार इतक्यात जवळ असणारी तापसी म्हणाली, “अहो महाराज, आपण तो उचलू नका, कारण या मुलाच्या आर्द्रवापाशिवाय इतर कोणी उचलला तर त्याचा साप होऊन तो डसतो!” तरी मुद्दा दुष्यन्तानें तो उचलला परंतु त्याला काहीं झालें नाही. तेव्हा तो मुलगा आपलाच आहे अशी त्याची खानी पटली.

२९

निपथ देशच्या नल राजाचा मुलगा इंद्रसेन याला पुत्रवळ बायला असून मुद्दा मुलगा नव्हता. म्हणून पुरोहिताचे सल्ल्यानें त्यानें ‘पुत्रकामंष्टि’ यज्ञ केला. त्या यज्ञप्रभावानें काहीं दिवसांनीं त्याची ज्येष्ठ भार्या गरोदर राहिली व योग्य वेळीं तिला मुलगा झाला. चन्द्राप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या मुलाचें चन्द्राद्भद असें नाव ठेवलें. अकराव्या वर्षी त्याचें उपनयन झालें व त्यानें निरनिराळ्या विद्याचें अध्ययन केलें. त्याचे सर्व गुण त्याचा आज्ञा नल याच्याप्रमाणे होते. सीमन्तिनीचा वाप चित्रवर्मा हा तिच्याकरिता योग्य वर शोधित होता. त्याचे कानीं चन्द्राद्भदाची कीर्ति गेली. म्हणून त्यानें इंद्रसेनाकडे निरोप पाठविला की, ‘आपल्या मुलाला मी माझी मुलगी देऊ इच्छितों.’ इंद्रसेनानें ‘सर्व स्त्रियांना अलकाराप्रमाणें असणारी सीमन्तिना आपली सून करतों’ असें क्वल केलें हें ऐकून धानन्दिता ज्ञातेल्या चित्रवर्म्यानें विवाहाकरिता शुभ मुहूर्त ठरविला व इंद्रसेनाला त्याप्रमाणें कळविलें. म्हणून मुलगा, स्त्रिया व सोयरे यांसह इंद्रसेन चित्रवर्म्यांच्या रावधानीत आला. राजानें त्या सर्वांचा योग्य रीतीनें सन्मान केला, व योग्य मुहूर्तावर चन्द्राद्भद व सीमन्तिनी यांचा विवाह झाला.

एकदा रामचंद्र समेत बसले असता त्यांनी कुत्र्याचा आर्त स्वर ऐकला. त्याबरोबर 'हा कुत्रा का रडत आहे तें पहा' असा रामानें आपल्या दूतास हुकूम केला. दूतानी त्या कुत्र्यास हाकून दिलें. पुन्हा दुसऱ्या दिवशी तो कुत्रा राजसभेजवळ रडूं लागला, तेव्हाहि त्याला दूतानी हाकून दिलें. तिसऱ्या दिवशी तो कुत्रा पुन्हां ओरडूं लागताच रामाने दूताना त्या कुत्र्याला समेत घेऊन येण्याची आज्ञा केली. कुत्र्याला रामाचा निरोप कळताच तो म्हणाला, 'मी अमंगळ योनीत उत्पन्न झालों आहे, मला राजसभेसारख्या ठिकाणी येता येणार नाही.' कुत्र्याचें हें उत्तर ऐकून श्रीराम स्वतः लक्ष्मणासह सभेबाहेर आले व त्यांनी त्या कुत्र्याला दुःखाचें कारण विचारलें. तेव्हा तो म्हणाला, 'हे दयाघना, तुमचे माझ्यावर फार उपकार आहेत. मला निरपराध्याला एका यतीनें दगडांनीं मारलें, त्यामुळें माझा पाय भोडला. त्यामुळे दुःखीं होऊन मी आपल्या जवळ आलों आहे.' तेव्हा रामानें यतीला दगड मारण्याचें कारण विचारिलें. यति म्हणाला, 'राजा, मी भिक्षेकरिता हिंडत असता या श्वानानें मला स्पर्श केला व माझी भिक्षा भ्रष्ट केली, म्हणून रागानें मी याला मारला.' रामानें हें ऐकून त्याला म्हटलें, 'श्वानानें विचारशक्ति नसत्यामुळें तसें वर्तन केलें. त्याला तुम्हां मारलें, हा तुमचा अपराध आहे. माझ्या राज्यात कोणालाहि दुःख होता कामा नये.'

विस्तृत टीपा

- १ चचन देणें—प्रति+श्रु ५ प. (ज्वाला चचन द्यावयाचें त्याची चतुर्या) । मन पाळणें—घतम् अनु+स्था (५ प.) । विवाह करणें—परि+नी (१ उ.) । पूर्वाच—पूर्वमेव, आदावेव । मधला—मध्यम (वि.) । गादीवर बसणें—सिंहासनम् आ+रुह् (१ प.) । त्याला भीष्म असें लोक म्हणूं लागले—लोकै सः भीष्मः इति ख्यातः अभवत् ।
- २ पसरली होती—प्रसृता, प्रकाशतां गता । गादीवाला—शाकटिकः । सर्वांत थेंप.... गोष्ट—श्रेष्ठम्-उत्तमम् ज्ञानम् । माहिती—वृत्तम् । शोधित निघाला—अन्विष्यन्नेव प्रतस्थे । तपास करणें—अनु+इप् (४ प.) । गाडीवाला बसलेला—शकटस्य अधः उपविष्टः । ६००—षट्शतम् । सेवा करणें—उप+स्था (१ आ.), सेव् (१ आ.) । तो बकूल झाला नाही—तेन एतद् न अङ्गीकृतम्, एतद् तस्य न सम्मतम् । रोडें—ग्रामः ।
- ३ कीर्ति कानी गेली—कार्तिः श्रवणपथम् गता-अचतीर्णा । पाटवणें—वि+सृज् (६ प.), प्र+हि (५ प.), प्र+इप् (प्र.) । गोघडून जाणें—व्याकुलितचित्ता भू, पर्याकुलमनाः भू । निभावून नेणें—रक्ष् (१ प.), छे (१ आ.), अच् (१ प.) । अशा विश्वासार्ने—इति विश्वस्य-श्रद्धाय । शेवटचें—अन्तिम, चरम (वि.) । विनति—प्रार्थना । अतिसय काडुळतीनें—अतीव सकरुणम् । तिचा प्राण गेला—सा परात्तुः अभवत्, सा पञ्चत्वं गता । मन पाळणें—तस्य मनसि परिवर्तनम् अभवत् । दुष्टपणा—दुष्टत्वम्, खलता, पैशुन्यम् ।
- ४ भयंकर दिसणारी—भीषणाकृतिः, घोरदर्शना । हडळ—पिशाची । त्याच्यावर धावून आली—तम् अभ्यद्रवत्-अभ्य-

धावत् । वेद्य आकाराची—विरूपदर्शना—विरूपाकृतिः ।
 घावरणे—भी (३ प.), भयेन घेप्—कम्प् (१ आ.) । लोके
 लागली—लुटितुं प्रारभत । विच्छसवाणी स्थिति—वीभत्सा-
 घस्था, दुरघस्था, दुर्गतिः । मार्ग सागा—मार्गम् उपदिशतु
 भवान्—शास्तु भवान् । आश्चर्य वाटलें—विस्मितः अभवत् ।

५ अतिशय दाट काळीख्या रात्री—रात्रौ घनीभूते अन्धकारे-
 निविडे तमसि । वंगला—हर्म्यम् । आवार—प्राङ्गणम् ।
 चालला होता—आक्राम्यत् । दिवा—दीपः । तो अर्धा.....
 इतक्यांत—धावत् सः अर्धमार्गम् आक्राम्यति तावत् ।
 त्याला भास झाला—सः अमन्यत, संशयः उत्पन्नः । कापणें—
 कम्प्—घेप् (१ आ.) । घावा करणें—ध्वै (१ प.), चिन्त्
 (१० उ.) । चावणें—दंश् (१ प.—दशति) । धीर येणें—
 सम् + आ + श्वस् (२ प.) । खात्री करून घेतल्यावर—निश्चित्य ।
 शेजारचे लोक—प्रातिवेश्याः, प्रातिवेशिकाः । हाका मारणें—
 आ + ह्वे (१ प.) । दावणें—मृद् (१ प.) ।

६ परीट—रजकः । गाढव—रासभः, गर्दभः । अजजड गडा—
 गुरभारः । त्याला पाठीवस्तु न्यावे लागत असत—(गुरुणा
 वल्लभाराणा) पृष्ठेन वहनं तस्य आवश्यकम् अभवत् ।
 त्याच्या आगावर वाघाचें कातडें घालन—व्याघ्रचर्मणा तस्य
 शरीरम् आच्छाद्य । जवळचे शेत—समीपचरितं क्षेत्रम् ।
 क्रम चालला—क्रमः प्रावर्तत । काळसर घोंगडी—कृष्णवर्णः
 फम्बलः । शरीराभोवती गुडाळली—सः कृष्णवर्णेन
 कर्म्यलेन शरीरं प्रावृणोत् । लोके लवचून—शीर्षम् अधन-
 मय्य । धनुष्यवाण—धनुष्याण्डम् । भरपूर राणें—अन्न-
 प्राचुर्यम् । ल—पीवरः, पीनः । गाटवी—गर्दमी ।

७ जन्मत्याबरोबर—जातमात्रं तं (यमुनायां प्राक्षिपत्) । अनाथ—
 निराधार (वि.), अनाथ (वि.) । बालक वाहात असता—
 जलप्रवाहेण उह्यमानः बालः (सारथिना लब्धः) । मूलबाळ—

अपत्यम् । पोटका मुल्गा—ओरसः पुत्रः । लहानपण—
शैशचम्, बाल्यम् । प्रेम जडलें—प्रेमभावः निबद्धः ।
शिवाय—अन्यद्य, अपरं च । सल्ल—मन्त्रः । विलक्षण—
असामान्य (वि.), अपूर्व (वि.) । विशिष्ट गोष्ट—व्यतिकर-
विशेषः ।

८ अशी बातमी पमरली—पतादृशी चार्ता प्रसृता-प्रकाशतां
गता । अवेळ—अकालः । दुसरा .. बाजवीत थसाया—
केनापि अन्येन घण्टायाः वादयित्रा भाव्यम् । अर्शा खात्री
करून घेतली—सा आत्मानम् प्रत्याययत् । बंदोबस्त करणे—
दण्ड, नश (प्र.) । बद होणे—वि+रम् (१ प.) ।

९ त्याला सर्वत्र...दिसूं लागला—सः अखिलं जगत् ईश्वरमयम्
अपश्यत्-अमन्यत । पाठीमागून जाणे—अनु+सृ-गम्
(१ प.) । प्रत्युत्तर—प्रतिघचनम् ।

१० तत्त्ववेत्ता—तत्त्वविद्, तत्त्वज्ञः । सल्ला घेणे—मन्त्र (१० आ.) ।
सुखापेक्षा...किंमत देत असे—सुखात्सद्गुणः श्रेयान् इति सः
अमन्यत । अटवण—विपद् । शहाणपणा—चातुर्यम् । लोफ-
निन्दा—लोकापवादः । आलिप्त—मुक्त (वि.) । विखलाचें पाणी
—कर्दमयुक्तं—पङ्किलं जलम् । ओतणे—वृप् (१ प.), प्र+
क्षिप् (६ उ.) । थोडासा—अल्पांशेन, स्तोकांशेन ।

११ चोन्या करून उपजीविना करीत असे—चौर्येण वृत्तिम् अकरोत् ।
पुढें उभें करणे—(कस्यापि) पुरतः स्थापय । न्यायाधीश—
न्यायाध्यक्षः । गुन्हा—अपराधः । गमीरपणे—सगाम्भीर्यम् ।
भित्त—भित्तिः (स्त्री.) । मोक पाडणे—विचरं कृ-निर्मा
(३ आ.) । पळविणे—अप्+हृ (१ उ. प.) । शिक्षा करणे—
दण्ड (१० उ. प.) । निरपराधी—निरपराध-निरागस्-निरा-
गस्क (वि.) । शातपणे—शान्तचित्तेन । खरें मानणे—धृत्+
धा (३ उ.), वि+श्वस् (२ प.), प्रति+इ (२ प.) । तुझे...

मानतों—तव वचने विश्वसिमि—प्रत्येमि—वचनं श्रद्धधामि ।
 त्रास—दुःखम्—सङ्कटम् । त्रासात् लोटणे—पीड् (१० उ.) ।
 शिक्षा न करता—अदण्डयित्वा । पाच वर्षाची...शिक्षा करतां
 —तव दक्षिणहस्त पञ्च वर्षाणि कारावासदण्डम् अनुभवतु ।
 तुह्य—काराः, कारागृहम् । चम्ति—विस्मितः ।

१२ यज्ञातांल (पशु)—यज्ञियः, मध्यः । थाबले—प्रतिहतम्,
 विरतम् । व्यग्र—व्याकुल (वि.) । आपल्यावरचा . जाईल या
 चिन्तेने—कथम् अहं निर्दोषः भवेयम् इति चिन्तया । यज्ञ
 मरु करता येईल—यज्ञारम्भः शक्यः भवेत् । विकण्यास—
 विक्रेतुम् । शोध चालवणे—ज्ञानुम्—अन्वेष्टुम् प्रयत् (१ आ.)—
 प्रयत्नं कृ (८ उ.) । तपश्चर्या करणारा—तपः आचरन् । बळी
 जाणे—देहम् समर्पय । तयार होणे—सन्नद्धः भू (१ प.) ।
 धीर देणे—सम्+आ+श्वस् (प्रयोजक) । म्हणणे—पठ् (१ प.) ।
 अग्नीचा मन्त्र—आग्नेयः मन्त्रः । दीर्घायुष्य—दीर्घायुः (न.) ।

१३ मूळचा—जन्मना, जात्या । लहान वसणारा—अल्पवयस्कः ।
 टाकणे—त्यज् (१ प.), धि+हा (३ प.) । त्याची दया आली
 —(किराता) तस्य अदयन्त-तस्मिन् दयाम् अकुर्वन् ।
 स्वतः च्या मुलाप्रमाणे—स्वपुत्रवत् । वाढवणे—पुप् (४ प.),
 वृध् (प्र.) । लहानपणापासून—वाल्यात् प्रभृति—आरभ्य ।
 वागणे—वृत् (१ आ.), व्यय+हृ (१ उ.) । वाढमान्या—
 तस्करः । पोटा भरणे—पुप् (१ १० उ.) । बायनामुळे—पुत्र-
 दारादयः । उपजीविका—वृत्ति । चाल होता—प्राचर्तत । गाठ
 पडणे—मिल् (६ प.), हृद् (१ प.) । धमकावणे—तर्ज्
 (१० उ.) । टुवाटणे—लुप् (६ प. उम्पति) । वाटेररी होणे—
 समभागिन् भू । वाटस्वास्त—यदि रोचते—आवश्यकं तर्हि ।
 बद्दन येणे—ज्ञा (१ उ.) । हिस्सा—भागः, अंशः । पापाचा
 गुपी नाही—न फोऽपि पापस्य भागं जिघृक्षुः । उजेड
 पडला—ज्ञानसूर्यः प्रकाशितः । वाट्ट वाट्टे—दुःखितः जातः ।

पश्चात्ताव होणे—अनु+तप् (१ १) । जुना—प्रमाद , अज्ञानम् । कठुल करणे—प्रति+पट् (४ आ) ।

१५ पाहात पाहात—क्रमश -शने.शने पश्यन् । दुपार—मध्याह्न । घीन करणे—घि+ह (१ उ) रम् (१ आ) । बडविणे—प्रति+रुध् (७ उ) । गार्हो-ले—प्रातम् । पाण्याबरोबर दूर नेलेली—जलप्रवाहेन सुट्टूर नीतानि (पुष्पाणि) । थोडरण—अभि+ज्ञा-ज्ञा (९ उ) । आव्हान दणे—आ+हे (१ आ) । तडासा—प्रहार . छाता—घक्षस् , उरस् (न) ।

१६ दुष्काळ—दुर्मिक्षम्, अनावृष्टि । पडणे (दुष्काळ)—आ+पत् (१ ८) । मिळेनासे गाले—दुर्लभम् अमवत् । सुगन्धसारस—पिपीलिकावत्—पिपीलिका इव । अधिकारी—राजपुरुष (पु) । सरकार कोठार—राजकोषागारम् । सांठविसेलें—सञ्चितम् । इतरांनीं होणे—अवरूपापार्श्वं भू । तरा बाळेल परतु बरे नाहीं—घरं .. न पुन । वाटण—वि+भज् (१ उ) । पकडण आणणे—व दीप्राहम् आ+नी (१ उ) । तयार—उद्यत (वि) । जाण्यापूर्वी—गमनात् प्राक् पूर्वम् । परवानगा—अनुज्ञा । मागणे—प्र+अर्थ् , (१० आ) । वप घणे—रूप प्रह् (९ उ) । बादशाहा—महाराज , अधिराज । किंमत—मूरयम् । हुशून पाठवणे—आज्ञापत्र वि+खुज् (९ ५)—प्र+हि (८ ५) ।

१६ नगरींत राज्य करणे—नगरीं शास् (२ ५) । बोलावणे—आ+हे (१ ५) । धपमान करणे—अच+मन् (४ आ) । सूड लगविणे—वैरनिर्यातन कृ । नाबनाट करणे—समूलघात हन् (२ ५) । प्रधान—सचिव । राजाच्या पदरीं—राज अधि कारिमण्डले । परत मिळविणे—पुनर् लभ् (१ आ) । वाटो काट प्रयत्न करणे—मगीरथवत् प्रयत् (१ आ) । बळकटी आणणे—प्रवल्ता नी (१ उ) खटपट—प्रयास । कारस्थाना—नायार्था । सहभाषहरी—अनायासेन , सौकर्येण । खूबूबूब—

वधम् अन्तरेण । फायदा घेणें—आत्महिताय उप+युञ्
(७ आ) । चाल करून जाणें—अभि+गम् (१ प.) ।

१७ मन लागलें होतें—तस्य मनः वद्धम् आसीत् । निरोप—
सन्देशः । कादम्बरीला करमत नाही—कादम्बर्याः मनः कस्मि-
न्नपि न रमते—कादम्बरी रतिं न लभते । आपल्यावाचून—
भवन्तम् अन्तरेण—विना । कबूल करणें—प्रति+श्रु (५ प.) ।
धीरगम्भीर स्वभावाचा—प्रकृतिगम्भीरः, निसर्गधीरः । माझी
चूक झाली—मया प्रमादः कृतः । पराकाष्ठा करणें—यावच्छस्यं
प्रयत् (१ आ) । फार काय—किं बहुना । पर्वा न करणें—
तृणाय मन् (४ आ.) । द्विधा वृत्ति झाली—कार्यद्वयाकुलम्
अभवत् (मन), द्वैधीभावकातरम् अभवत् (मन) । एकी-
कडे—एकतः । दुसरीकडे—अन्यतः । एकीकडे..... लागलेली—
एकतः मातृसन्देशस्य अनुल्लङ्घनीयता अन्यतः तु काद-
म्बरीं प्रति मनसः आकर्षणम् ।

१८ गवळी—गोपः । उपकार मानणें—उपकारं—अनुग्रहं प्रति-
पद् (४ आ.) । चागला पाऊस पडल्याबद्दल—सुवृष्टिम् अन्तरेण ।
तयारी—संभाराः । हित करणारी—हितकरी । बेत बदलणें—
मनीषां परि+घृत् (प्र.) । मुरू करणें—प्र+घृत् (प्र.) । मुसळ-
धार पाऊस—आवद्धधारः पर्जन्यः । बुडणें—नि+मस्ज्
(६ प.) । आधार—गतिः, आश्रयः । कृष्णाच्या...चालत नाही—
कृष्णसामर्थ्यस्य आत्मनः शक्तिः न स्तोकांशेनापि प्रम-
थति । धाबवणें—पि+स्म् (प्र.) ।

१९ वेप पालटणें—वेपपरिवर्तनं वि+धा (३ उ) । कर्मधर्मसयो-
गानें—यदृच्छया । दानधर्म करणें—द्रव्यप्रदानेन धर्मम् आचर्
(१ प.) । संधि साधून—कालानुकूल्यं शात्या । ठेव—निक्षेपः,
न्यासः । माझी वहीण.....ठेवून वे—इमां मद्गतिर्ना न्यासी-
वृत्ता स्वीकरोतु अन्नमघती । शब्द रस करणें—घचनं
सार्धतां नी । मान्य करणें—अनु+मन् (४ आ.) । हिला

मेत्रिणीप्रमाणं वागवीन—अनया सह अहं सखीवत् व्यवहरि-
ष्यामि । कालजी क्व नमः—धीतचिन्तः भव, निश्चिन्तः
भव । मुडील—भाविन् (वि.) ।

२० तोडणें—लू (९ उ.) । नाव ठेवणें—नाम कृ (८ उ.) । कळी—
मञ्जरी । नको नको म्हणत असतानाहि—मा मेति व्याहरतः अपि
तस्य । कानावर ठेवणें—कणें कृ (८ उ.) । वेधून घेणें—
आ+कृप् (१ प.)

२१ विराटाच्या नोदरींत पाण्डव असता—विराटं सेवमानेषु पाण्ड-
वेषु । दासी म्हणून—दासीभावेन । कीचकाचें तिच्यावर मन
गेलें—कीचकः तस्यां वद्भानुरागः जातः । छळणें—अर्द्ध
(१ प., १० उ.), पीड् (१० उ.) । भीमाशिवाय—भीमात्
श्रुते । पापहण घेऊन—(आत्मानम्) घखेण आच्छाद्य ।
एकमेकाशी—परस्परम् ।

२२ सोड्या पहाटेस—महति प्रत्यूपे । पूर्वी न मिळालेला—अप्राप्त-
पूर्वः, अपूर्वः । उत्कृता—जिज्ञास्ता, कुतूहलम् । मार्गें
टाकून—पृथतः विहाय । ध्यानस्थ—ध्यानमग्नः । मदनाला मार्गें
टाकणारें—मदनम् अपि अतिशयानम् (सौन्दर्यम्) । चौकशी
करणें—वृत्तं प्रच्छ (६ प.) ।

२३ प्रत्यक्ष—स्वयमेव । राज्यामिपेक करणें—राज्ये अभि+सिच्
(६ उ.) । राज्य करणें—शास् (२ प.) । नीतीनें—नयेन ।
निघण्यापूर्वी—निर्गमनात् प्राक् । पहारा करणें—रक्षकवत् स्था
(१ प.) । लो कुण्याला आत घेईना—कुङ्कुरस्य अन्तः प्रवेशः
तस्य न सम्मतः । सत्त्व पाहणें—परि+ईक्ष् (१ आ.) ।

२४ गर्व चढला—गर्भम् अवहन्, गर्विताः जाताः । जाळणें—दूह
(१ प.) । कितीहि प्रयत्न केले तरी—कियतापि प्रयत्नेन ।
वावटळ—प्रभञ्जनः ।

२५ शिष्यांच्या सोडा समूह—महाशिष्यपरिवारः । सामोरा जाणें—
प्रति+उद्+गम् (१ प.) । उत्तम सत्कार करणें—उच्चसत्कारेण
सम्मानय । वर मागणें—वरं वरय-वृ (१ प.) । शिकवणी—

उपदेशः । वनात् राहणारा—घनौकस् (वि.) । जेवण आटोपून—
मोजनं समाप्य । जेवावभास घालणे—भुज् (प्र.) । मना-
पासून—सर्वात्मना । पुरवणे—दा (१ प., ३ उ.) । तयार—
सिद्ध (वि.) । वाट पाहणे—प्रति+ईक्ष् (१ आ.)—प्रति+
पालय ।

२६ लमाड—शठः । लमाचें वय हीणे—विवाहवयोऽवस्थां स्पृश-
प्राप् । मागणी घालणे—वृ (१० उ.-वर्यति-ते) । मान देणे—
(पितुः इच्छां) शिरसा मन् (प्र.) । वाधणे—आ+घृ
(५ उ.) । मरेपर्यंत—आमरणम् (अ.) । कल्पना येणे—ज्ञातुं
शक् (५ प.) । पतिनिष्ठेची कल्पना येते—तस्याः पतिनिष्ठा
ज्ञातुं शक्यते ।

२७ पुष्कळ वेळा—असकृत् (अ.), बहुवारम् (अ.) । रवि—
मन्यनदण्डः, मन्यातः । उपयोग करणे—उप+युज् (७ आ.) ।
तह—सन्धिः । फमवणे—वञ्ज (१० आ.) । आपापल्या
ठिकाणी—स्वं स्वं स्थानम् । वेळविणे—नि+विद् (प्र.) ।
पसत पढणे—सम्मत्तः भू (१ प.) । भाइ लागले—कलहं
कर्तुं प्रारभन्त ।

२८ तिरस्कार करणे—प्रत्या+ख्या (२ प.) । निर्भयतेने—निःशङ्कम् ।
दर्शनाची इच्छा—दिदक्षा । छावा—शावकः । कुरवाळणे—लल्ल
(प्र.) । आटवण हीणे—स्मृ (१ प.) । ताईत—रक्षाकरण्डकः ।
डसणे—दंश (१ प. दशति) । सात्री पटली—विश्वासः
उत्पन्नः ।

२९ पुष्कळ शयना असून सुदा—बहुपत्नीकस्य अपि (इन्द्र-
सेनस्य) । गरोदर—गर्भिणी, आपन्नसन्धा, अन्तर्बन्ता ।
कन्या देणे—कन्यां प्र+दा (३ उ.) । अलमाराप्रमाणे असणारी—
(रमणी) ललामभूता । सून—स्नुषा ।

३० हुश्रम करणे—आ+दिश् (६ उ.)—आनापय । हावून देणे—
निम्+ख् (प्र.) । अमगळ—पापमयी (योगि) । धाट—
अपघ्नित (वि.) ।

परिशिष्ट

(वाम्यांतील शब्द जोडण्यास उपयुक्त सन्धिनियम)

स्वरसन्धि

- १ अ-आ, इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ हे सप्तमीय स्वर एकमेकापुढे आले असता त्या दोहोंबद्दल दीर्घ स्वर येतो. जसे—वेगेन आगमनम्—वेगेनागमनम् । रक्षति+ईश्वर—रक्षतीश्वरः । अश्रु+उद्भवति—अश्रुद्भवति ।
- २ अन्त्य अ किंवा आ यापुढे इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ, व लृ हे स्वर आले असता दोन्ही स्वराबद्दल अनुक्रमे गुणरूपी फरक होतो, म्हणजे ए, ओ, अर् व अल् असे अनुक्रमे फरक होतात. जसे—नयनेन+ईक्षते—नयनेनेक्षते । सेवया+ऋण—सेवयर्णम् किंवा * सेवय ऋणम् ।
- ३ शब्दाच्या अन्त्य अ-आ पुढे ए-ऐ व ओ-औ हे स्वर आले तर दोहोंबद्दल अनुक्रमे ऐ व औ असा फरक होतो. जसे—इन्द्रस्य+घेरावत—इन्द्रस्यै... ।
- ४ इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ व लृ यापुढे विद्यतीय स्वर आल्यास त्यांचा अनुक्रमे य्, व्, र् व लृ होतो व त्यात पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होतें. जसे—गच्छति+एक—गच्छत्येक । वस्तु+एतद्—वस्त्वेतद् ।
- ५ कोणत्याहि शब्दाच्या द्वित्वचना रूपाच्या शेवटी ' ई, ऊ व ए ' हे स्वर आले तर त्याचा पुढे येणाऱ्या स्वराशा सन्धि होत नाही त्याचप्रमाणे अमी या अदम् सर्वनामाच्या रूपापुढे स्वर आल्यास सन्धि होत नाही जसे—पुष्पे+ईक्षते । अमी+ईशा । गुरु+आगच्छत ।

* टीप — हस्त प्रच्या पूर्वी ए, ऐ, ओ व औ याशिवाय कोणत्याहि स्वर आल्यास 'ऋ' चा २ व्या नियमाप्रमाणे सन्धि करावा किंवा न करावा मागील स्वर दीर्घ असल्यास 'हस्त' करावा

६ शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील 'ए' या स्वरापुढे 'अ' हा स्वर आल्यास, 'अ' चा लोप होतो व त्याचे जागी ऽ असे चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करित नाहीत. जसे—वने अस्ति—वनेऽस्ति ।

७ शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपाशेवटी 'ए' हा स्वर आल्यास व पुढे 'अ' शिवाय इतर स्वर आल्यास 'ए' चा 'अय्' असा परक होतो, आणि त्यातील 'य्' पुढील स्वरात मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'य्' चा लोप होतो व त्यामुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या दोन स्वराचा सन्धि होत नाही. जसे—वने ऋपि—वनयूपि—वन ऋपि ।

८ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' हा स्वर असून त्याचे पुढे 'अ' हा स्वर आला तर 'अ' चा लोप होतो व त्याच्या जागी ऽ असे चिन्ह (अवग्रह) करतात व त्याचा उच्चार करित नाहीत. जसे—प्रभो अत्र—प्रभोऽत्र—* प्रभो अत्र ।

९ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' असून त्याचे पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर 'ओ' चा 'अव्' होतो आणि 'व्' पुढील स्वरात मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'व्' चा लोप होतो. जसे—प्रभो इह—प्रभविह—प्रभ इह—* प्रभो इह ।

१० शब्दाच्या शेवटी 'ऐ व औ' हे स्वर असून त्यांचेपुढे जर षोणताहि स्वर आला तर त्याचा अनुक्रमे 'आय् व षाप्' असा बदल होतो, व 'य् आणि ष्' ही पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षरे होतात किंवा त्याचा लोप होतो. जसे—मोदामहं आनन्दन—मोदामहापानन्देन—मोदामहा आनन्देन । कल्ला इति—कल्लाघिति—कल्ला इति ।

टीप —विभक्ति विधा प्रकारें व्यक्ती याचा लोप शाब्दांमुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या स्वरांचा सन्धि होत नाही.

व्यंजनसन्धि

११ धन्य 'म्' पुढे स्वर आल्यास दोहोर्भे मिळून पूर्णाक्षर होते जसे—रामम् आगतम्—राममगतम् ।

• शब्दाच्या रूपाच्या अन्तर्गत स्वराचा पुढील स्वराशी सन्धि होत नाही.

- १३ अन्त्य 'म्' पुढें कोणतेहि वर्गव्यंजन आल्यास 'म्' चा अनुस्वार होतो किंवा 'म्' वद्दल पुढील व्यजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें. जसें—पुष्पम् पश्यति—पुष्पं पश्यति—पुष्पम्पश्यति । यमं करोति—यत्नङ्करोति ।
- १३ अन्त्य 'म्' पुढें श्, प्, स्, र् व ह् हे वर्ण आल्यास त्याचा अनुस्वार होतो व य्, व्, ल् हीं व्यजनें आल्यास त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिकयुक्त श्, व्, ल्, होतो. जसें—मित्रम् शंसति—मित्रं शंसति । मित्रम् लोचनाभ्याम्—मित्रं लोचना.... मित्रंल्लोचना..... ।
- टीप—नाम्नाच्या शेवटीं येणाऱ्या 'म्' चा अनुस्वार करू नये, 'न्' च लिखावा.
- १४ अन्त्य 'न्' पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दीर्घ स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर होतें. जसें—वृक्षान् उदकेन—वृक्षानुदकेन, परंतु पूर्वी ह्रस्व स्वर असल्यास 'न्' चें द्वित्व होतें. जसें अस्मिन् उद्याने—अस्मिन्नुद्याने ।
- १५ अन्त्य 'न्' पुढें च्, छ्, ट्, ट्, त् व थ् हीं व्यजनें आलीं तर 'न्' चा अनुस्वार व विसर्ग होतो व विसर्गाचा 'च्-छ्' पूर्वी श् होतो, 'ट्-ठ्' पूर्वी प् होतो व 'त्-थ्' पूर्वी स् होतो जसें—ग्रामान् चलति—ग्रामाश्चलति । अश्वान् ताडयति—अश्वांस्ताडयति ।
- १६ अन्त्य 'न्' पुढें ल् आल्यास 'न्' चा अनुनासिकयुक्त 'ल्' होतो जसें—अवदन् लोका—अवदंलोका ।
- १७ अन्त्य 'न्' पुढें ज्, झ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'न्' चा 'न्' होतो. जसें—देशान् जयति—देशाजयति ।
- १८ शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकावाचून इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. जसें—वनात् आगच्छति—वनादागच्छति । नगरात् वहि—नगराद्दहि ।
- १९ शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन किंवा अनुनासिक येतें. मात्र तो पुढील अनुनासिकयुक्त शब्द प्रत्यय असल्यास अनुनासिकच येतें जसें—अपश्यत् मण्डलम्—अपश्यद्मण्डल किंवा अपश्यन्मण्डलम् । परंतु मृदुमयः—मृन्मय (घट)

विसर्गापूर्वा क्रीणताहि स्वर असून पुढे च्-छ्, ट्-ठ्, त्-थ् हां कठोर व्यंजन आल्यास विसर्गाचा अनुक्रमे श्, प् व स् होतो. जसें—पान्थः प्रलति-पान्थश्चलति । नाविकाः तरन्ति-नाविकास्तरन्ति ।

विसर्गापूर्वा क्रीणताहि स्वर असून पुढे श्, प्, व स् ही कठोर व्यंजन आल्यास विसर्गाचा बदल होत नाही, अथवा अनुक्रमे श्, प्, व स् होतो. जसें—रामः शंसति-रामश्शंसति ।

विसर्गापूर्वा 'थ' असून पुढे 'अ' किंवा मृदु व्यंजन' आले तर विसर्गाचा 'ड' होतो व तो मागील 'थ' मध्ये मिळून त्याचा 'ओ' होतो, व पुढील 'थ' चा नियम ८ प्रमाणे अवग्रह होतो. जसें—रामः अस्ति-राम उअस्ति-रामोऽस्ति । रामः गच्छति-रामो गच्छति ।

विसर्गापूर्वा 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो. जसें—रामः इच्छति-राम इच्छति ।

'सः व एपः' नाच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नियम ३० प्रमाणे सन्धि होतो. जसें—सः-एपः गच्छति-स-एप गच्छति । परन्तु सः-एपः अस्ति-सो-एपोऽस्ति ।

विसर्गापूर्वा 'आ' असून पुढे क्रीणताहि स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. जसें—बालाः गच्छन्ति-इच्छन्ति-बाला गच्छन्ति-इच्छन्ति ।

विसर्गापूर्वा 'अ-आ' शिवाय इतर स्वर असून पुढे स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा र् होतो. जसें—वाणैः अरिम्-वाणैररिम् । गुरुः गच्छति-गुरुर्गच्छति । परंतु पुढील मृदु व्यंजन 'र' असल्यास, विसर्गाबद्दल होणाऱ्या 'र्' चा लोप होतो व मागील स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसें—हरिः रक्षति-हरी रक्षति ।

मूळच्या अन्त्य र् पुढे 'र्' ने आरंभ होणारा शब्द आल्यास वरील नियमच चालतो. जसें—प्राणर् रमते-प्राप्ता रमते । पुनर् + रमते-पुना रमते ।

- २० 'त-वर्गाचीं व्यंजने आणि म्' याचा आणि 'च-वर्गाचीं व्यंजने आणि म्' याचा सन्धि होताना त् बदल च्, द् बदल ज्, ध् बदल झ्, न् बदल ज्, आणि म् बदल न् असा फरक होतो. प्रासादात् जन-प्राणादाजनम् । अस्मिन् शत्रो-अस्मिञ्शत्रो ।
- २१ 'श्' ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याही वर्गाचे अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजन आल्यास आणि 'श्' पुढे स्वर, अन्तःस्व वर्ण, अनुनासिक मिवा ट् असल्यास 'श्' चा विकल्पाने 'छ्' होतो. जैसे—तस्मात् शत्रो—तस्माच्छत्रो—तस्माच्छत्रो । गृहात् श्वः—गृहाच्छ्वः—गृहाच्छ्वः ।
- २२ 'त-वर्गाचीं व्यंजन आणि म्' याचा 'ट-वर्गाचीं व्यंजन आणि प्' यांच्यासोबत सन्धि होताना त् चा ट्, द् चा ड्, ध् चा ढ्, न् चा ण्, आणि म् चा प् असा फरक होतो. जैसे—गृहात् ड्यन्ते—गृहाड्यन्ते ।
- २३ 'त्' पुढे 'ल्' ने आरंभ झालेला शब्द आल्यास 'त्' चा 'ल्' होतो. जैसे—अपदयत् लोभ-अपदय्लोभ ।

- २८ विसर्गापूर्वी वोगतादि स्वर असून पुढे च्-छ्, झ्-झ्, त्-थ् ही कटोर व्यंजन आल्यास विसर्गाचा अनुकमे श्, प् व स् होतो. जसे—पान्यः चलति-पान्यश्चलति । नाविनाः तरन्ति-नाविनास्तरन्ति ।
- २९ विसर्गापूर्वी वोगतादि स्वर असून पुढे श्, प्, व स् ही कटोर व्यंजन आल्यास विसर्गाचा बदल होत नाही, अथवा अनुकमे श्, प्, व स् होतो. जसे—रामः शंसति-रामदर्शंसति ।
- ३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' किंवा मृदु व्यंजन' आले तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मार्गाल 'व' मध्ये मिळून त्याचा 'धो' होतो, व पुढील 'अ' चा नियम ८ प्रमाणे अवग्रह होतो. जसे—रामः अस्ति-राम उ अस्ति-रामोऽस्ति । रामः गच्छति-रामो गच्छति ।
- ३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो. जसे—रामः इच्छति-राम इच्छति ।
- ३२ 'स+एपः' यांच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वणे आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नियम ३० प्रमाणे सन्धि होतो. जसे—सः+एपः गच्छति-स एप गच्छति । परन्तु सः+एपः अरित-सो-एपोऽस्ति ।
- ३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढे वोगतादि स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. जसे—वाळाः गच्छन्ति इच्छन्ति-वाळा गच्छन्ति-इच्छन्ति ।
- ३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय इतर स्वर असून पुढे स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा र होतो. जसे—शणैः अरिम्-शणैररिम् । शुभः गच्छति-शुभो गच्छति । परंतु पुढील मृदु व्यंजन 'र्' असल्यास, विसर्गाबद्दल होणाऱ्या 'र्' चा लोप होतो व मार्गाल स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसे—हरिः रक्षति-हरी रक्षति ।
- ३५ मूळच्या अन्त्य र पुढे 'र्' ने आरंभ होणाऱ्या शब्द आल्यास बर्तक नियमच चालतो. जसे—प्रातर् रमते-प्रातरा रमते । पुनर् + रमते-पुनार रमते ।

- ३६ 'भोम्' या अर्ध्यापुडे स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर 'स्' बदल आलेच्या विसर्गाचा लोप होतो. जसें—भोः इह-भो इह । भोः गच्छत-भो गच्छत । परंतु भोः कृष्ण ।
- ३७ अन्त्य 'स्' पुढें कौणतेहि अक्षर येवो वा न येवो तरी त्याचा विसर्ग होतो. जसें—गच्छमास्-गच्छामः ।
- ३८ अन्त्य 'र्' पुढें कठोर व्यंजन आल्यास थयवा कौणताहि वर्ण नसल्यास 'र्' चा विसर्ग होतो. जसें—प्रातरू कालः-प्रातःकालः । पुनर्-पुनः ।
-

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	२	नागरण	नागरणे	७८	११	प्रत्यय	प्रत्यय·
१०	२४	चकार	चकार्	१०३	५,७	मास्म	मा स्म
११	२१	आत्मनेदी	आत्मनेपदी	„	१५	निरास्थत्	निरास्थत्
१७	२०	अनजग्मु	अनुजग्मु	१५०	५	प्रतिस्थाप...	प्रतिष्ठप...
२६	२४	वेद्	वेद्	„	१०	तद्यो ती	ततस्तौ
४५	३	द्रदिष्ठ	द्रदिष्ठ	२१३	१३	नाम	नाम
५६	८	दृशद्	दृशद्	२१७	१४	काघनकान्ति	का...न्ति
„	२४	वाम्लान्	आम्प्लान्	२२५	९	प्रदक्षिणा...	प्रदक्षिणा...
५९	४	मुहूर्त	मुहूर्त	२२९	२३	त्रेधा स्थि...	त्रेधास्थि...
६४	१७	सङ्ख्यात	सङ्ख्यात	२३८	१७	महता	महता
६९	३	पञ्चवस्तूनि	पञ्च वस्तू	२४७	१२	कान्तारम्...रम्-	(न.पुं.)
७३	१४	उदभृतानि	उद्भू...	२९०	५	गच्छामास्	गच्छामस्
७६	१८	सर्वैरा...	सर्वैरा...				